

АБУ БАҚР АР РОЗИЙ

КАСАЛЛИКЛАР  
ТАРИХИ

ТОШКЕНТ  
АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ХАЛҚ МЕРОСИ  
НАШРИЕТИ

Абу Бакр ар-Розий.

Қасалликлар тарихи. [Арабчадан Ҳ. Ҳикматуллаев ва У. Қаримов таржималари]. Т.: А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994, 256 б.

Арабчадан Ҳамидулла ҲИКМАТУЛЛАЕВ ва Убайдулла КАРИМОВ таржималари.

АЗИЗ КИТОБХОН! Қўлингиздаги китоб Муҳаммад алайҳиссаломнинг тиббиётга оид ҳадисларини, Абу Бакр ар-Розийнинг ўз замонаси учун кашфиёт бўлган машҳур «Чечак ва қизамуқ ҳақида китоб»ни илк илмий таржимасини, арабийнавис Шарқ табиблари орасида дастлаб Абу Бакр ар-Розий ва унинг шогирди томонидан тузилган 800 га яқин касалликлар тарихи ва тиббий кузатишларининг ўзбек тилига қилинган изохли таржималарини ўз ичига олган.

Китоб шарқшунослар, тилшунослар, тарихчилар, халқ таъobati ходимлари, мазкур фанлардан дарс берувчи ўқитувчилар ва талабаларга ҳамда таъобат тарихи билан қизиқувчи кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

Абу Бакр ар-Рози.

Клиническне записи.

Бу китобни Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти илмий кенгаши нашрга тавсия қилган.

Муҳаррир: Бахтиёр ОМОН

ББК 5г,

Р 4107030000—66  
М 361 (04)—94 56—94

© А. Қодирий номидаги халқ мероси  
нашриёти, 1994 йил.

ISBN 5—86484—076—9

## НАШРИЁТДАН

Шарқ халқлари табобатининг илк манбалари дейилганда Абу Али ибн Сино ва ундан юз йил олдин ўтган Абу Бакр Розий ёзиб қолдирган тиббий мерослар тушунилар эди. Матншуносларнинг кейинги йиллардаги таржима ва тадқиқот ишлари мазкур асарлардан ҳам олдин Шарқ табобати тадрижий ривожланишига туртки бўлган асосий омиллардан бири Муҳаммад алайҳиссаломнинг табобатга оид ҳадислари бўлганлигини аниқламоқда. Бу ҳол табобатимиз тарихининг илк манбалари VII асрга ҳам тааллуқли эканлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам бу китоб Ҳ. Ҳикматуллаевнинг «Табобатга оид ҳадислар» тадқиқоти ва таржимаси билан бошланади.

Буюк ҳаким Розий табобатига қизиқиш жумҳуриятимиз матншунослари, табиблари ва кенг китобхонлар оммаси орасида кундан-кунга ортиб бормоқда. Арабшунос олим У. И. Қаримов биринчи бўлиб Розийнинг «Чечак ва қизамуқ ҳақида китоби»ни шу кунларда ўзбек тилига изоҳли таржимасини тугатди. Жаҳон табобатида дастлаб мазкур касалликка қарши эмлашни кашф қилган Розийнинг бу асари ушбу китобда илк марта нашр қилинмоқда.

Шарқда касалликлар тарихини жорий қилган аллома Абу Бакр Розий ва унинг шогирдининг тиббий асарларини ўзбек тилига таржима ва тадқиқ қилиш 1974 йили 1500 нусхада нашр қилинган, ammo китоб дўконлари пештахтасига чиқмай тамом бўлиб кетган «Қасалликлар тарихи»дан бошланган эди. Аллақачон нодир китоблар қаторидан жой олган бу асарнинг қайта ишланган тўлиқ изоҳли нусхаси кўп сонли китобхонлар илтимосига кўра қўлингиздаги тўпламга киритилди. Бу ишни Ҳ. Ҳикматуллаев бажарди.

«Қасалликлар тарихи» китоби Сизга манзур бўлади, деган ниятдамиз.

## МУҲАММАД АЛАЙҲИССАЛОМНИНГ ТАБОБАТГА ОИД ҲАДИСЛАРИ

Ҳадис — ислом дини таълимоти бўйича Қуръони каримдан кейин турадиган иккинчи муқаддас манбаъ бўлиб, пайғамбар Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаёти ва фаолияти, шунингдек унинг диний, ахлоқий ва тиббий кўрсатмаларини ўз ичига олган. Муҳаммад пайғамбар бир гап айтган ва ёки бирор ишни қилиб кўрсатган бўлса, ёхуд бошқаларнинг ўзларича қилаётган бирор ишини кўриб, уни манъ этмаган бўлса, шу уч ҳолатнинг ҳар бири Ҳадис ёки суннат деб аталаверади.

Ҳадисларда ибодатни астойдил бажаришга ундаш билан бирга инсоний фазилатлар кенг тарғиб қилинади, инсон шаънига доғ туширадиган ҳар қандай ҳаракатлар қаттиқ қораланади. Ҳадисларда шунингдек сиҳат-саломатликни сақлаш ва бирор касалликка учраб қолганда ундан қутилиш чора-тадбирлари аниқ кўрсатилган.

Ҳадисларни оғзаки туридан китоб ҳолига келтириш ҳижрий сананинг иккинчи асридан, яъни милоднинг VIII асридан авж олиб кетган. Ҳадис илми бўйича маълум ва машҳур муҳаддислар орасида олдинги ўринда турадиган зот — Имом Бухорий (810—870) дир. У кишининг ёзган китоблари орасида ҳадисларга оид энг машҳур асар «ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ» дир. Бу асар халқ орасида кўпинча «Саҳиҳ ал-Бухорий» номи билан ҳам машҳурдир.

Ҳадислар тўпламлари ва ҳадисларга суянган ҳолда ёзилган бошқа асарлар вужудга келганидан сўнг, улардан фойдаланган ҳолда Муҳаммад пайғамбар табобатини ўрганишга бағишланган «Тибби набий» (Пайғамбар табобати) номли рисолалар яратилди. «Тибби набий» ер юзига жуда кенг тарқалган бўлиб, жумладан Ўзбекистон Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзма китоблар фондида унинг 3 та қўлёзма нусхаси сақланмоқда.



Бизгача етиб келган «Тибби набий»нинг биринчи нусхаси араб тилида ёзилган бўлиб, анжом рақами 2479/1. Бу рисола Исмоил Бухорийнинг «ас-Саҳиҳ» [Рост ҳадислар]идан олинган кўчирмалардан иборат бўлиб, уни Абу ал-Вазид ибн ал-Аҳмад ал-Абқарий тузган. Рисолада асосан Муҳаммад пайғамбарнинг содда дорилар, доривор овқатлар, ичимликлар, шунингдек овқат истеъмол қилиш ҳамда суюқликлар ичиш одоби ҳақида сўз юритилади.

Бизгача етиб келган «Тибби набий»нинг иккинчи рисоласи форс тилида ёзилган бўлиб, у 2382/II анжом рақамида сақланмоқда.

Бу рисола Жалол ал-Ҳусайнийнинг «Равзат ал-аҳбоб» [Маҳбублар боғи] номли асаридан олинган кўчирмадан иборат. Рисола номаълум шахс томонидан тузилган. Бу тиббий рисола асосан ҳадислар асосига қурилган бўлиб, унинг муқаддимасида Муҳаммад пайғамбарнинг баъзида касалларни даволаш билан шуғулланадиган одатлари бор бўлганлиги айтилган. Масалан, ул жаноб иситмани совуқ сув билан тузатган. «Айтишларича, ул жанобнинг ўзларини иситма тутганида мушк сувини келтиришни буюрган. Мушк сувни келтирилгач, уни ўз бошидан қуйган ва унга чўмилган. Шунингдек бу ишни бошқаларга ҳам буюрган: «Сизлардан бирортангиз иситмаласангиз юзингизга ва бошингиздан сув қуйишингиз керак», деган (96 б варақ). Пайғамбар бош оғриғига қарши хинани қўллаган ва бошқаларга шуни таклиф қилган. Кўз касалликларида тинчликни сақлашни, осойишталикни ва дам олишликни буюрган. Томоқ оғриғига қарши — ҳинд қустини; қорин оғриғига қарши — асални ишлатган ва ҳоказо. Рисолада истисқо (97 а варақ), ўпка пардасининг яллиғланиши, бадан қичимаси, ҳуснбузар, қуймич асабининг яллиғланиши [ишиас] касаллигини ва бошқаларни дорилар ёрдамида даволаш айтилган. Баъзи бир даволаш усулларини айтиб ўтилгандан кейин, бу хил даволаш усулларидан Муҳаммад пайғамбардан олдинги ўтган кишилар ҳам ундан фойдаланганликларни таъкидланади. Масалан, Ҳижоз шаҳрининг аҳлиси иситмага Муҳаммад пайғамбардан олдин ҳам, совуқ сув қўллаганлар (96 б варақ).

Бизгача етиб келган рисоланинг учинчи нусхаси 2382/III анжом рақами остида сақланмоқда. Бу рисола ал-Қасталоний (вафоти 1517 й.) нинг «Мавоҳиб ал-ладуния». [Тасаввуфга асосланган мистик қобилият] номли асаридан олинган кўчирмадан иборат бўлиб, у но-

маълум *ṣiāḥ* томонидан жамланган. Рисола асосан Муҳаммад пайғамбар ҳадислари асосига қурилган. Рисола икки қисмдан иборат: 1. Жаноби пайғамбарнинг илоҳий «дорилар» билан табиблик қилишлари (100 а—114 б). Бу жойда асосан Қуръони каримнинг айрим оятлари назарда тутилган. 2. Жаноби пайғамбарнинг табиий дорилар билан табиблик қилишлари (114 б—129 б варақлар). Рисоланинг иккинчи қисми ҳозирги замон табобат фани тарихи учун, айниқса, Шарқ табобати тарихи учун жуда катта илмий аҳамиятга эга.

Рисолада ҳар хил касалликларга тавсия қилинган мураккаб дорилар нусхалари учрайди. Масалан, қорин оғриғига қарши — етти кун мобайнида ҳар куни наҳорга майдаланган мастаки ва етти дона седона уруғи қўшилган жайдари қизил гул баргидан тайёрланган бир дирҳам мураббо истеъмол қилишни буюради.

Иккинчи қисмда пайғамбар бош оғриғи учун қон олдиришни буюрган. Оёқ оғриғига қарши — оёқни хино билан бўяшликни айтган (115 а варақ). Кўз оғриғи учун қозқорин маннаси ва қўзиқорин сувини тавсия қилган (115 б варақ).

Ибн Сино (вафоти 1037 й.) ўзининг содда дориларга бағишланган машҳур «Тиб қонунлари» номли китобининг кўз аъзолари бобида қуйидаги ажойиб фикрни айтади: «Қўзиқорин сувини ўз ҳолича ишлатилса, кўзни тозалайди. Буни пайғамбар, — унга тангрининг раҳмати ва саломи бўлсин, — айтган дейдилар. Табиб Масиҳ ва бошқалар буни тасдиқлаганлар» («Тиб қонунлари» II, ўзбекча нашри, Тошкент 1982, 331-бет).

Биз қуйида Бухорий, Муслим, Термизий, Абу Довуд, Нисоий, Ибн Можжа каби йирик ҳадис олимларининг тўпламларидан танлаб олинган сиҳат-саломатликка оид ҳадисларни ўз таржимамизда бериб борамиз.

Сиҳат-саломатликка оид ҳадисларда озодаликка, маст қиладиган ичимликларни ичмасликка, вабо касаллигига қарши курашга, хушхулқ бўлишликка, асабийлашмасликка, касалларни бориб кўришга, ташналарга сув тутишга, очларга овқат беришга, қари ва дардмандларга меҳру шафқат қилишга, песлик, жиннилик, мохов каби оғир касалликлардан сақланишга катта аҳамият берилган:

*Раҳми ва меҳрибон Аллоҳ номи билан.*

*Расулulloҳ алайҳиссалом айтадилар:*

1-ҳадис. Ароқдан сақланишлар, чунки у барча ёмонликларнинг калитидир.

2—Икки жағинг ва икки оёғинг ўртасидаги аъзола<sup>7</sup>рингни сақлагин.

3—Умматларим учун энг қаттиқ қурққан жиҳатларим: қорни солиб семириш, серуйқулик, дангасалик ва суст эътиқодда бўлишдир.

4— Бир жойда вабо касали бор деб эшитсаларинг, ўша жойга кирманглар. Агар сизлар яшаётган жойга вабо келса, ўша ердан қочиб чиқиб кетманглар.

5— Қайси бирингиз бўлмасин эснаса (чап) қўлини оғзига қўйсин ва увилламасин, акс ҳолда шайтон<sup>1</sup> ундан кулади.

6— Қайси бирингиз бўлмасин кекирганда ва акса урганда овозини баланд кўтармас (ин, чунки шайтон шундай ҳолларда овозни баланд кўтарилишини яхши кўради.

7— Зайтун билан бўянинг ва унинг ёғини ўзингизга суртинг, чунки у муборак дарахтдан чиқади.

8— Мохов бўлган кишидан йиртқич ҳайвондан сақлангандек сақланинг. Агар у бирор водийга тушса сиз бошқа водийга тушинг.

9— Ҳаммом дейиладиган уйдан эҳтиёт бўлинг. Қимки, унга кирса (лунги билан) ўрансин.

10— Ҳар қандай маст қиладиган нарсани истеъмол қилишдан қочинг.

11— Сизнинг орангизда менга энг севиқлигингиз оз овқатланиб, вазни енгил юрадиганингиздир.

12— Қонингиз айнаб ва қайнаб кетиб, сизни ўлдирмаслиги учун ойнинг ўн беши, ўн олтиси, ўн тўққизи ёки йигирма биринчи кунида қон олдиришингиз лозим.

13— Биз учун икки ўлимтик ва икки қон ҳалол қилинди. Ўлимтиklar: балиқ ва чигиртка. Қонлар: жигар ва қоражигар.

14— Хина билан буянинг, чунки у ёшлигингизни, хуснингизни ва жинсий қувватни зиёда қилади.

15— Ўлдирилганларни ўша ернинг ўзига дафн қилингллар.

16— Агар кун жуда исиб кетса, пешин намозини кечиктириброқ ўқингллар, ҳароратнинг баландлиги жаҳаннам алангасидир.

17— Об-ҳаво ўта исиб кетса, қон олдириингллар, чунки бирортангизда қон қайнаши юз бермасин. Акс ҳолда у ўлимга олиб боради.

18— Агар беморнинг иштаҳаси бирор нарсани тусаб қолса, ўша нарсани топиб едириб қўйинг.

19— Қайси бирларингга райҳон тақдим этилса, уни қайтармасин, чунки у жаннатдан чиққандир.

20— Ҳар бир киши овқатланса, гўшт-ёғ доғини кет-казиш учун қўлини ювсин.

Юқорида «Тибби набий» (Пайғамбар табобати) номли рисола ҳақида қисқача тўхталиб, ҳадислардан бир қанча мисоллар келтирилди. Энди тиббий одоб-ахлоқ, озодалик, соғлиқни сақлаш, касалликларни содда дорилар билан даволаш ва ўрни билан мураккаб дорилардан фойдаланганлигига оид ҳадислардан намуналар келтирамиз. Улардан баъзиларини Абу Бакр Розий (860—925) ва Абу Али ибн Сино (980—1037) асарларидан кўчирмалар келтириб шарҳлаймиз. Чунки пайғамбар Муҳаммад алайҳис саломнинг табобатга оид назарияси ва амалияси кейинги давр мусулмон Шарқи табиблари томонидан синаб кўрилган ва улар синовидан муваффақиятли ўтган.

#### а) Тиббий одоб-ахлоққа оид ҳадислар

*Раҳмли ва меҳрибон Аллоҳ номи билан  
Расулulloҳ алайҳиссалом айтадилар:*

1— ҳадис. Таомни совутиб истеъмол қилинг, иссиқ овқатда барака бўлмайди.

2— Аллоҳ наздида энг сеvimли овқат унинг устида қўлларнинг кўп бўлганидир.

3— Қайси бирингиз уйлансангиз куёвга ҳам, келинга ҳам «Бор: каллоху лак» яъни «Аллоҳ муборак қилсин» дейиш керак.

4— Мендан сўнг қоладиган умматларимга оид бўлган уч нарсадан қўрқаман: 1. Нафсу ҳавога берилиб, йўлдан озишдан. 2. Нафсоний ва шаҳвоний ҳиссиётга берилиб кетишдан. 3. Илму маърифатга эга бўла туриб гофилларнинг ишини тутишдан.

5— Ҳар бир киши овқат еса, ўнг қўли билан есин, ичса ҳам ўнг қўли билан ичсин, чунки шайтон чап қўли билан овқатланади ва чап қўли билан ичади.

6— Қизларингга лойиқ кишидан совчи келса, дарҳол никоҳлаб беринг, ёшларни узоқ сақлаб ўтирманг.

7— Қасал ҳузурига кирганингизда унга «ажалнингиз етгани йўқ» деб овинтиринг. Бу ишингиз тақдирда бирор нарсани ўзгартирмаса ҳам, беморнинг кайфиятини яхшилайдди.

#### б) Озодаликка оид ҳадислар

1— ҳадис. Мўйлабларингизни олдириг, сақолларингизни кўйинг ва бурунлар ичидаги мўйларни юлинг.

2— Қайси бирларинг овқат еса, қўлини яламагунча ёки ялатмагунча сочиққа артмасин.

3 — Қайси бирларинг жумъа намозиға келса, чўми-  
либ келсин.

4 — Ичимлик ичган одам идиш ичига нафас қайтар-  
масин. Ҳожатхонада олатини ўнг қўли билан ушлама-  
син ва ўнг қўли билан тозаланмасин.

5 — Ҳайз кўришнинг қисқа муддати уч кун ва узун  
муддати ўн кун.

#### в) Соғлиқни сақлашга оид ҳадислар

1 — ҳадис. Биз учун икки ўлимтик ва икки қон ҳалол  
қилинди. Ўлимтиклар: балиқ ва чигиртка. Қонлар: жи-  
гар ва қоражигар.

2 — Уйқудан уйғонган одам қўлини то уч марта  
ювмагунча идишга тиқмасин, чунки у, қўли қаерларда  
тунаганини билмайди.

3 — Агар сув ичсангиз сўриб ичинг, бирдан ичиб  
юборманг, бирдан ичиб юбориш жигар касаллигини  
келтириб чиқаради.

4 — Агар сут ичсангиз сув билан оғзингизни чайинг,  
чунки унда ёғ бор.

5 — Қайси бирларинг акса урса, унинг ёнидаги киши  
«Саломат бўлинг» десин, агар уч мартадан ортиқ, акса  
урса, у шамоллаган бўлади. Уч мартадан кейин жавоб  
айтилмайди.

6 — Овқат келтириб қўйилганда оёқ кийимингизни  
ечинг. Шундай қилинганда оёқларингиз дам олади.

7 — Ҳаё, атр сепиш, никоҳ ва мисвок (тиш тозала-  
гич) ўтган пайғамбарларнинг суннатларидандир.

8 — Кундузги рўза учун саҳарликдан фойдаланинг-  
лар, кундузги уйқудан эса тунги бедорлик учун фойда-  
ланинглар.

#### г) Содда дорилар билан даволашга оид ҳадислар

1 — ҳадис. Ушбу дарахт-зайтун ёғи<sup>2</sup> билан бўянинг-  
лар. Кимга ёқимли ҳид учраса, ундан ўзига қўйиб олсин.

2 — Қайси бирларинг иситмага учраса, уч кеча са-  
ҳарда ўз устидан совуқ сув қуйсин.

3 — Совуқ сув билан мустаҳаб қилинг, чунки у баво-  
сирга қарши фойдалидир.

4 — Кўзингизга сурма мой<sup>3</sup> қўйинг, чунки у кўзга  
жило беради ва киприкни ўстиради.

5 — Нонни эъвозланг, чунки у ер ва осмон барако-  
тидандир. Кимки дастирхондаги тўқилганини еса, Аллоҳ  
унинг гуноҳини кечади.

6 — Гўшт ейиш юзни ва хулқни чиройли қилади.

7 — Беҳи ейиш юрак дардини кетказади.

8— Укроп ейиш<sup>4</sup> йўғон ичак касали қуланждан сақлайди.

9— Сигирнинг сутини<sup>5</sup> шифо, ёғи даво ва гўшти касалликдир.

10— Аллоҳи Таоло ҳар бир дарднинг давосини ҳам яратиб қўйган. Сигир сутини кўпроқ истеъмол қилинганлар, чунки у турли доривор гиёҳларни териб ейди<sup>6</sup>.

#### ИЗОҲЛАР:

1. Шайтон — инсоннинг руҳий душмани бўлиб, уни роҳи ростдан, шарият йўлидан адаштиришга ҳаракат қилади; ёмон ишларни қилишга ундайди; одамларни гуноҳга етаклайди; инсон ўз ҳаётида бирон камчилик қилса, унинг устидан кулади.

2. «Еввойи зайтун ёғи кўп жиҳатдан гул ёғидекдир. Мўйни сақлайди, ҳар куни ишлатилса, мўйнинг г з оқаришини тўхтатади» (Ибн Сино, «Тиб қонунари», II-жилд, 236-рақамдаги дор).

3. «Сурма кўзнинг соғлигини сақлайди. Кўз яраларидаги чиркин йўқотади» (Ибн Сино, «Тиб қонунари», II-жилд, 18-рақамдаги дор). «Чечак бошланиб, касални даволаш менга топширилгач, эзиб янчилган сурма билан қувватлантирдим. Шунинг учун кўз атрофларига чечак кўп тошган бўлишига қарамай, кўзига ҳеч нарса чиққани йўқ. Унинг яъни касалнинг атрофидаги кампирлар касалнинг кўзи чечакдан омон қолганлигидан таажубландилар» (Абу Бакр Розий ва унинг шогирди эзиб қолдирган касалликлар тарихи, Т., 1974, XI-рақам).

4. «Укроп ичак оғриқларига фойда қилади. Укроп билан ҳуқна қилинса, ичак оғриқларини ва эрлик уруғини кесади, унинг уруғи эса чиқиб турган бавосирини қайтаради: кули орқа тешик ва эрлик олатининг яраларини учун яхшидир» (Ибн Сино, «Тиб қонунари», II-жилд, Т. 1982, 704-рақамдаги дор).

5. Сут берувчи ҳайвон яхши ўтлар билан боқилиши керак. Сутда ҳеч қандай бошқача маза, яъни аччиқ, нордон ва ўткир маза бўлмаслиги, ёқимсиз ва ёт хидлар бўлмаслиги керак. Сутни соғилган замон унда бирор ўзгариш пайдо бўлмасдан бурун ичиш керак. Бўғозлик даври хотинларнинг ҳомилдорлигидан узоқроқ ёки озроқ чўзилган ҳайвонларнинг сутини ёмон бўлади. Шунинг учун бўғозлик муддати жиҳатидан инсонга яқин турган ҳайвоннинг, масалан, сигирнинг сутини энг яхши сут ҳисобланади (Ибн Сино, «Тиб қонунари», II-жилд, Т. 1982, 400-рақамдаги дор).

6. Жалолуддин Суютийнинг «ал-Жомеъ ас-сағир» номли араб тилида ёзилган ҳадислар тўплами ушбу мақолага асосий манба қилиб олинди, у Қозонда 1909 йили нашр қилинган.

## ТАБОБАТГА ОИД ҲАДИС НАМУНАЛАРИ

### РАҲМЛИ ВА МЕҲРИБОН АЛЛОҲНОМИ БИЛАН. РАСУЛЛОҲ АЛАЙҲИССАЛОМ АЙТАДИЛАР:

1. Қайси бирингиз эснаса (чап) қўлини оғзига қўйсин, чунки эснаганда оғздан шайтон кириб кетиши мумкин. (Бухорий ва Абу Довуд ривоятлари)

2. Қайси бирингиз эснаса (чап) қўлини оғзига қўйсин ва увилламасин, акс ҳолда шайтон ундан кулади (Ибн Можжа Ривояти).

3. Қайси бирингиз бўлмасин кекирганда ва акса урганда овозини баланд кўтармасин, чунки шайтон шундай ҳолларда овозни баланд кўтариллишини яхши кўради (Байҳақий ривояти).

4. Қайси бирингиз уйлансангиз, куёвга ҳам, келинга ҳам «Боракаллоҳу лак» дейиш керак. Яъни: «Аллоҳ муборақ қилсин» (Табароний ривояти).

5. Зайтун билан бўянинг ва унинг ёғини кўзингизга суртинг, чунки у муборақ дарахтдан чиқади (Ибн Можжа ва Ҳоким ривоятлари).

6. Ушбу дарахт, яъни зайтун ёғи билан бўянинг. Қимга ёқимли ҳид учраса, ундан ўзига қўйиб олсин (Табароний ривояти).

7. Таомни совутиб, истеъмол қилинг, иссиқ овқатда барака бўлмайди (Дайлабий ривояти).

8. Оқ хўрози боқинглар. Оқ хўрози бўлган ҳовли атрофига шайтон, сеҳргар ва жинлар яқинлашмайди (Табароний ривояти).

9. Уйларингизда ушбу тождор кабутарларни боқинглар, чунки улар болаларингиздан жинларни ҳайдайди (Хатиб ва Дайлабий ривоятлари).

10. Моҳов бўлган кишидан йиртқич ҳайвондан сақлангандек сақланг. Агар у бирор водийга тушса, сиз бошқа водийга тушинг (Ибн Саъд ривояти).

11. Ҳаммом дейиладиган уйдан эҳтиёт бўлинг. Қим-

ки, унга кирса (лунги билан) ўрансин (Табароний, Ҳо-  
хим ва Байҳақий ривоятлари).

12. Таом ейишга йиғилинглар ва уни «Бисмиллоҳ»  
айтиб енглар. (Шунда) Аллоҳ таомингизни баракали  
қилади (Аҳмад, Абу Довуд ва Ибн Можжа ривоятлари).

13. Одамларнинг юзига уришдан сақланинглар (Ибн  
Адий ривояти).

14. Ҳар қандай мас қиладиган нарсани истемол  
қилишдан қочинг (Табарони ривояти).

15. Аллоҳ наздида энг сеvimли овқат унинг устига  
қўлларнинг кўп бўлганидир (Ибн Ҳиббон ва Байҳақий  
ривоятлари).

16. Сизнинг орангизда менга энг сеvimлигингиз оз  
овқатланиб, вази енгил юрадиганингиздир (Дайлабий  
ривоятлари).

17. Қонингиз айниб ва қайнаб кетиб, сизни ўлдир-  
маслиги учун ойнинг ўн беши, ўн олтиси, ўн саккизи,  
ёки йигирма биринчи кунда қон олдирилгингиз лозим  
(Баззор ва Абу Наим ривоятлари).

18. Мўйлабларингизни олдириг ва соқолларингизни  
қўйинг (Муслим ва Термизий ривоятлари).

19. Мўйлабларингизни олдириг, соқолларингизни  
қўйинг ва бурунлар ичидаги мўйларни юлинг (Ибн Адий  
ва Байҳақий ривоятлари).

20. Биз учун икки ўлимтик ва икки қон ҳалол қи-  
линди. Улимтиклар: балиқ ва чигиртка. Қонлар: жигар  
ва қоражигар (Байҳақий ва Ҳоким ривоятлари).

21. Мендан сўнг қоладиган умматларимга оид бўл-  
ган уч нарсадан қўрқаман: 1. Нафсу ҳавога берилиб,  
йўлдан озишдан.

Нафсоний ва шаҳвоний ҳиссиётга берилиб кетиш-  
дан.

Илму маърифатга эга бўла туриб, ғофилларнинг  
ишини тутишидан (Ҳаким ва Бағавий ривоятлари).

22. Хина билан бўянинг, чунки у ёшлигингизни, ҳус-  
нингизни ва жинсий қувватни зиёда қилади (Баззор ва  
Абу Наим ривоятлари).

23. Хина билан бўянинг, чунки унинг ҳиди яхши бў-  
лиши билан бирга қўрқувни босади (Абу Яъло ва Ҳо-  
ким ривоятлари).

24. Умматларим учун энг қаттиқ қўрққан жиҳат-  
ларим: қорин солиб семириш, сер уйқулик, дангасалик  
ва суст эътиқотда бўлишдир (Дориқутний ривоятлари).

25. Улдирилганларни ўша ернинг ўзига дафн этинг-  
лар (Абу Яъло ривояти).

26. Уйқудан уйғонган одам қўлини то уч марта ювма-



гунча идишга тикмасин, чунки у қўли қаерларда тунаганини билмайди (Имом Бухорий, Муслим ва Аҳмад ривоятлари).

27. Агар кун жуда исиб кетса, пешин намозини кечиктириброқ ўқинглар, ҳароратнинг баландлиги жаҳаннам алангасидандир (Бухорий, Муслим ва Аҳмад ривоятлари).

28. Об-ҳаво ўта исиб кетса, қон олдириглар. Чунки бирортангизда қон қайнаши юз бермасин. Акс ҳолда у ўлимга олиб келади (Ҳоким ривояти).

29. Агар беморнинг иштаҳаси бирор нарсани тусаб қолса, ўша нарсани топиб едириб қўйинг (Ибн Можжа ривояти).

30. Қайси бирларингга райҳон тақдим этилса, уни қайтармасин, чунки у жаннатдан чиққандир (Абу Довуд ривояти).

31. Қайси бирларинг ифтор қилмоқчи бўлсангиз оғзингизни хурмо билан очинг, чунки хурмо барака. Хурмо топилмаса, сув билан. Зеро сув ўзи пок бўлиши билан бирга пок қилувчи ҳамдир (Аҳмад, Ибн Довуд ва Термизий ривоятлари).

32. Қайси бирларинг овқат еса, қўлини яламагунча ёки ялатмагунча сочиққа артмасин (Бухорий, Муслим, Абу Довуд ва Ибн Можжа ривоятлари).

33. Ҳар бирингиз овқат еганингизда бармоқларингизни яласин, чунки у қайси бир таомда барака бўлишини билмайди. (Аҳмад, Муслим ва Термизий ривоятлари).

34. Ҳар бир киши овқатланса, гўшт-ёғ доғини кетказиш учун қўлини ювсин (Ибн Адий ривояти).

35. Ҳар бир киши овқат еса, ўнг қўли билан есин, ичса ҳам ўнг қўли билан ичсин, чунки шайтон чап қўли билан овқатланади ва чап қўли билан ичади (Аҳмад, Муслим ва Абу Довуд ривоятлари).

36. Қайси бирларинг эснаса (чап) қўлини оғзига қўйсин, товушини баланд кўтармасин, акс ҳолда шайтон ундан кулади. (Ибн Можжа ривояти).

37. Қайси бирларинг кекирса ёки акса урса, ҳар икки ҳолда ҳам товушини юқори кўтармасин, чунки шайтон шундай ҳолда товуш кўтарилишини яхши кўради (Байҳақий ривояти).

38. Қайси бирларинг жумъа намозига келса, чўмилиб келсин (Бухорий, Муслим ва Насоий ривоятлари).

39. Қизларингга лойиқ кишидан совчи келса, дарҳол никоҳлаб беринг, ёшларни узоқ сақлаб ўтирманг (Дайлабий ривояти).

40. Қайси бирларингиз қўшилишсангиз унинг анломига қараманг, чунки у нарса гўдакнинг кўр туғилишига сабаб бўлади, шундай пайтда гаплашмангиз ҳам, чунки бу соқов фарзанд туғилишига сабаб бўлади (Дайлабий ривояти).

41. Икки бармоғингни икки қулоғингга тиқсанг (жаннат дарёси) Кавсарнинг шилдирашини эшитасан (Дориқутний ривояти).

42. Мурдани тайёрлаётганингизда кўзини юмиб қўйинг, чунки кўз руҳга эргашиб юқорига қараб қолади. Унинг ҳақида яхши сўзлар айтинг, чунки малои а-лар хонадон аъзоларининг ҳамма гапларига «омин» деб туради (Аҳмад, Ибн Можжа ва Ҳоким ривоятлари).

43. Қайси бирларинг иситмага учраса, уч кеча саҳарда устидан совуқ сув қуйсин (Насой ва Ҳоким ривоятлари).

44. Қайси бирларинг халожойдан чиқса, шундай десин: Менга зиён қиладиган нарсани мендан чиқариб юборган ва фойда қиладиган нарсани менда қолдирган Аллоҳга шукр (Ибн Аби Шайба ривояти).

45. Қайси бирингиз мусулмон биродарингиз уйига бориб қолсангиз берган таомини суриштирмасдан еяверинг, берган ичимлигини ҳам суриштирмасдан ичаверинг (Табароний ва Ҳоким ривоятлари).

46. Қасал ҳузурига кирганингизда унга «ажалингиз етгани йўқ» деб овунтиринг, бу ишингиз тақдирдан бирор нарсани ўзгартирмаса ҳам, беморнинг кайфиятини яхшилайдди (Термизий ривояти).

47. Беморни кўргани кирганда ҳаққингизга дуо қилишга буюринг, зеро унинг дуоси фаришталар дуоси билан баробардир (Ибн Можжа. ривояти).

48. Кўрган яхши тушингизни одамларга гапириб беринг, аммо ёмон тушингизни ҳеч кимга айтмай қўяқолинг (Термизий ривояти).

49. Тобутни кўрсангиз то у ўтиб кетгунча ёки ерга қўйилгунча ўрнингиздан туринг (Аҳмад ва Бухорий ривоятлари).

50. Бирор бандасини Аллоҳи Таоло камбағаллик ёки касалликка грифтор қилиб қўйган бўлса, билингни уни гуноҳларидан покламоқчи бўлибди (Дайлабий ривояти).

51. Қайси бирларинг ризқ сўраса ҳалолидан сўрасин (Ибн Адий ривояти).

52. Бир жойда вабо касали бор деб эшитсаларинг ўша жойга кирманглар. Агар сизлар яшаётган жойга вабо келса, ўша ердан қочиб чиқиб кетманглар (Бухорий, Муслим ва Аҳмад ривоятлари).

53. Ичимлик ичган одам идиш ичига нафас қайтармасин. Ҳожатхонада олатини ўнг қўл билан ушламасин ва ўнг қўл билан тозаланмасин (Бухорий ва Термизий ривоятлари).

54. Агар сув ичсангиз сўриб ичинг, бирдан ичиб юбарманг, бирдан ичиб юбариш жигар касаллигини келтириб чиқаради (Дайлабий ривояти).

55. Агар сут ичсангиз сув билан оғзингизни чайқанг, чунки унда ёғ бор (Ибн Можжа ривояти).

56. Қайси бирларинг касални кўргани борса, сенинг ҳузурингда касал ҳеч нарса емасин, чунки бу ҳам касал кўриш қоидаларидан (Дайлабий ривояти).

57. Қайси бирларинг акса урса, икки кафини юзига қўйсин ва овозини пасайтирсин (Ҳоким ва Байҳақий ривоятлари).

58. Қайси бирларинг акса урса, унинг ёнидаги киши «саломат бўлинг» десин, агар уч мартадан ортиқ акса урса, у шамоллаган бўлади. Уч мартадан кейин жавоб айтилмайди (Абу Довуд ривояти).

59. Қайси бирларингда жаҳлу ғазаб қўзиса, дарҳол у сукут сақлашга ўтсин (Аҳмад ривояти).

60. Қайси бирларингда жаҳлу ғазаб тик турган пайтда келса, дарҳол у ўтириб олсин. Агар шунда ҳам ғазаб кетмаса, ётиб олсин (Аҳмад, Абу Довуд ва Ибн Ҳиббон ривоятлари).

61. Қайси бирларинг офтобда қолсангиз, ундан сояга ўтинг. Бир қисмингиз сояда, бир қисмингиз офтобда бўлмасин (Абу Довуд ривояти).

62. Қайси бир банда уч кун касал бўлса, онасидан янги туғилган кунидек гуноҳлардан фориғ бўлади (Табароний ривояти).

63. Аллоҳнинг қайси бир бандаси касал бўлса, ундаги ёмонликларни ёзиб турувчи чап елкадаги фариштага у ҳақида ёзмайтур дейди. яхшликларни ёзиб юрувчи ўнг елкадаги фариштага унинг соғликда қилиб юрадиган яхши амаллари каби амал ёзавер, чунки унинг ҳолини мен яхши биламан ва мен ўзим уни шу ҳолатга солиб қўйдим дейди (Ибн Асокир ривояти).

64. Қайси бирингиз овқатланишда «Бисмиллоҳ» айтишни унутган бўлсангиз, эсга келиши билан аввалда ҳам, охирида ҳам «бисмиллоҳ» деб қўйсин (Абу Яъло ривояти).

65. Овқат келтириб қўйилганда оёқ кийимларингизни ечинг, шундай қилганда оёқларингиз дам олади (Доримий ва Ҳоким ривоятлари).

66. Ҳаё, атр сепиш, никоҳ ва мисвок ўтган пайғам-

барларнинг суннатларидандир (Аҳмад ва Термизий ривоятлари).

67. Таомни бир чеккасидан енг, ўртасидан олманг, чунки барака таомнинг ўртасига ёғилиб туради (Ибн Можжа ривояти).

68. Агар ичимликка пашша тушса, уни ичимликка бир шўнғитиб сўнг олиб ташланг, чунки унинг бир қаноти касаллик ва бошқа бир қаноти даво бўлади (Бухорий ва Ибн Можжа ривоятлари).

69. Тўрт нарса тўрт нарсадан сира тўймайди:

1. Кўз қарашдан,
2. Ер ёмғирдан,
3. Аёл эркакдан,
4. Олим илмдан (Ибн Ҳиббон ривояти).

70. Тўрт тоифа одамларни Аллоҳ ёмон кўради: қасамхўр савдогарни, такаббур камбағални, зинокор кексани ва зolim подшоҳни (Насоий ва Байҳақий ривоятлари).

71. Улим келмасдан олдин унга тайёр бўл! (Табароний ва Ҳоким ривоятлари).

72. Аллоҳдан кўз тегишдан сақланишни сўранг, чунки кўз тегиш бор нарса (Ибн Можжа ва Ҳоким ривоятлари).

73. Кундузги рўза учун саҳарликдан фойдаланинглар, кундузги уйқудан тунги бедорлик учун фойдаланинглар (Ибн Можжа, Ҳоким ва Табароний ривоятлари).

74. Совуқ сув билан мустаҳаб қилинг, чунки у бавосирга қарши фойдалидир (Табароний ривояти).

75. Зинокорларга Аллоҳнинг ғазаби зиёда бўлур (Дайлабий ривояти).

76. Энг тўғри ҳадис у айтилаётган вақтда акса урилгандир (Табароний ривояти).

77. Энг тўғри туш саҳар вақтларида кўриладигандир (Аҳмад ва Термизий ривоятлари).

78. Барча касалликнинг боши совуқликдир (Дориқутний ривояти).

79. Уйқуга кетишдан олдин чироқларни ўчириб, дарвозаларни беркитиб, сув идишлари ва озиқ-овқатларнинг устини ёпиб қўйинглар. Ёпгани нарса топаолмасанглар, идишлар устига бирор чўп бўлса ҳам ташлаб қўйинглар (Бухорий ривояти).

80. Яхшиликни чеҳралари очик, хушрўй одамлардан кутинглар (Бухорий ривояти).

81. Мушк ҳиди энг яхши ҳид (Аҳмад ва Муслим ривоятлари).

82. Энг яхши гўшт — орқа қисм гўшти (Аҳмад, Ибн Можжа ва Ҳоким ривоятлари).

83. Совуқ ва ширин ичимлик энг яхши ичимликдир (Термизий ривояти).

84. Жумъа кун чўмилинглар, гарчи бир коса (сув) динор турса ҳам (Ибн Адий ривояти).

85. Жумъа кун чўмилинглар, кимки, жумъа кун чўмилса, жумъадан жумъагача ва яна уч кунгача ўз гуноҳини ювган бўлади (Табароний ривояти).

86. Раббингдан сўрайдиган энг афзал дуо бу дунёда ва охиратда саломатлик ва кечирим сўрашдир. Бу иккисини бу дунёда, кейин охиратда берса, мақсадингга етган бўласан (Аҳмад ривояти).

87. Садақанинг афзали оч жигарни (қорни очни) тўйдиришдир (Байҳақий ривояти).

88. Энг яхши ва ажри бўладиган касал кўришлик касал ҳузуридан тезда туриб кетиш ҳисобланади (Дайламий ривояти).

89. Менинг энг яхши умматим рухсат этилган ишларни қилувчилардир (Ибн Лол ривояти).

90. Бу дунё ва охиратнинг энг яхши овқати гўштдир (Ақилий ривояти).

91. Қон олувчи ва қон олдирувчининг рўзаси очилиб кетади (Аҳмад ва Абу Довуд ривоятлари).

92. Кимгаки ақл-заковат берилган бўлса, демак у зафар топган бўлади (Бухорий ва Табароний ривоятлари).

93. Намоз вақтида икки қора нарса — илон ва чаён кўринса ўлдининг (Абу Довуд ва Термизий ривоятлари).

94. Илонларнинг барчасини ўлдининг, кимки уларнинг қасос олишидан қўрқса биздан эмас (Абу Довуд ва Насойй ривоятлари).

95. Ҳар бир ҳолда Қуръонни ўқи, аммо жанобатли (ҳаром ҳолда) ўқима. (Абу Яъло ривояти).

96. Улим тўшагида ётган оғир касалларга «Ёсин» сурасини ўқинглар (Аҳмад ва Абу Довуд ривоятлари).

97. Ҳайз кўришнинг қисқа муддати уч кун ва узун муддати ўн кун (Табароний ривояти).

98. Кўзингизга сурмамой қўйинг, чунки у кўзга жило беради ва киприкни ўстиради (Аҳмад ривояти).

99. Жаннат аҳлининг кўпчилиги содда одамлар бўлади (Баззор ривояти).

100. Қабр азобининг аксарияти сийдикдан парҳез қилмайдиганларга бўлади (Аҳмад ва Ибн Можжа ривоятлари).

101. Мисвок ишлатиш тўғрисида сизларга кўп айтдим (Аҳмад ва Бухорий ривоятлари).

102. Хотиржамлик сўраб кўп дуо қилинг (Ҳоким ривояти).

103. Сочингни иззат-икром қил ва унга яхши муносабатда бўл (Насой ривояти).

104. Нонни эъзозланг, чунки у ер ва осмон баракотидандир. Қимки дастурхондан тўкилганини еса, Аллоҳ унинг гуноҳларини кечади (Табароний ривояти).

105. Гўшт ейиш хулқни ва юзни чиройли қилади (Ибн Асокир ривояти).

106. Беҳи ейиш юрак дардини кетказади (ал-Қолий ривояти).

107. Укроп ейиш йўғон ичак касали қуланждан сақлайди (Абу Наим ривояти).

108. Аллоҳ табибдир (Абу Довуд ривояти).

109. Илоҳи, ёшим ўлғайиб, умрум тугаётган вақтда ризқимни фаровон қил. (Ҳоким ривояти).

110. Ё. Аллоҳ, мен сендан мени мохов, жиннилик ва бошқа ёмон касалликлардан сақлашингни сўрайман (Аҳмад ва Абу Довуд ривоятлари).

111. Ё Аллоҳ, мен сендан ғаму қайғудан, кам қувватликдан дангасаликдан, бахилликдан, кўрқоқликдан, оғир қарздорликдан ва кибрдан сақлашингни сўрайман (Аҳмад, Бухорий ва Муслим ривоятлари).

112. Сигирнинг сути шифо, ёғи даво ва гўшти касалликдир (Табароний ривояти).

113. Аллоҳи Таоло ҳақиқатан гўзал, шунинг учун ҳам гўзалликни яхши кўради. У ўз бандасига берган неъматларининг изини кўришни хоҳлайди, фақирликни ва ўзини фақир кўрсатганни ёқтирмайди (Байҳақий ривояти).

114. Мисвок тутишга шунчалик кўп буюрдимки, ҳатто фарз қилиниб қолармикин деб кўрқдим (Аҳмад ривояти).

115. Аллоҳи Таоло ҳақиқатан ҳам учта баракали нарсани ерга туширган: Улар, қуш, хурмо ва оловдир (Табароний ривояти).

116. Аллоҳи Таоло касал ва сафарда бўлган умматларимга рўза кунлари оғизларини очишга рухсат инъом қилди (Ибн Саъд ривояти).

117. Аллоҳи Таоло ҳақиқатан гўзалдир, гўзалликни яхши кўради; сахийдир, сахийликни яхши кўради; покдир, покликни яхши кўради (Ибн Адий ривояти).

118. Аллоҳи Таоло ҳақиқатан ҳам кўкракдошларнинг яқин қариндошлар каби (қўшилишларини) манъ қилди (Термизий ривояти).

119. Аллоҳи Таоло Одамни ернинг ҳамма жойларидан олган бир ҳовуч тупроқдан яратди. Ундан ер табиатига мос қизил, оқ, қора ва унинг енгил-вазмин, ёмон-яхши ва б.лар ўртасидаги табиати келиб чиқди (Аҳмад, Абу Довуд ва Термизий ривоятлари).

120. Аллоҳи Таоло ҳар бир дарднинг давосини ҳам яратиб қўйган. Сигир сутини кўпроқ истеъмол қилинглари, чунки у турли доривор гиёҳларни териб ейди (Аҳмад ривояти).

121. Аллоҳи Таоло озода зоҳидни севади (Хатиб ривояти).

122. Аллоҳи Таоло ота-онасига бўлган яхшиликлари сабабли кишининг умрини узайтиради (Ибн Адий ривояти).

123. Аллоҳи Таоло, агар бандамни бу дунёда икки кўзини ожиз қилган бўлсам, унга нисбатан менда жаннатдан ўзга мукофатим йўқ, деди (Термизий ривояти).

124. Аллоҳи Таоло ёзадики, беморга соғлигида қилиб юрган энг яхши амалларидек савоб ёзилсин; сафардагиларнинг ҳам ўз ватанида юргандаги амаллари каби амал қилгандек савоб ёзилсин (Табароний ривояти).

125. Ислом дини покиза — тозадир, покиза бўлинглари. Жаннатга пок-озодалардан ташқари ҳеч ким кирмайди (Хатиб ривояти).

126. Танадан чиқиб кетаётган руҳга кўз эргашади (шунинг учун ҳам) мурданинг кўзи юқорига (боши томонга) қараб қолади (Аҳмад ва Муслим ривоятлари).

127. Жумъа кунндаги чўмилиш гуноҳларни таг-туги билан ювиб юборади (Табароний ривояти).

128. Соф сувни бирор нарса ифлос қилмайди, фақатгина унинг ҳидини, мазасини ва рангини кетказсагина у ифлос бўлади (Ибн Можжа ривояти).

129. Мурда ким уни кўтарганлигини, ювганлигини ва ким қабрга қўйганлигини билади (Аҳмад ривояти).

130. Энг яхши овқатингиз ўт-оловда пиширилган таомдир (Бухорий, Муслим, Абу Довуд ва Термизий ривоятлари).

131. Оғизларингиз Қуръон ўқиш жойидир, бинобарин уни мисвок билан тозалаб турунглари (Абу Наим ривояти).

132. Аллоҳи Таола ифлослик ва тартибсизликни ёмон кўради (Байҳақий ривояти).

133. Ҳар бир тук остида жанобат (кир) бўлади, тук-

ларни ювинг ва терингизни тозаланг. (Абу Довуд ва Термизий ривоятлари).

134. Қабр азоби кўпинча сийдикдан сақланмаганларга бўлади, сиз ундан сақланинг. (Табароний ва Ҳоким ривоятлари).

135. Шифо (қортиқ ёки зулук солиш билан) қон олдиришликдадир (Муслим ривояти).

136. Одам боласининг юраги қушчага ўхшаб бир кунда етти мартаба ўзгаради (Ҳоким ва Байҳақий ривоятлари).

137. Шунга яқин ҳадисдир.

138. Хоҳлаганингнинг еяверишинг исрофгарчиликка киради (Ибн Можжа ривояти).

139. Эркакнинг манийси оқ ва ғализ бўлади, ундан суюк ва асаб пайдо бўлади. Аёлнинг манийси эса сариқ ва суюқ бўлади, ундан гўшт ва қон пайдо бўлади (Табароний ривояти).

140. Мўъмин кишининг касалликка ёки иситмага учраши, темирни оловда тоблаш кабидирки, унинг занги кетиб яхшиси қолади (Табароний ва Ҳоким ривоятлари).

141. Касалликка мос келадиган яхши дориларингиздан: қон олдириш учун томирни тиладиган тиг, (қортик), зулук ёки асалдан қилинган шарбат ёки (касалликни) ўзига мос олов билан куйдиришдир. Лекин мен куйдириб даволанмайман (Аҳмад, Бухорий ва Насоий ривоятлари).

142. Иссиқ овқатдан сақланинг, чунки иссиқлик баракани кетказди. Сиз учун совуқ овқат фойдали ва у улуғ баракага эгадир (Абдон ривояти).

143. Офтобда ўтиришдан сақланинг, чунки у кийимни эскиртиради, ёқимсиз ҳид туғдиради ва яширинган касалликни юзага чиқаради (Ҳоким ривояти).

144. Зинодан қочинг, чунки унда тўртта иллат бор: 1. Юздан чирой йўқолади. 2. Ризқ қирқилади. 3. Аллоҳнинг ғазаби келади ва ўт (дўзах) га бошлайди (Табароний ва Ибн Адий ривоятлари).

145. Қайси бир эркак ёки аёл ўз жинсий аъзосини ушласа, таҳорат қилсин (Аҳмад ва Дориқутний ривоятлари).

146. Ювинганда қўлларинг ва оёқларинг бармоқлари ораларини хилол<sup>1</sup> қилиб тозала (Аҳмад ривояти).

147. Бармоқларингиз орасини хилол қилиб тозалаи,

---

<sup>1</sup> Хилол — қўл бармоқлари билан тараб тозалаш.



шунда Аллоҳ қиёмат кўни уни олов билан хилол қилмайди (Дориқутбий ривояти).

148. Ислом (дини) покизадир, шунинг учун покиза бўлинглар, зеро жаннатга покиза бўлмаганлар кирмайди (Табароний ривояти).

149. Битта бармоқ билан овқатланиш шайтон овқатланиши, иккита бармоқ билан овқатланиш такаббур одамларнинг овқатланиши ва учта бармоқ билан овқатланиш пайғамбарларнинг овқатланишидир (Абу Аҳмад ривояти).

150. Овқатнинг баракаси ундан олдин ва кейин бўлиши биландир (Аҳмад, Абу Довуд, Термизий ва Ҳоким ривоятлари).

151. Ёмон хона бу ҳаммомдир, зеро унинг ичида овозлар баланд ва авраглари сич бўлади (Ибн Адий ривояти).

152. Деңгизнинг сути роза га ундаги ўлимтиклар ҳалолдир (Ибн Можжа ривояти).

153. Қорин оғриғи билан ўлиш ва сувга фарқ бўлиш шаҳидликдир (Табароний ривояти).

154. Тарвузни овқатдан олдин истеъмол қилинса, қоринни яхшилаб ювади ва касалликни бутунлай кетказди (Ибн Асокир ривояти).

155. Йиғи раҳмдилликдан, аммо бақириб йиғлашлик шайтондандир (Ибн Саъд ривояти).

156. Ўз уруғингизга яхши зотлардан танланг, чунки аёллар ўз биродарлари ва ҳамшираларига ўхшашларни туғадилар (Ибн Адий ривояти).

157. Эй, Аллоҳнинг бандалари, даволанинг, чунки Аллоҳи Таоло ҳар бир касалликнинг давоси билан яратган, фақат биргина касалликка даво йўқ у ҳам бўлса қарилик (Аҳмад, Ибн Ҳиббон ва Ҳоким ривоятлари).

158. Зотилжам касаллигидан деңгиз қусти ва зайтуни ёғи билан даволанинг (Аҳмад ва Ҳоким ривоятлари).

159. Сигир сути билан даволанинг, мен Аллоҳдан унинг шифокор бўлишлигини сўрайман, чунки сигир ҳар хил гиёҳларни ейди (Табароний ривояти).

160. Мушфиқ ва серпушт аёллар билан турмуш қуринг, чунки мен умматларимнинг кўплиги билан фахрланаман (Ибн Можжа ва Насой ривоятлари).

161. Рамазон ойида бир қултум сув билан бўлса ҳам саҳарлик қилинглари ва бир қултум сув билан бўлса ҳам ифторлик қилинглари<sup>2</sup> (Абу Аъло ривояти).

<sup>2</sup> Оғизни очингиз.

162. Менинг кўзларим ухлайди, аммо қалбим ухлаймайди (Ибн Саъд ривояти).
163. Сийдикдан ўзингизни тоза тутинг, чунки қабрининг барча азоблари ўшандан (Дориқутний ривояти).
164. Уч хил шифолаш бор: тилиб қортиқ қўйиш билан ёки асал суви билан ёки куйдириш йўли билан, аммо мен куйдиришни ёқтирмайман (Аҳмад ривояти).
165. Ҳар бир мусулмоннинг учта бурчи бор: жумъа куни чўмилиш, мисвок тутиш ва (атрлар билан) хушбўй бўлиш (Ибн Аби Шайба ривояти).
166. Уч нарса асло рўзани очмайди: қон олдириш, қусиш ва эҳтилом (Термизий ривояти).
167. Уч нарса сўралганда сира рад этилмайди: сувни, озуқани ва оловни (Ибн Можжа ривояти).
168. Уч нарса кўзни жилолантиради: 1. Яшил нарсага қараш. 2. Оқин сувга қараш. 3. Гўзал юзга боқиш (Ҳоким ривояти).
169. Уч нарса кўзнинг қувватини кучайтиради: сурма упаси, кўкотга қараш ва яхши, чиройли юзга боқиш (Абу Ҳасан ривояти).
170. Малоикалар уч кишига яқинлашмайдилар: мастга, заъфарон қўйганга, ҳайз кўрганга ва ҳаром бўлганга (Баззор ривояти).
171. Ароқ билан савдо-сотик қилиш ҳаром қилинди (Бухорий ва Абу Довуд ривоятлари).
172. Ёш боланинг ёд олиши тошга ўйилган нақш кабидир, киши катта бўлгандан кейин ёд олиши сув бетига ёзилган хат кабидир (Хатиб ривояти).
173. Боланинг ота зиммасидаги ҳаққи: ёзишни, сузишни ва ўқей отишни ўргатиши ҳамда яхши — ҳалол нарсалар билангина боқишдир (Ҳоким ва Абу Шайх ривоятлари).
174. Боланинг отадаги ҳаққи: болага яхши исм қўйиш, балоғатга етганда уйлантириш ва ёзишни ўргатиш (Абу Наим ва Дайлабий ривоятлари).
175. Седанада ўлимдан бошқа ҳамма касалликларга даво бор (Абу Наим ривояти).
176. Иситма жаҳаннам оловидандир, уни сув билан совутинг, босинг (Аҳмад ва Бухорий ривоятлари).
177. Иситма гуноҳларни бамисоли дарахт барглари тўккандек тўкади (Ибн Қониъ ва Бухорий ривоятлари).
178. Иситма ҳар бир мўминнинг жаҳаннамдан (келган) насибасидир, кечаси тутадиган иситма бир йиллик гуноҳни ювади (Қузоъий ривояти).
179. Ҳаё ва имон бу бир жуфт шох (кабидир), агар

улардан бири кўтарилса, ўсса иккинчиси ҳам кўтариллади, ўсади (Абу Наим ва Ҳоким ривоятлари).

180. Идишларни устини ва оғзини ёпиқ сақланглар, дарвозаларни ёпиқ тутинглар, кечқурун болаларингни кўчадан уйга чақиринглар, зеро кечаси жинлар тарқалиб изғиб юрадилар. Уйқу олдидан чироқларни ўчириб ётинглар, зеро ҳашаротлар чироқ пилигини тортиб ёки бошқа нарса тушириб ёнғин чиқариши мумкин (Бухорий ривояти).

181. Мусулмон кишининг мусулмон кишида бешта ҳаққи бор: 1. Саломга алик қайтариш. 2. Чақирса бориш. 3. Жанозасида қатнашиш. 4. Касал бўлса бориб куриш. 5. Акса уриб «Алҳамду лиллоҳ» деса, жавобан «ярҳамакяллоҳу ва яшфик» — «Аллоҳнинг раҳмати ва шифоси сизга бўлсин» дейиш (Ибн Можжа ривояти).

182. Ҳаё ва ҳилм (ювошлик), қон олдиришлик, атр сенишлик ўтган пайғамбарларнинг суннатларидандир (Табароний ривояти).

183. Энг яхши қайла<sup>3</sup> гўшт ва қайлаларнинг сардори (Байҳақий ривояти).

184. Даволарнинг яхшиси Қуръони каримдир (Ибн Можжа ривояти).

185. Давонинг яхшиси ҳижома (қортиқ-банка ёки зулук қўйиш) йўли билан қон олдириш ва фисод (томирни тилиш) йўли билан қон чиқаришдир (Абу Наим ривояти).

186. Сизнинг яхши овқтингиз нон ва яхши мевангиз узумдир (Дайламий ривояти).

187. Яхши даволашингиз қортиқ ёки зулук солиш йўли билан қон олиш орқали бажарилади (Аҳмад Табароний ва Ҳоким ривоятлари).

188. Шунга яқин хадисдир.

189. Нон майин тупроқдан (вужудга келади). (Термизий ривояти).

190. У тупроққа кўмилди, чунки у ўшандан яратилган эди (Табароний ривояти).

191. Ерранг қон, Аллоҳ наздида, савдо ранг қондан тозароқ (Табароний ривояти).

192. Аллоҳга ерранг қондан кўра савдо ранг қон ёқимлироқ (Аҳмад ва Ҳоким ривоятлари).

193. Тишлар орасидаги қон ва гўшт ҳаром, кимки

<sup>3</sup> Нонхўриш.

уни еса ёки сўрса ўт (дўзах)га тушади (Ибн Асокир ривояти).

194. Ўз қўшнисининг аёли билан ўйнашган зинокорга Аллоҳ қиёмат куни қарамайди ва ёнини ҳам олмайди, балки унга кираётган дўзахийлар билан дўзахга кир дейди (Дайлабий ривояти).

195. Нафсни тийишлик бу дунёда юрак ва баданни тинчлантиради ва нафсни тиймаслик юрак ва баданни чарчатади (Табароний, Ибн Адий ва Байҳақий ривоятлари).

197. Бир муддат Аллоҳ йўлида бўлишлик эллик марта ҳаж қилишдан яхши (Дайлабий ривояти).

198. Шошиб юриш юз чиройини кетказади (Абу Қосим ривояти).

199 а. Мурдаларни кўмиб бўлсангиз, қабрларни ер юзи баробарида текислаб юборинглар (Табароний ривояти).

199 б. Умнатимдан шундай кишилар бўладики, хилма-хил овқатлар ейдилар, хилма-хил шароблар ичадилар, хилма-хил кийимлар киядилар ва сўзда мақтанчоқлик қиладилар — улар энг ёмон умнатим (Табароний ва Абу Наим ривоятлари).

200. Мисвок оғизни яхши қилади ва Аллоҳнинг ризосига эга қилади (Табароний ривояти).

201. Мисвок тутиш туғма табиатдандир (Абу Наим ривояти).

202. Мисвок барча дардга даво, аммо «сом» (шиш)га эмас. «Сом» ўлим демакдир. (Дайлабий ривояти).

203. Ароқ ичувчи бутпарастга ўхшайди, арақ ичувчи Лотга ва Уззийга<sup>4</sup> чўқинувчига ўхшайди (Ҳарис ривояти).

204. Одамларнинг ёмонлари одамлар орасидаги олимларнинг ёмонларидир (Баззор ривояти).

205. Сизларнинг ёмонларингиз уйланмаганларингиз ва разил, аҳмақона ўлганларингиз (ҳам) уйланмаганларингиздир (Аҳмад ривояти).

206. Таомларнинг ёмони — қорни очларни қолдириб, қорни тўқларгина чақирилган тўй знефатидир (Табароний ривояти).

---

<sup>4</sup> Лот ва Уззий исломгача бўлган жоҳил араблар чўқиниб келган бутлардан иккитасининг номи.

207. Ёмон даромадлар: фоҳиша учун берилган қалин пули, итнинг қиймати ва саргарошнинг кирими (Аҳмад, Муслим ва Насоий ривоятлари).

208. Охир замон мамлакатларидаги (бойлик) — ёмон бойлик (Абу Наим ривояти).

209. Одамларнинг ёмони ўз аҳлини эзувчи бўлади (Табароний ривояти).

210. Оқарган сочларингни хино билан бўя, чунки хино юзларингизни силлиқлайди, оғизларингизни яхшилайди ва жинсий алоқа қилиш (қувватингиз)ни кучайтиради. Хина жаннат аҳли кўкатларининг энг яхшиси, хина куфр-худосизлик билан иймон ўртасини айиради (Ибн Асокир ривояти).

211. Яширинча жинсий алоқа ва муғомбирлик қилиш бутпарастликдир (Табароний ривояти).

212. Седана шишдан<sup>5</sup> ташқари барча касалликларга даводир, шиш эса ўлим демакдир (Дориқутний ривояти).

213. Чолнинг бадани ва юраги заифлаша боради, ёшнинг эса икки нарсага: узун умр ва молу дунёга муҳаббати орта боради (Абдулғани ривояти).

214. Ўз уйларингизда намоз ўқинг, уни қабрларга айланторманг, менинг уйимни байрамга айланторманг, Менинг ҳаққимга ҳам намоз ўқинг ва салом айтинг, қаерда бўлсангиз ҳам ўқиган намозингиз менга етиб келади (Абу Аъло ривояти).

215. Бир ой рўза тутинглар (Абу Давуд ривояти).

216. Мисвок тутиб бир вақт намоз ўқиш, мисвок тутмай олтмиш бор намоз ўқигандан афзалдир (Ибн Занжавия ривояти).

217. (Тонг отиш) олдида ухлаш ризқли бўлишга қаршилиқ қилади (Ибн Адий ва Байҳақий ривоятлари).

218. Сукут сақлаш олимга зийнат ва жоҳилга парда (Абу Шайх ривояти).

219. Сукут сақлаш ахлоқнинг энг афзали, ким (сени) мазаҳ қилса унга парво қилма. (Дайлабий ривояти).

220. Сен, аёл ўнг қўлингни чакканга қўй ва «Бисмиллоҳ Аллоҳумма доринг билан мени давола, шифонг билан мени шифола ва фазлинг билан мени бир мисвок билан бойитиб (таъминлаб) азиятингдан қутқар» дегин (Табароний ривояти).

<sup>5</sup> Розий асарларида «сарсом» (бош шиши) ва «барсом» (кўкрак шиши) каби касалликлар учрайди.

221. Эчкиэмарни ейиш ҳақида ҳам, ҳаромлиги ҳақида ҳам (маълумот) йўқ (Аҳмад, Бухорий, Термизий, Насоий ва Ибн Можжа ривоятлари).
222. Сиртлонни овловчи (қопқон) да қўй бўлади (Дориқутний ва Байҳақий ривоятлари).
223. Жоҳиллар орасидаги илм истовчи толиб, ўликлар орасидаги тирнка ўхшайди (Аскарний ривояти).
223. Икки кишилик овқат уч кишига етади, уч кишилик овқат тўрт кишига етади (Бухорий ва Термизий ривоятлари).
224. Илм ўрганиш, энг кучли ва энг улуғ Аллоҳ наздида намоздан, рўзадан, ҳаж қилишдан ва Аллоҳ йўлида жиҳод<sup>6</sup> қилишдан афзалдир (Дайлабий ривояти).
225. Бир муддат илм ўрганиш тунда туриш (ибодат қилиш) дан яхши, яна бир кун илм ўрганиш уч ой рўза тутишдан яхши (Дайлабий ривояти).
226. Ҳалолликни талаб қилиш (ўрганиш) асосий фарздан кейинги фарздир (Табароний ривояти).
227. Ҳовлиларингизни тозаланг, чунки яҳудийлар ҳовлиларини тозаламайдилар (Табароний ривояти).
228. Бирортангизнинг идишингизни ит ялаган бўлса, уни тозалаш учун етти мартаба ювиш керак, аввалги бир ювишни тупроқ билан кейингиларига ўхшатиб ювиш керак (Ҳоким ривояти).
229. Бирортангизнинг идишингизни ит ялаган бўлса, уни тозалаш учун етти марта ювиш керак, бошида тупроқ билан ювилади (Муслим ривояти).
230. Қимнинг умри узайса ва қилган ишлари яхши бўлса, у энг яхши одам ҳисобланади (Табароний ва Абу Наим ривояти).
231. Қимки ўзини тиябилса, ўз хонасидан ўзгаларга жой бераолса ва ўзи қилган хатоларига йиғласа яхши одам ҳисобланади (Табароний ва Абу Наим ривоятлари).
232. Майдонларингизни яхшилаб (тозалаб) қўйинг, чунки у (тозаланмаган) майдонлар яҳудийларники (Табароний ривояти).
233. Қийимга ўралиш унинг роҳати (Дайлабий ривояти).

<sup>6</sup> Жиҳод — муқаддас жанг.

<sup>7</sup> Масъ — қўлга сув олиб бошга яхшилаб суртиш.

234. Уйқудаги соф киши уйғоқ рўзадорга ўхшайди (Дайламий ривоятлари).

235. Овқат овқатга шундай ўхшайди (Аҳмад ва Муслим ривоятлари).

236. Тамаъ қилиш олимлар юрагидан донишмандликни кетказди (Самъон ривояти).

237. Уч мартадан (аъзоларни) ювиб тозалаш ва бошга масх<sup>7</sup> тортиш вожиб (бурч)дир (Дайламий ривоятлари).

238. Тўфон — ўлимдир (Ибн Жарир ва Ибн Аби Хотим ривоятлари).

239. Мўъмин кишида иситмани юз бериши бежиз (сабабсиз) бўлмайди (Табароний ривояти).

240. Ўз нафақаси учун миниб юрган улови вақти келиб кўп сут берадиган бўлиб қолса, уни ўз нафақаси учун ичади. Вақти келиб уловни минса ҳам, сутини ичса ҳам нафақа бўлади (Бухорий, Термизий ва Ибн Можжа ривоятлари).

241. Маккага чиқишга шошилиг, чунки сизнинг ҳеч бирингиз касал ва ҳожатманд кишида нималар рўй бераётганлигини ҳис этмайди (Абу Наим ва Байҳақий ривоятлари).

242. Қабр азоби рост (ҳақ)дир (Хатиб ривояти).

243. Аёл кишининг ақли эркак кишининг ақли кабилдир, ҳатто унинг хунидан учдан бир ҳисса ортиқдир (Насоий ривояти).

244. Мусулмонлар ҳимоясида бўлганлар<sup>8</sup> ақли мусулмонлар ақлининг ярмисига тенг (Насоий ривояти).

245. Мадина шаҳрининг кавакларидида малоикалар турадилар шаҳарга на тоун (чума) касаллигини ва на Дажжолни<sup>9</sup> қўядилар (Аҳмад ва Бухорий ривоятлари).

246. Ҳар бир қорининг ўз идроки бор (Аҳмад ва Муслим ривоятлари).

247. Аллома аёллар болаларини ушбу Ҳинд уди билан даволайди, унда етти хил дардга етти хил шифо бор. Жумладан зотилжамга; томоқ оғриғида уни ҳидлатилади ва у зотилжамга учраган аёлнинг туғишига ёрдам беради (Аҳмад, Бухорий, Абу Довуд ва Ибн Можжа ривоятлари).

<sup>8</sup> Яҳудий ва христиан динидаги кишилар.

<sup>9</sup> Дажжол — қиёматга яқин чиқиб, одамларни йўлдан адаштирадиган бир вилсон.

248. Жабраил менга таҳорат қилишни ўргатди ва таҳоратдан кейин сийдикдан чиқадиган нарса учун кийим остига сув сепиб қўйишни буюрди (Ибн Можжа ривояти).

249. Ўзил болаларингизни душмандан ўч олиш учун отишга ўргатинг. (Дайлабий ривояти).

250. Сурмадан фойдаланинг, чунки у киприкни ўсди-рувчи, кўзга тушган гардни чиқариб ташловчи ва кўришнинг элаги (Табароний ва Абу Наим ривоятлари).

251. Ешлигингиздан бошлаб оқ кийим киясиз, уни тирикларингиз кийинг ва мурдаларингизни у билан кафланг, чунки у яхши кийимларингиздандир (Аҳмад, Насоий, ва Ҳоким ривоятлари).

252. Жирканиш сиз учун фойдали талбиядир<sup>10</sup>; оғзига қўлини суқуб қусишлик қоринни, худди юздаги кирни сув билан ювгандек, ювади (Ибн Можжа ва Ҳоким ривоятлари).

253. Қўйдан фойдаланинг, чунки Аллоҳ уни барча дардларга даво қилди (Ибн Синний ва Абу Наим ривоятлари).

254. Икки қулоқ орти, энсадан<sup>11</sup> қон олдириг, чунки у етмиш икки дардга даво бўлади. [2] Бешта касалликка даво бўлади, жумладан жинниликка, моховга, тери касаллигига ва илдизли тишларга (Табароний ривояти).

255. Сано (Маккий) ва зирадан фойдаланинг, чунки у иккаласи шиш<sup>12</sup> — бу ўлим демакдир — касаллигидан ташқари барча дардларга шифодир (Ибн Можжа ва Ҳоким ривоятлари).

256. Мисвокдан фойдаланинг, чунки у оғизни соғломлаштирувчи — Аллоҳнинг ризосини олувчидир (Аҳмад ривояти).

257. Мисвок тутинг, чунки у яхши нарса; мисвок тишнинг тошларини кетказади, балғамни кетказади, меъдани тузатади, жаннатдаги даражаларни оширади, малоикаларга ҳамд айттиради, Аллоҳнинг ризосини олдиради ва шайтонга нисбатан ғазабни қўзғатади (Абдужаббор Хавлоний ривояти).

258. Сизга тоғ райҳони лозим, уни ҳидланг, чунки у катта бурунга яхши (шифо) (Ибн Синний ривояти).

<sup>10</sup> Талбия — кепак, сут ва асалдан тайёрланадиган овқат.

<sup>11</sup> Энса — матида: қамаҳдува.

<sup>12</sup> Саратон шиши назарда тутилаётган бўлса кепак.



259. Сизга туянинг сийдиклари ва сутлари керак (дорилардир). (Ибн Синний ва Абу Наим ривоятлари).

260. Сизга лут ва сигир сутлари лозим, чунки улар барча дарахтлардан кўра шифобахшроқдир; шунингдек сут барча дардга даводир (Ибн Асокир ривояти).

261. Сизга сигир сути лозим. чунки у бошқа барча сутлардан кўра шифобахшдир ва у барча дардга доридир (Ибн Асокир ривояти).

262. Сизга тоза қўйруқ (мойи) лозим, чунки у ба-восирни қетказди (Абу Яъло ривояти).

263. Сизга ёш аёллар мос, чунки уларнинг оғизлари жуда яхши, қоринлари бўш ва кутиб олишлари илиқ бўлади (Широзий ривояти).

264. Сизга ҳўл қўзиқорин лозим, чунки у ширалардан<sup>13</sup> ва унинг суви кўзга шифодир (Ибн Синний ва Абу Наим ривоятлари).

---

<sup>13</sup> Матнда «манн» — шира ёки маннани билдиради. Баъзи ўсимликлар ва қурбақа ўтлар устида пайдо бўладиги шира. Бу шира шу ўсимликларнинг ўзидан чиқади. Турк тилида уни қудрат ҳалвоси дейилади (Ибн Сино, «Тиб қонуллари», II-жилд, 401-бет).

## АБУ БАКР АР-РОЗИЙ

### ЧЕЧАК ВА ҚИЗАМУҚ ҲАҚИДА КИТОБ

Абу Бакр Муҳаммад ибн Закариё ар-Розий 251-ҳижрий йили шаъбон ойининг бошида (865-йилнинг 28 августида) Рай шаҳрида дунёга келади<sup>1</sup>. Дастлаб у адабиёт ва музыкага қизиқади, ўзи шеърлар ҳам ёзади. Шу билан бирга ёшлигида заргарлик ҳунарини ўрганади, унинг ҳатто саррофлик қилганлиги ҳақида ҳам маълумот бор. Шу туфайли бўлса керак, у кимиё илми билан ҳам шуғуллана бошлайди, чунки бу илм орқали оддий металлларни олтинга айлантириш мумкин деган ақида ҳукмрон эди. Манбаъларнинг кўрсатишича кимиёвий тажрибалар вақтида ҳосил бўладиган турли тутун ва буғларнинг таъсирида унинг кўзлари дардга чалинади ва у даволаниш учун кўз табиби (қаҳқол)га мурожжаат қилади. Табиб даволагани учун беш юз динар талаб қилади, шунда Розий ўзига-ўзи: «Ҳақиқий кимиё мана бу экан, сен шуғулланиб юрганинг кимиё эмас» деб таъабатни ўрганишга киришади<sup>2</sup>. Тиб ва фалсафа илмлари билан чуқурроқ шуғулланиш мақсадида Розий Боғдодга боради. У вақтда Боғдод энг йирик илм-фан ва маданият марказига айланган бўлиб, жаҳоннинг турли мамлакатларидан келган олим ва адиблар фаннинг барча соҳаларида самарали ижод билан машғул эдилар. У ердаги кутубхоналарда қадимги юнон олимлари асарларининг сурёний ва араб тилига қилинган таржималари сақланар ва хоҳлаган киши улардан фойдалана олар эди. Бундан ташқари у ердаги мавжуд касалхоналар ҳам таъабат назариясини амалда қўллаш орқали бу фанни чуқурроқ эгаллашга имкон яратар эди.

Манбаъларнинг кўрсатишича, Розий таъабат илмида шу қадар обрӯ ва эътибор қозонадики, Боғдоддаги

---

1. 2 Багирова С. Т. Сочинения «Татимма сиван ал-ҳикма» ал-Байхаки как образец средневекового энциклопедического справочника. Ташкент, 1987, с. 32.

йирик касалхонани бошқариш унга топширилади. Олимнинг шухрати ислом олами бўйлаб тезда тарқала бошлайди ва уни турли ҳукмдорлар ўз пойтахтларига таклиф қила бошлайдилар. XII-асрда яшаган Арузий Самарқандийнинг ёзишича, Розий Бухорога ҳам келган ва сомонийлар ҳукмдорини фалаж касаллигидан қутқарган<sup>3</sup>. Умуман Розий Бухоро олимлари билан яқин муносабатда бўлган. У ўз шогирдлари орасида бухорлик йирик олим Муҳаммад ибн Юнусни алоҳида ҳурмат билан тилга олади ва ўзининг кимиёга оид энг йирик асарларидан иккитасини унга бағишлайди<sup>4</sup>.

Розийдан анча кейин ёзилган айрим китобларда кўрсатилишича буюк табибнинг ҳаёти моддий муҳтожликда кечган. Шунга қарамасдан у камбағалларга имкон борича ёрдам беришга интилган ва уларни бепул даволаган. Розий ва унинг шогирди томонидан ёзиб қолдирилган касалликлар тарихидан маълум бўладики, у аҳолининг барча табақаларини ҳам бирдек кўрган — у даволаган касаллар ичида ҳукмдорлар билан бир қаторда оддий ҳунармандлар ва бева-бечоралар ҳам бўлган<sup>5</sup>.

Розий кексайган чоғида кўр бўлиб қолади; у умрининг сўнгги йилларини ўзи туғилиб ўсган шаҳари Райда ўтказди ва 313 ҳижрий йилнинг 5-шаъбони (925-йилнинг 26-октябри) да 60 ёшида вафот этади.

Урта асрларда яшаб ижод этган бошқа йирик олимлар сингари Розий ҳам ўз давридаги фанларнинг деярлик барча соҳаси билан қизиққан энциклопедист аллома эди. Манбаъларда унинг 270 дан ортиқ асарларининг номи келтирилади. Улар табобат, кимиё, доришunosлик, фалсафа, мантиқ, математика, астрономия, илоҳиёт ва бошқа фанларга бағишланган. Бироқ Розийнинг жаҳон фани тараққиётига қўшган ҳиссаси айниқса табобат ва кимиё соҳаларида буюк бўлди.

У кимиёга бағишлаб 26та асар ёзган бўлса ҳам, бизгача фақат «Китоб ал-асрор» («Сирлар китоби»), «Китоб сирр ал-асрор» («Сирлар сири китоби»), «Китоб мадхал ат-таълимий» («[Кимиёни] ўрганишга киришиш») ва «Китоб аш-шавоҳид» («Шоҳидлар китоби»)

<sup>3</sup> Низами Арузи Самарқанди. Собрания редкостей или четыре беседы, Москва, 1963, с. 110.

<sup>4</sup> Каримов У. И. Неизвестное сочинение ар-Рази «Книга тайны тайн», Ташкент, «ФАН», 1957, с. 29, 43.

<sup>5</sup> Абу Бакр Розий ва унинг шогирди ёзиб қолдирган касалликлар тарихи. Кириш, таржима, изоҳ ва кўрсаткичлар Ҳ. Ҳикматуллаевники. Тошкент, «ФАН», 1974.

номли китоблари етиб келган. Булар ичида энг йириги «Китоб ал-асрор» бўлиб, унда ўша даврдаги кимё фани ўзининг тўла ифодасини топган — муаллиф кимиёгарлар томонидан ишлатилган барча моддалар, асбоблар ва тадбирларни муфассал баён этади. Бу асбоб ва тадбирларнинг ўша давр табобатида турли хил дори дармонларни тайёрлашда қўлланилгани ҳам шубҳасиздир. Розий ўзидан олдин ўтган машҳур кимиёгар Жобир ибн Ҳайён (721—813) сингари иксир ёрдамида оддий металлларни олтинга айлантириш мумкин деб ҳисоблар эди. Бундан ташқари ҳар-хил металлларни турли нисбатда бир-бирига қўшиш орқали ҳам олтинга ўхшаш қотишмалар ҳосил қилиш устида кўп тажрибалар ўтказди. Бироқ Розий бу усулда тайёрланган қотишмалар кўринишда олтинга ўхшасалар ҳам, ҳали улар юқори сифатли ҳақиқий олтин эмаслигини айтади ва шу билан у бир металлни иккинчи бир металлга айлантиришнинг ҳақиқий сири очилмаганлигини эътироф этади.

«Сирлар сири» китобида Розий кимиё фани тарихида биринчи бўлиб кимиёвий тадбирлар (реакциялар)ни тезлаштириш гоёсини илгари суради ҳамда реакцияга киришган моддаларни яна қайтадан аввалги ҳолига қайтариш мумкинлигини қатор тажрибалар воситасида исботлайди. Умуман Розийнинг кимиёга оид асарларини чуқур ўрганиш унинг Ўрта асрнинг энг буюк кимиёгари эканлигини кўрсатади.

Розийнинг табобат фани тарихидаги мавқеи билан Гален (129—200) ва Ибн Сино (980—1037)ларнинг билими баробардир. У ислом олами ва умуман Ўрта асрнинг энг буюк табибларидан ҳисобланади. Унинг илмий меросининг кўпчилигини тиббий асарлари ташкил этади — жаҳоннинг турли кутубхоналарида Розий қаламига мансуб 76 та табобатга оид асар сақланаётгани маълум. Бу ҳақда етарли маълумотлар нашр этилганлиги учун, биз бу ерда у асарлардан айримларини зикр этиш билан kifояланамиз.

Розийнинг табобатга оид энг йирик ва муҳим асари «Китоб ал-ҳовий фи-т-тибб» («Тиббга оид [барча маълумотларни] қамровчи китоб») бўлиб, унинг ёзишича Розий ўзининг 15 йил умрини сарфлаган бўлса ҳам тугатолмай вафот этган. Унда муаллиф ўзидан олдинги табибларга касалликлар ва уларни даволаш ҳақида нима маълум бўлган бўлса, барчасини келтиради ва уларга ўз тажрибасида қўлга киритган натижаларини қўшиб баён этади. Бу асар XIII-асрда латин тилига таржима қилинади ва XV-асрдан бошлаб турли Оврупо шаҳар-

ларида қайта-қайта нашр этилади. Урта аср табобатининг қомуси бўлган бу асарнинг арабча матнини биринчи бор Ҳайдарободда 1955—1971 йиллар давомида 23 қисмда босилиб чиқди. Олимнинг Шарқ ва Ғарб мамлакатларида кенг шуҳрат қозонган асарларидан яна бири «Китоб ат-тибб ал-мансурий» («Мансурга бағишланган тиб китоби») дир. Ун қисмдан иборат бу асар ҳам лотин тилида кўп марта нашр этилган ва то XVI-асрга қадар Оврупо дорилфунунларида ўқитиладиган асосий дарсликлардан бири ҳисобланган.

Булардан ташқари, Розийнинг ҳукмдорлар учун махсус мўлжалланган «ат-Тибб ал-Мулукий» («Подшоҳлар табобати») номли асари мавжуд бўлиб, унда касалларни дори ишлатмасдан асосан парҳезли овқатлар ёрдамида даволаш усуллари баён этилади. Бошқа бир асарини Розий табибга мурожаат қилиш имконияти четланган камбағаллар учун ёзган ва уни «Китоб ман ло яхзуруҳу ат-табиб» («Табибга етиша олмайдиганлар китоби») деб атаган. Олимнинг қатор рисоалари турли озукли моддаларнинг фойдаси ва зарарига, айрим дориларни тайёрлаш ва қўллашга шунингдек бир қанча жузъий касалликларга бағишланган.

Розийнинг биз нашр этаётганимиз рисоласи «Китоб ал-жударий ва-л-ҳасба» («Чечак ва қизамуқ ҳақида китоб»)н унинг энг машҳур монографияси бўлиб, табобат тарихида алоҳида ўрин тутди. Бошдан оёқ Розийнинг ўз шахсий тажрибалари асосида ёзилган бу асарда тарихда биринчи марта чечак билан қизамиқ бошқа юқумли касалликлардан ажратиб тавсифланади. Бу касалликларнинг бошланиши, аломатлари, кечиши ва тугалланиши шу қадар аниқ ва муфассал баён этилганки, улар ҳозир ҳам тўлалигича ўз қимматини йўқотган эмас.

## *МЕҲРИБОН ВА РАҲМДИЛ ТАНГРИ НОМИ БИЛАН [БОШЛАЙМАН] ВА УНДАН ЕРДАМ СЎРАЙМАН.*

Абу Бакр Муҳаммад ибн Закариё ар-Розий таълиф этган «Чечак ва қизамуқ ҳақида китоб».

Абу Бакр Муҳаммад ибн Закариё ар-Розий айтади: кечалардан бирида фойдали ишларни шарҳлашга ва уларга эришишни одамлар учун енгиллатишга ундаган

бир улуғ фозил киши ҳузуридаги мажлисда чечак ҳақида гап кетди. Уша кечада мен бу борада билганларимни баён қилдим. У киши, — менинг шу касаллик ҳақида мукаммал ва етук бир мақола ёзишимга истак билдирди, чунки у то шу вақтгача на қадимги, на кейинги муаллифларнинг биронтасида ҳам бу хусусда тўла ва чуқур текшириб ёзилган сўз топа олмабди. Шундан кейин мен азиз ва буюк тангрининг савобига умид боғлаб ва у (кишини) хурсанд қилишни истаб шу мақолани ёздим.

Мана энди (мақолани) бошлайман, унинг фасллари қуйидагилар:

**Биринчи фасл.** Чечакнинг сабаби ва нима учун айрим ягона шахслардан ташқари ҳеч кимнинг ундан қочиб қутила олмаслиги ҳақида.

**Иккинчи фасл.** Чечакка берилувчан баданлар ва одатда чечак кўпаядиган вақтлар баёни.

**Учинчи фасл.** Чечак ва қизамуқнинг қўзғолишидан дарак берувчи аломатлар ҳақида.

**Тўртинчи фасл.** Чечакка қарши кўриладиган кенг тадбирларнинг қисқача баёни.

**Бешинчи фасл.** Чечакнинг аломатлари пайдо бўлишидан олдин ундан сақланиш, аломатлари кўрингандан кейин эса унинг кўпайишига тўсқинлик қилиш ҳақида.

**Олтинчи фасл.** Чечакнинг чиқиши ва сиртга тегиши тезлатувчи ва унга қарши (курашишда) табиатга ёрдам берувчи нарсалар ҳақида.

**Еттинчи фасл.** Кўз, томоқ, бўғинлар ва қулоққа аҳамият бериш ҳамда чечак аломатлари кўрина бошлаганда нималар керак бўлиши ҳақида.

**Саккизинчи фасл.** Чечакнинг пишиб етилишини тезлатувчи нарсалар ҳақида.

**Тўққизинчи фасл.** Пишиб етилган чечакни қуритиш тўғрисида.

**Унинчи фасл.** Чечакнинг пўсти ва қорақўтирини кўчирадиган нарсалар ҳақида.

**Ун биринчи фасл.** Кўз ва баданнинг бошқа жойларидаги чечак изларини кетказувчи нарсалар ҳақида.

**Ун иккинчи фасл.** Чечак чиққан кишининг овқатланиш тадбири тўғрисида.

**Ун учинчи фасл.** Чечак чиққан кишининг ичини юмшатиш ва қотириш тадбирлари ҳақида.

**Ун тўртинчи фасл.** Чечакнинг хавфсиз ва ҳалок этувчи (турлари) ҳақида.

## БИРИНЧИ ФАСЛ

Чечакнинг сабаби, нима учун айрим ягона шахслардан ташқари ҳеч кимнинг ундан қочиб қутила олмаслиги ва Галеннинг чечак ҳақида нималар деганлиги тўғрисида.

Фозил Гален<sup>1</sup> чечакни зикр этмайди ва уни мутлақо билмаган дейувчи табиблар Галеннинг китобларини ўқимаганлар ёки уларни юзаки варақлаб ўтган кишилардир. Чунки Гален Қотожониснинг<sup>2</sup> иккинчи мақоласида бир марҳамни тавсифлаб, у фалон ва фалон (касалликка) ва чечакка фойда қилади, дейди. «Томир уруши китоби»даги ўн тўртинчи мақоланинг бошланишидаги бир варақда у шундай дейди: Яллиғланиш натижасида баъзан қонда шу қадар кучли чириб-сасиш юз берадики, алангаланишнинг ҳаддан ташқари кучайиши туфайли тери куйишгача бориб етади ва унда чечак ва ёйилиб тарқалувчи сарамас пайдо бўладикки, бу (терини) ейилишга олиб келади. У ўзининг «Аъзоларнинг манфаати»<sup>3</sup> (номли асарининг) тўққизинчи (китобида) дейди: «Ғизонинг қонга айланган қисмидан қолган чиқиндилар аъзоларда туриб қолиб сасийди ва кунлар ўтиши билан ҳарорати кўпая боради ва натижада сарамас, чечак ва «югурувчи (тошмалар)» пайдо бўлади». (Гален яна) «Тимоус китоби»нинг<sup>4</sup> тўртинчи (қисмида) айтадики, қадимги (табиблар) фалағмуний<sup>5</sup> сўзини сарамас ва чечак каби ҳарорат алангаланиши билан кечадиган ҳар қандай касалликка нисбатан қўлланганлар ва улар бу хил касалликлар ўт (яъни сафро)дан пайдо бўлади, деб ҳисоблаганлар.

Аммо Гален чечакка қарши махсус ва етарли давони кўрсатмаган ва унинг сабабларини қониқарли баён этмаган, дейувчилар тўғри айтадилар. Чунки у бу ҳақда мен зикр этганларимдан бошқа ҳеч нарса демаган; бироқ араб тилига таржима қилинмаган китобларида айтган бўлиши мумкин эди. Аммо мен сурёний ва юнон тилларини биладиган кишилардан бу ҳақда синчиклаб суриштирдим, уларнинг биронтаси ҳам мен юқорида баён қилганимдан ортиқ ҳеч нарса айтолмадилар, хатто уларнинг кўпчилиги бирон нарса қўшиш у ёқда турсин, мен айтган нарсаларни ҳам билмас эканлар. Мен таажубдаманки, қандай қилиб Гален бу касалликни эътиборсиз қолдирган, ваҳоланки бу жуда кўп учрайдиган касаллик бўлиб, давосига эҳтиёж катта эди,

шунингдѣк (Гален) касалликларнинг сабаблари ва даволари масаласига ниҳоятда аҳамият берарди.

Кейинги (табиб)ларга<sup>6</sup> келсак, улар гарчи чечакни даволаш ҳақида баъзи нарсаларни ноаниқ ва тафсилотсиз ёзсаларда уларнинг биронтаси ҳам (чечакнинг) келиб чиқиш сабаби ва ҳеч кимнинг ундан қочиб қутила олмаслиги ҳақида гапирмайдилар ва унга муносиб даво турларини кўрсатмайдилар. Шунинг учун бу ишнинг савоби мени шу мақолани ёзишга ундаган кишига тегса ва менга тегадиган савоб ҳам икки ҳисса ошса, деган умидим бор, чунки мен худонинг хоҳиши билан (чечакни) даволаш учун зарур нарсаларни аниқлаб жой-жойига қўйиб тафсилоти билан баён этдим.

Энди, бошлаб бу касалликни келтириб чиқарувчи сабаб ҳамда бирор кишининг ҳам ундан қочиб қутила олмаслиги ҳақида гапирамиз, сўнгра ундан кейинги (мавзуларни) фаслма-фасл, етарли деб билганимиз миқдорда худонинг ёрдами билан баён қиламиз.

Мен айтаман: инсон туғилган пайтдан бошлаб то қаригунигача (унинг мизожи) тўхтовсиз қуриб боради, шу сабабдан гўдаклар ва болаларнинг қонлари ўсмирлар қонига нисбатан кўп рутубатли, кексалар қонига қараганда яна ҳам ортиқроқ (рутубатли) бўлади. Шу билан бирга (уларнинг қони) кўп ҳароратли ҳам бўлади. Бунга Гален ўзининг К и т о б а л - ф у с у л г а<sup>7</sup> ёзган шарҳида гувоҳлик беради ва айтадики, болаларнинг ҳарорати миқдор жиҳатидан ўсмирларнинг ҳароратига нисбатан кўпроқ бўлади, ўсмирларнинг ҳарорати эса кайфият (сифат) жиҳатидан кучлироқ бўлади. Бу нарса яна болаларда табиий ишларнинг, яъни овқат ҳазми ва ўсиб унишнинг яхшилигидан ҳам маълумдир. Шу жиҳатдан қараганда болалар ва гўдакларнинг қонлари тўла етилишга олиб келадиган пишиш бошланмаган ва қайнаш ҳаракати пайдо бўлмаган шарбатларга ўхшайди. Ўсмирларнинг қонлари вишиллаб қайнаб ўздан кўп буғ ва чиқиндиларни чиқарган шарбатларга ўхшайди ва (қайнашдан) тўхтаб куввати мустаҳкамланган шаробни эслатади. Кексаларнинг қони эса куввати чиқиб кетган ва совуб сиркага айланишга яқинлашган шаробга ўхшайди.

Чечак қон сасишга ва ортиқча (чиқинди) буғларни чиқариб юбориш учун қайнашга бошлаганда пайдо бўладики, бунда рутубатли шарбатларга ўхшайдиган гўдаклик қони етилган шаробга ўхшайдиган ўсмирлар қонига айланаётган бўлади. Чечакнинг ўзи шу вақтда шарбатларда юз берадиган қайнаш ва жўш урушга



ўхшайди. Шу жиҳатдан болалар хусусан ўғил болалар бундан омон қолмайдилар, чунки жўш уриб турган шарбатлар жўш уриш ва қайнашдан кейинги ҳолатга зарурий равишда ўтгани сингари қон ҳам ўз ҳолатидан иккинчи бир ҳолатга зарурий тарзда ўтади.

Қони биринчи ҳолатдан иккинчи ҳолатга оз-оздан ва аста секин, узоқ вақт давомида ва қайнамасдан ўтадиган мизожли болалар ва гўдаклар камдан-кам учрайди. Чунки бундай мизож совуқ ва қуруқ бўлиши керак, болаларнинг мизожи эса бунинг аксича, уларнинг тадбири<sup>8</sup> ҳам шундай. Чунки гўдакларнинг овқати сутдан иборат, ўсмирларнинг овқати сут бўлмаса ҳам, гўдаклар овқатига бошқа одамларникидан кўра яқинроқ туради; бунинг устига улар турли (нарсаларни) кўпроқ аралаштирадилар<sup>9</sup>, яна овқатдан кейинги ҳаракатлари ҳам (кўпроқ бўлади). Мана шу сабабдан камдан — кам гўдак бу касалликдан қутилиб қолади. Сўнгра уларнинг аҳволи — мизожлари, турмуш тарзлари, хулқи, ўраб турган ҳавоси ва томирларидаги қоннинг миқдори ва сифатига қараб турлича бўлади: баъзиларда (касаллик) тез, баъзиларда секин, баъзиларда кўп, баъзиларда кам, баъзиларда жуда ёмон, баъзиларда эса ҳавфсизроқ ўтади.

Ўсмирларга келсак, уларнинг қони иккинчи ҳолатга ўтганда етилиши мустаҳкамланган бўлиб, чириб сасишни келтириб чиқарадиган ортиқча рутубатлар улардан чиқиб кетганлигидан бу касаллик уларда бир-икки кишидан ташқари (кўпчиликда) пайдо бўлмайди. Шунда ҳам томирлардаги қони кўп рутубатли ёки ёмон сифатли ва жуда алангаланган кишиларда ёки болалик чоғларида энгил чечак чиқиб қонлари иккинчи ҳолатга тўла ўтмаган кишиларда пайдо бўлади. Бундай аҳвол ҳарорати паст ёки рутубати кўп бўлмаган кишиларга, шунингдек болалигида энгил чечак чиққан, баданлари қўруқ ва ориқ ва сокин кишиларга тегишли бўлиб, улар усмирлик ёшига етганда баданларини сақлайдиган тадбир қўллашларига ёки қонни бузадиган тадбир ишла-тишларига боғлиқдир.<sup>10</sup>

Энди кексаларга келганда (шуни айтиш керакки), бу касаллик уларда деярлик юз бермайди, фақат ҳаво ваболи, сасиган ва ёмон сифатли бўлган ҳоллардагина (юз бериши мумкин). Бундай ҳолларда бу касаллик жуда кўпаяди, негаки муътадилликдан иссиқликка ёки рутубатлиликка ўтган ҳаво, шунингдек алангаланган ҳаво бу касалликнинг қўзғалишига ёрдам беради; чунки бу хил (ҳаволар) юракнинг иккала қоринчасидаги

руҳни ўз мизожларига ўхшатиб ўзгартирадилар, ундан кейин ҳаракатли томирлардан барча қон юрак воситаси билан юқоридаги сингари ҳолатга ўтади.

Биз чечакнинг (келиб чиқиш) сабабини етарли даражада қисқача баён этдик, энди чечак ва қизамиққа берилувчан баданлар ҳақида сўз юритамиз.

## ИККИНЧИ ФАСЛ.

Чечакка берилувчан баданлар ва (чечак) кўпаядиган вақтлар тўғрисида.

Чечакка берилувчан баданлар умуман ҳўл (мизожли), оқ танли, гўштдор ва ранглари қизил бўлганлар ҳамда гўштдор бўлиш билан бирга буғдой рангли (одамлар); шунингдек ўткир ва давомли иситмаларга<sup>1</sup>, бурун қонаши, кўз огриғи, оқ ва қизил тошмалар ва қаварчиқларга тез-тез учраб турадиганлар; яна ширин нарзалар, айниқса хурмо, асал, анжир, узум ҳамда асид а<sup>2</sup> ва фолуза ж<sup>3</sup> каби ғализ ва қаттиқ ҳолваларни кўп истеъмол қиладиганлар ва (ниҳоят) шароб ва сутни кўп ичадиганлар.

Ориқ, сафро мизож ва қуруқ баданлар чечакка эмас қизамиққа берилувчан бўладилар, уларга чечак чиққан тақдирда ҳам кам миқдорда, тарқоқ ва кучсиз ҳолда чиқади ёки қуруқ, сасиган ва пишиб етилмайдиган жуда ёмон (чечак бўлади). Ориқ ва қуруқ бўлиш билан бирга мизожи совуқ баданлар эса чечак ва қизамиққа берилувчан бўлмайдилар, агар чечак чиқса ҳам кам, занф, сокин ва беҳавотир бўлиб, ундаги иситмалар (касалликнинг) бошидан охиригача енгил ва сўнувчан бўлади.

Одатда чечак пайдо бўладиган ва у кўпаядиган вақтлар, худойи таолонинг хоҳиши билан айтганимизда, кузнинг охири ва баҳорнинг бошланиши, шунингдек ёзда кетма-кет ёмғирлар ёғиб жанубий иссиқ шамоллар кўп ва узлуксиз эсадиган (пайтлардир). Агар ёз жуда иссиқ ва қуруқ бўлса, куз ҳам иссиқ ва қуруқ келиб, ёмғир ёғиши жуда кечикиб кетса, қизамиққа берилувчан одамларга бу касаллик тезда хуруж қилади; бундай одамлар ориқ, иссиқ ва сафро мизожли кишилардир.

Баъзан бу нарса шаҳарлар, турар жойлар ва ҳавонинг аҳволига қараб ўзгариши ва (касалликнинг) кўрсатилган вақтлардан бошқа пайтларда ҳам юз бериши мумкин. Шундай ҳолларда сен (касаллик) бошланиб, одамлар орасида тарқалаётганини кўрсанг, мен қуйида

айтганларим асосида эҳтиёт чораларини кўришни лозим.<sup>4</sup>

### УЧИНЧИ ФАСЛ

Чечак ва қизамуқнинг кўзғолишидан дарак берувчи аломатлар ҳақида.

Чечак хуружидан олдин узлуксиз иситма, бел оғриши, бурун қичиши ва уйқудан чўчиб уйғониб кетиш ҳолатлари юз беради. Булар (чечакнинг) махсус аломатлари, айниқса иситма билан бел оғриши; сўнгра касалнинг бутун баданида санчиқ сезилади, юзи бўриқади ва вақти-вақти билан (бўриқиш) қайтади, ранги алаңгалиб, икки яноғи кучли қизаради, кўзлари ҳам қизаради, бутун танаси оғирлашади ва кўп бетоқат бўлади. Унинг яна (бошқа) аломатлари: керишиш, эснаш, томоқ ва кўкракда оғриқ сезиш билан бирга бир оз нафас қисниши, йўтал, оғиз қуриши, тупукнинг қуюқлашуви, овоз бўғилиши, бош оғриши ва бошнинг оғирлашуви, безовталаниш, тажанглик, кўнгил айниши<sup>1</sup> ва ғамгинлик. Бироқ безовталаниш, кўнгил айниши ва ғамгинлик чечакка нисбатан қизамиқда кўпроқ бўлади, бел оғриши эса қизамиққа қараганда чечакка кўпроқ хосдир; бутун баданнинг қизиши, рангнинг яллиғланиб ва ялтирлаб қизариши, айниқса милкларнинг кучли қизариши ҳам шундай. Агар сен шу аломатларни ёки уларнинг айримларини кўрсанг, айниқса бел оғриғи, чўчиб уйғониш ва узлуксиз иситма каби кучли (аломатлар кўрсанса) билгинки касалда чечак ёки қизамиқ хуруж қилади. Аммо қизамиқда чечакдаги каби бел оғриғи бўлмайди, чечакда эса қизамиқда бўладиган ғамгинлик ва кўнгил айнаши бўлмайди; фақат чечак ёмон хавфли ва қизамиқ сафроли қондан бўлганда (бошқача бўлиши мумкин).

Бехавотир чечакда қоннинг миқдори унинг ёмон сифатига қараганда кўпроқ зарар етказди; негаки (қон кўп бўлса) умуртқалар бўйлаб жойлашган иккита — ҳаракатли ва ҳаракатсиз йирик томир тортишади ва натижада бел оғриғи пайдо бўлади.

### ТҮРТИНЧИ ФАСЛ

Чечакка қарши кўриладиган кенг тадбирларнинг қисқача баёни.

Энди чечакка қарши кўриладиган кенг тадбирларни қисқача баён этамиз.

Биринчиси — (касаллик) аломатлари кўринишидан олдин эҳтиёт чораларини кўриш ва у аломатлар пайдо бўлгандан кейин уларни тугатиш.

Иккинчиси — (чечакнинг) чиқиши ва кўринишини тезлатувчи нарсаларни (кўллаш).

Учинчиси — кўз, қовоқ, қулоқ тешиги, бурун ичи, томоқ ва бўғинларда (чечак) туфайли чириш ҳолати пайдо бўлмаслиги учун уларга алоҳида диққат қилиб туриш.

Тўртинчиси — чечакнинг етилишини тезлатувчи чораларни кўриш.

Бешинчиси — унинг қуришини тезлатиш.

Олтинчиси — унинг қора қўтирини<sup>1</sup> кўчириш.

Еттинчиси — чечак изларини кетказиш чоралари.

Саккизинчиси — чечак чиққан кишига бериладиган овқатлар.

Тўққизинчиси — (чечакдан) кейин касални заифлашиб кетишдан сақлаш.

Унинчиси — (чечакнинг) бежавотирлик ва хавфлик аломатлари.

Мен худонинг хоҳиши билан, шуларнинг ҳар бири ҳақида қисқача, аммо етарли тарзда айтиб ўтаман.

#### БЕШИНЧИ ФАСЛ

Чечак кўринишидан олдин ундан сақланиш ва кўрингандан кейин кўпайиб кетишининг олдини олиш ҳақида.

Чечак чиқмаган ёки енгил чечак<sup>1</sup> чиққан болалар, ўсмирлар ва ёшлардан улар иситмаламасдан ва уларда чечак аломатлари кўринмасдан олдин қон олиш лозим; айниқса биз юқорида кўрсатиб ўтганимиз шароит ва вақтда ҳамда маълум мизожли одамларда (шундай қилинади). Шунда ҳам ўн тўрт ёшга етганлардан томир тилиш йўли билан,<sup>2</sup> улардан камроқ ёшлилардан эса қортиқ қўйиш<sup>3</sup> орқали қон олинади.

Яна уларнинг жойларини совутиш, овқатларини эса (ҳароратни) сўндирувчи таомлардан ташкил топтириш лозим, масалан сариқ ясмиқдан қилинадиган *тифшила*<sup>4</sup>, *ҳисримия*<sup>5</sup>, *сикбож*<sup>6</sup>, улоқ гўшtidан тайёрланадиган *қарис*<sup>7</sup>, бузоқ гўшtidан қилинадиган *ҳулом*<sup>8</sup>, *ихол*<sup>9</sup>, товуқ, тустовуқ ва қирғовул гўшtlаридан тайёрланадиган *масус*<sup>10</sup>, шу (гўшtlарнинг шўрвасига) узум сувидан кўшиб тайёрланган *саридалар*<sup>11</sup>. Уларга муз билан совутилган сув ва муздек булоқ сувларидан ичирилади, ҳамда ётган жойларига шу сувлардан сепилади. Шунингдек уларга нордон ва буриштирувчи меваларнинг шарбатларини, масалан анор, равоч, цитрон, гўра узум, шотут ва шу қабиларнинг (шарбатларидан) бериб турилади. Агар (касалнинг) мизожи жуда иссиқ бўлиб,

қаттиқ алангаланса, унга эрталаблари яхшилаб тайёрланган ва ичига тўрттадан бирича нордон анор шарбати қўшилган арпа сувидан берилади. Алангаланиши камроқ бўлганларга эса эрталаблари шакар қўшилган арпа *савиқи*<sup>12</sup> берилади. Уларга бериладиган овқатларда кўпроқ сирка, ясиқ, анор айниқса узум ғўрасига таянилади. Шу тариқа сен қонни яхшилаб қуюлтириш ва совутишга эришасанки, бу нарса тошмаларнинг ёпирилиб чиқишига моненьлик қилади. Бу тадбир ҳамма вақт вабо кенг тарқалганда<sup>13</sup> катта фойда етказди, *тоун*<sup>14</sup> ва *варашкинларнинг*<sup>15</sup> шиддатини камайтиради, *барсом*<sup>16</sup>, томоқ оғриқлари, қисқаси қон ва сафродан бўладиган барча касалликларни қайтаради.

Кун ярим бўлганда (касални) совуқ сувда ювинтирилади ва унга тушириб суздирилади. Уларни сут, шароб, хурмо, асал ва умуман барча ширинликлардан сақланади, шунингдек оқшўрвалар<sup>17</sup>, қўзичоқ, улов, омар<sup>18</sup> ва жўжа гўштлари ҳамда иссиқлик доривор ва уруғлар<sup>19</sup> ҳам берилмайди.

Агар вақт ваболи бўлса, ёки касалнинг мизожи сасишга берилувчан даражада иссиқ ва ҳўл бўлса, ёки алангаланишга мойил иссиқ ва қуруқ бўлса, юқоридаги тадбир билан бир қаторда (беморга) қуйида тавсифлайдиганимиз дориларни берилади. Мизожи иссиқ, қуруқ ва алангаланувчи кишиларга совуқ, ҳўл ва (ҳароратни) сўндирувчи сабзавотлар, масалан семиз ўт, *малухия*<sup>20</sup>, *ямония*<sup>21</sup> ҳамда қовоқ, бодринг ва сапчалар берилади. Қовунни эса, айниқса ширинини, мутлақо манъ этилади. Мабодо баъзан (қовун) еб қўйсалар, устидан дарров нордон меваларнинг шарбатини ичириш ҳамда уларга дарё балиғи ва қаттиқ бериш керак.

Гўштдор, оқ танли, қизил рангли кишиларнинг, биз юқорида айтганимиздек, совитувчи ва қуритувчи нарсалар билан чекланиши лозим. Уларнинг барчасини чарчаш, ҳаммомга тушиш, жинсий алоқа, отда юриш, офтобда ва чангли жойларда бўлиш, кўлмак сувларни ичиш, бузилиб сарғайиб қолган мева ва донларни истеъмол қилишдан манъ этилади. Агар зарурат туғилса уларнинг табиатини шакар солинган олхўри суви ёки шакар солинган оғиз зардоби билан юмшатиб турилади. Уларни анжир ва узум ейишдан сақланади, чунки узумнинг хусусиятларидан бири, тошмалар пайдо қилиш, чиқиндиларни тери сиртига ҳайдаб чиқариш ва қонни бод ва еллар билан тўлдириб уни қайнаш ва ғалаёнга тайёрлашдан иборат.

Агар ҳаво жуда ёмонлашиб сасиган ва ваболи бўл-

са, касалнинг юзини доимо сандал ва кофур суви билан ювиш, сандал ва кофурни ҳидлатиш ва уларни доимо бурун яқинида тутиб туриш лозим. Ҳаво бузилган, вабо ва бошқа касалликлар (тарқалган) ҳолларда бу тадбир худонинг изни билан жуда катта фойда етказди.

Эмадиган болаларга келсак, агар улар беш ойликдан ошган ва семиз ҳам оқ-қизил рангда бўлсалар, қортиқ қўйиб қон олинадиди, эмизувчига эса биз эслатган тадбирларни қўлланилади, Агар (болалар) нон ейдиган бўлса, уларга биз зикр этган нарсалардан мумкин бўлган миқдорда берилсин.

Энди қонни қуюлтирадиган, совутадиган ва сасиб қўзғолишининг олдини оладиган дориларни баён эта-миз.

Уларга сирка, цитроннинг нордон эти ва ачиган қатиқ зардобиди каби барча нордон нарсалар маъъ этилади, бу зардоб — қатиқни офтобга қўйганда устига чиқадиган суюқ ва аччиқ сувдир. Аммо нордон бўлиш билан бирга буриштириш хусусиятига эга бўлган нарсаларнинг кўпчилиги бунга фойда етказди; масалан узум гўраси, татим, равоч, олма, беҳи, нордон анор ўз жавҳари билан қонни қуюлтирадиган нарсалар — чилонжийда, ясиқ, карам, кашнич, сутчўп, кўкнори, сачратқи, итузум, *табошир*<sup>22</sup>, испағул ва кофур.

Қон қўзғолишини босадиган, иситма ва жигар алангаланишига фойда етказадиган дорининг таркиби қуйидагича: Янчилган қизил гул — ўн *дирҳам*<sup>23</sup>, *табошир* — йиғирма *дирҳам*, татим, қўзиқулоқ уруғи, ковул, оқланган яемиқ, зирк, испағул уруғи ва оқ сутчўп уруғларининг ҳар биридан беш *дирҳамдан*, оқсандал икки ярим *дирҳам* ва кофур — бир *дирҳам*.

Эрталаблари шу (доридан) уч *дирҳамни* цитроннинг нордон шираси, ёки равоч шираси, ёки анор суви, ёки гўра узум суви кабилар билан қўшиб ичирилади.

Бунга яна қуйидаги сифатдаги шакар *сиканжубини*<sup>24</sup> ҳам фойда қилади. Яхши тиниқ қизил сиркадан бир қисм ва гул сувидан икки қисм олиб аралаштирилади ва унга бир *уқия*<sup>25</sup> қурилган қизил гул япроғи, ярим *уқия* анор гули ва икки *уқия* анор пўсти солиб, уч кун давомида ивитиб қўйилади, Кейин сузилади ва қайнатилади ва устига олдин олинган сирканинг вазнига қараганда икки ҳиссадан то уч ҳиссагача келадиган *табарзад*<sup>26</sup> қандини қўшилади ва етилгунча қайнатиб истеъмол қилинади.

Қуйидагилар ҳам фойдалидир:

Қизил гул ва *табоширдан* ўн *дирҳамдан*, оқ сандал-

дан — уч *дирхам* ва кофурдан бир *дирхам* олиб испағул шираси билан қорилади ва ҳаб ёки кулчалар ясаб, керагида шундан уч *дирхамни* бир *уқия* юқоридаги *си-канжубин* билан ичирилади.

Қуйидагича тайёрланадиган ичимлик ҳам бу (касалликда) ниҳоятда катта фойда етказадикки, бизнинг тажрибамизга кўра унинг қуввати барча ичимликлариникидан юқори туради. Фақат ҳиндилар<sup>27</sup> биз билганимиздан бошқача йўсинда тайёрлайдиган кадир<sup>28</sup> ичимлиги бундан мустасно. Ҳиндилар айтадиларки, агар баданига тўққиз дона чечак чиққан кишига *кадир* ичимлигидан ичирилса, унинг ўнинчиси чиқмайди. Мана унинг таркиби: эски, ўткир ва тиниқ узум ғўрасининг суви, равоч суви, шотут шарбати, татим ва зирк ивйт-маларининг ҳар биридан бир *ритлдан*<sup>29</sup>, сутчўп шираси ва *тархун*<sup>30</sup> ширасидан чорак *ритлдан*, чилонжийда қайнатмаси ва ясиқ ивитмасидан — бир ярим *ритлдан* олиб, ҳаммасини аралаштирилади ва устига уч *ритл* шакар солиб қиёмга келгунча қайнатилади. Кейин ярим *ритл* яхши оқ *табошир* ва бир *уқия* кофурдан олиб тоза ҳавончада яхшилаб янчилади ва устига юқоридаги иссиқ шаробдан солиб (ҳавонча) дастаси билан ҳал бўлиб (эригунча) эзилади. Сўнгра ҳаммасини аралаштириб *табошир* ва кофурларни қўшгандан кейин ёриқ қамиш ёки тол чўпи билан — қамиш яхшироқ, яхшилаб қоришгунча бошдан охиригача кавлаб турилади. Шундан кейин уни чечак аломатлари кўринишидан олдин ҳам, кўринганидан кейин ҳам биз айтган йўсинда истеъмол қилинади. Бу (ичимлик) қон ва сафродан бўладиган барча касалликлар, *тоунлар*, *варашкинлар*, томоқ оғриқлари ва шу кабиларга, худонинг изни билан фойда қилади.

Чечак аломатлари билан бирга бўладиган иситма пайдо бўлмасдан туруб чечакнинг олдини олиш учун етарли (тадбирлар) қисқача шундан иборат. Шу билан чечакни қайтаришга қодир инсондан бу касаллик даф қилинади, натижада чечак мутлақо чиқмайди, чиқса ҳам заиф ва оз чиқади, ҳамда унинг қони бир зарба билан қисқа бир вақтда ғалаёнга келиб иккинчи бир ҳолатга ўтмайди ва ҳалокатга келтирувчи хатарли аломатлар юз бермайди. Аксинча (қоннинг ўзгариши) озоздан, узоқ вақт давомида, аста-секин, сасиш йўли билан эмас, балки етилиб пишиш орқали ҳамда ёмон, хатарли ва ҳалокатли ёки аламли ва азият берадиган иситмаларсиз содир бўлади.

Чечак аломатлари билан бўладиган иситма пайдо

бўлгандан кейин эҳтиёткорлик билан текшириб кўрмасдан туриб бу тadbирни ишлатиш керак эмас. Чунки бундан содир бўладиган хатонинг ҳавфи ниҳоятда каттадир. Бунга сабаб шуки, қон ғалаёнга келиб елга тўлса ва мизож устидан ғолиблик қилса, табиат (қоннинг) барча чиқиндиларини ташқарига ёки бадан аъзолари томон ҳайдашга уринади. Шунда агар сенинг (қонни) қуюлтиришинг ва совутишинг унинг ғалаёнга келишидан олдинги совуқлик ва қуюқлигидан анча ошиб кетмаса, (қон) яна иккинчи ва учинчи марта ғалаёнга келади ва сен табиатга ва унинг ўз ишини бажаришдаги сустигига ёрдам берган бўласан.<sup>31</sup>

Қон кучли ғалаёнга келганда қонни қаттиқ қотирадиган ниҳоятда ҳавфли нарсалар ишлатмасдан туриб, уни босиб бўлмайди. Масалан афюн, зангпоя,<sup>32</sup> кўп (миқдордаги) сутчўп, итузум ва шу кабиларнинг шираси, шунингдек биз юқорида зикр этганимиз тadbирни ортиқча кайфият ва турғунлик билан амалга ошириш. Шуниси ҳам борки, буларни ортиқча ишлатганда қоннинг қотиб қолиши ва туғма ҳароратнинг сўниши хавфидан омон қолинмайди. Агар буларни ортиқча ишлатмасанг (қоннинг) ғалаёнини сўндиришга ва бўйсунмайдиган ёт ҳароратга қарши туришга эриша олмайсан.<sup>33</sup> Бордию, уларни ортиқча ишлатсанг, туғма ва ёт ҳароратларга қарши туриш ва уларни сўндириш учун зарур бўлган миқдордан ошиб кетмасин.

Мен бу ерда баъзи табиблар билмасликлари туфайли, баъзилари эса ўз санъатларидаги бахилликлари сабабли айтмай ўтадиган нарсаларни зикр этдим, токи худонинг хоҳиши билан, сен катта хатога йўл қўймагин.

Агар сен чечак аломатларини кўрсанг ва (касалнинг) бадани тортишса, у кўп керишса, бели оғриса, бадани ва кўзлари қизарса, боши қаттиқ оғриса, томир уруши катта ва тўла бўлса, нафас қисса, сийдиги лойқа ва қизил бўлса, баданини ушлаб кўрилгандан ҳаммомдан яқинда чиққан кишиники сингарни иссиқ туюлса ва у гўштдор бўлиб, қонни кўпайтирадиган тadbирларни ишлатиб келган бўлса, ундан хушдан кетиш даражасига етгунча қон ол. Яхшиси (қонни) *босилиқ* томирдан ва унинг баъзи тармоқларидан олиш керак, агар уни топиб бўлмаса — *акҳал* томиридан, агар у ҳам топилмаса *қифол* томиридан олинади. Шуниси ҳам борки, *босилиқ* ва унинг тармоқлари топилмаганда тизанинг орқа томонидан ёки *софин* томиридан қон олиш тўғрироқ бўлади. Чунки бу томир ичдаги катта томирдан қонни *қифолга* қараганда кўпроқ тортиб чиқаради.



Агар юқоридаги аломатлар унчалик кучли бўлмаса, аммо очиқ — равшан кўринса, қонни камроқ олиш керак. (Аломатлар) оз миқдорда кўринса, қонни озгина чиқарилади. Кейин юқорида айтганимиз йўсинда (ҳароратни) сўндиришга киришилади. (Ҳарорат) сўниб, иситма босилса ва томир уриши билан нафас олиши табиий ҳолга қайтса, сен албатта чечак чиқишини ундан қайтарган бўласан.

(Ҳароратни) сўндирадиган энг кучли нарса муз билан қаттиқ совутилган сувни чекланган оз вақт ичида бирданига ичиришдир, шунда (касал) ичида сувнинг совуғини ҳис этади. Агар шундан кейин у иситмаласа ва ҳарорат қайталаса, унга иккинчи марта икки ритлдан то уч ритлгача ёки ундан ҳам кўпроқ сувни ярим соат ичида ичир. Агар ҳарорат яна қайталаса ва қорин сувга тўлиб кетса, уни қустириш ва яна сув ичириш керак. Бордию, сув (баданга) сингиб тер билан сийдик чиқса, билгинки соғайиш яқиндир.

Агар сувнинг (баданга) сингишини кўрмасанг ёки ҳароратнинг (олдин) синиб кейин олдинги ҳолига ёки ундан ҳам кучлироқ даражада қайталаганини кўрсанг, бирданига кўп совуқ сув ичиришни қўйиб, мен тасвирлаган бошқа сўндирувчиларга майл қил. Агар биз юқорида айтганимиздек, енгиллашганини сезсанг ҳам шундай қил.

Агар шу [тадбирлардан] кейин [касалнинг] бетоқатлиги ва изтироби кучлироқ намоён бўлса ёки умуман унинг изтироби ва бетоқатлиги ниҳоятда қаттиқ бўлса, билгинки чечак ёки қизамиқ албатта чиқади. Шундай вақтда бу тадбирни қўйиб, табиатнинг чиқиндини қайтариш ва ташқарига чиқаришга ёрдам бериш лозимки, бу ҳақда, худо хоҳласа, кейинги фаслда гапирамиз.

#### ОЛТИНЧИ ФАСЛ

Чечак ва қизамиқнинг чиқишини тезлатувчи нарсалар ҳақида.

Чечак ва қизамиқнинг чиқишини тезлатувчи (омиллар қўйидагилар): бурканиш<sup>1</sup>, (баданни) ишқалаш, унчалик совуқ бўлмаган жойда туриш, совуқ сувни оз-оздан ҳўплаб ичиш, айниқса алангаланиш кучайганда, чунки совуқ сувдан кетма-кет озгинадан ичиб туриш терлатади ва чиқиндиларнинг бадан сиртига чиқишига ёрдам беради. Агар касалга юқароқ кўйлак кийдириб тугмаларини қадаса ва унинг тагига қайноқ сув солини-

ган иккита кичик тоғорани — биттасини олдига ва иккинчисини орқа томонига қўйиб буғни касалнинг юзидан бошқа барча баданига етказилса, териси ғовак-лашади ва натижада унинг чиқиндини қабул қилиши ва уни шимиб олиши осонлашади. Агар касал баданининг сатҳи шу хилда (ғовак) бўлиб у терласа ва (терни) артиб турилса, касалга мос келадиган ёқимли совуш юз беради, чунки бу тадбир бадан сатҳини нозиклаштириш билан бирга унинг қувватини сақлаб қолади. Шундай ҳолларда юқорида айтганимиздек, қўйидагилардан кўра ёқимлироқ нарса йўқ: бурканиш<sup>2</sup>, ишқалаш ва иссиқ сув билан пахта доғ қилиш<sup>3</sup>. Бу ҳолда ванна<sup>4</sup> билан ҳаммом зарарлидир, чунки улар чиқиндиларни қиздиради ва қувватни жуда ҳам тушириб юборади, хатто ҳушдан кетиш юз беради. Агар бир марта хушдан кетиш содир бўлса, бошқа нарсани қўя туриб, шу билан шуғуллан, чунки касал учун бу хатарлидир, айниқса у кучли ва кетма-кет бўлса. Ҳақиқатдан ҳам бу ўринда касалнинг ҳалокатига кетма-кет юз берадиган қаттиқ хушдан кетишдан кўра кучлироқ далил йўқ. Чунки бу нарса табиатнинг енгилганини ва унинг бадан ичига қайтиб қисилиб қолганлигини кўрсатади. Шундай бўлгач, кўп ўтмай чиқиндилар (табиатни) енгади ва уни сўндиради.

Пахтадоғ қилинганда буғнинг бадан устида совуб қолишига йўл қўймасдан, уни диққат билан яхшилаб артиб қуришиб туриш керак.

Агар табиат суст бўлмаса ва чиқиндилар ҳайдаб чиқаришни қийинлаштирадиган даражада қуюқ ва ёпишқоқ бўлмаса, уларни сиртга чиқаришни осонлаштириш учун шу (айтилганлар) етарлидир. Агарда иситма бадан сатҳида ва сокин бўлиб, беҳузурлик ва бетоқатлик доимий бўлса ҳамда чечакнинг чиқиши қийинлашиб кечикса, хатто бешинчи кундан ўтиб кетса, унда (чечакнинг) чиқишини осонлаштирувчи дориларни ишлатишга тўғри келади. Шунда ҳам мен юқорида (ҳароратни) сўндириш шартлари ҳақида эслатиб ўтганимдек қаттиқ диққат ва фикрлаш билан (ишлатиш керак), чунки бу ердаги хато у ердагичалик зўр бўлмаса ҳам, ҳар ҳолда каттадир. Бу ерда хатога йўл қўйишдан сақланиш учун (дори)га кучли эҳтиёж сезилмагунча ва бадан ичидаги истманинг бадан сиртидагиси каби суст эканига ишонч ҳосил қилмагунингча (дори) ишлатишга шошилмасдан, биринчи тадбирни қўллаш билан чекланишнинг керак. Бунинг белгиси шуки (касалнинг) томир уриши ҳам, нафаси ҳам тез, катта ва кетма-кет бўлмайди, шунинг-

дек кўкрагини ушлаб кўрилганда кучли ҳарорат сезилмайди. Билгинки, бунда иситманинг миқдори шундай бўладики, агар у икки ҳисса ёки ундан кўпроқ ортса ҳам ўз ҳароратининг шиддати билан касални ҳалокатга олиб келмайди.

Сен бунини шу касалнинг ёки уникига ўхшаган мизож ва кўринишига эга бўлган бошқа кишиларнинг турли иситмаларга учраб, кейин соғайиб қутилиб кетганларини кўрган бўлсанг, ўшанга қиёслаб биласан.

Агар (қон) ҳаяжонга келиб тери сатҳида бирмунча (доналар) кўринса ва шундан кейин ўзини енгил ҳис этса ва томир уруши билан нафаси ҳам шунга яраша бўлса, (дориларни) ишлатиш мумкин. Агар (чечак доналарининг) бўртиб чиқиши кечикса ва қийинлашса, кучли сўндирувчиларни ишлатишдан сақлан, чунки унда сен табиатга ёрдам берган ва унинг чиқиндиларни тери томон ҳайдашига монелик қилган бўласан.

Агар биронта сўндирувчини берганингдан кейин (касалда) олдин бўлмаган беҳузурлик ва тоқатсизлик пайдо бўлса, билгинки, хатога йўл қўйгансан. Агар юрак ўйноғи<sup>5</sup> содир бўлса, бу хатонинг улуғлигидан дарак беради. Шунда дарҳол биз юқорида айтганимиздек, терини нозиклатишга киришиш ва иссиқ сувнинг ёлғиз ўзини ёки ичида арпабодиён, петрушка уруғи каби чечакнинг чиқишини осонлаштирувчи нарсалар қайнатилган сувдан бир марта ичириш лозим, бу нарсаларни қуйида зикр этамиз. Шунда ҳам ҳарорат ва алангаланишнинг камайишини, касалнинг кўтара олиши ва олмаслигини ҳамда чечакнинг сустлиги ва кечикиб чиқишини эътиборга олиш керак.

Ҳаракатни кўп кўзготмасдан чечак чиқишини осонлаштирувчи мулоим ва сокин давонинг нусхаси: сариқ анжирдан ўттиз дона ва уруғи олинган майиздан йигирма *дирҳам* олиб устига уч *ритл* сув солинади ва улар титилиб кетгунча аста-секин қайнатилади. Касалга шу (қайнатмадан) ярим *ритл* олиб уч марта ичирилади ва юқорида айтганимиздек уни ўраб қўйилади ва (баданга) пахтадоғ қилинади.

Бундан кучлироқ давонинг нусхаси: юқоридаги қайнатмадан тўрт *уқия* ва арпабодиён ҳам петрушка уруғларининг қайнатмасидан икки *уқия* олиб, юқорида айтганимиздек ичирилади.

Ундан ҳам кучли (даво): арпабодиён ва петрушка уруғларининг ҳар қайсисидан ўн *дирҳам* олиб, олдинги қайнатмага солинади ва уни қизаргунча қайнатилади. Кейин уни сузиб уч *уқия* ичирилади, Қуйидаги мураккаб

дори яхши ва ёқимли бўлиб, аксар ҳолларда фойда қилади: қизил гулдан тўрт *дирҳам*, оқланган ясмиқдан тўққиз *дирҳам*, сариқ анжирдан ўн дона, уруғи олинган оқ майиздан ўн *дирҳам*, катиродан уч *дирҳам*, чўпларидан тозаланиб ювилган *лаккдан*<sup>6</sup> уч *дирҳам* арпабодиён ва петрушка уруғининг ҳар бирдан беш *дирҳамдан* олинади ва ҳаммасини икки *ритл* сувга солиб бир ярим *ритл* қолгунча қайнатилади. Шундан ярим *ритл*ни бир *донақ* заъфарон билан қўшиб эҳтиёжга қараб икки ёки уч марта ичилади.

Энди (баданнинг) аҳамият берилиши лозим бўлган жойлари ҳақида гапирншга ўтамиз.

### ЕТТИНЧИ ФАСЛ

Чечак аломатлари кўрина бошлаганда кўз ва томоқни ҳамда аҳамият берилиши лозим бўлган бошқа (аъзоларни) эҳтиёт қилиш ҳақида.

Чечак аломатлари кўрина бошлагач айниқса кўзга, ундан кейин томоққа сўнгра бурун, қулоқ ва бўғинларга биз қуйида айтганимиз йўсинда диққатни қаратиш лозим. Кўпинча шу билан бирга оёқнинг таги билан (қўл) кафтига ҳам аҳамият бериш керак, чунки бу жойлардаги терининг қаттиқлиги сабабли чечакнинг чиқиши қийинлашади ва натижада қаттиқ оғрик пайдо бўлади.

Чечак белгилари кўриниши билан кўзга кетма-кет гул сувидан томиз, касал юзини кунига бир неча марта совуқ сув билан юв ва шу сувдан кўзига ҳам қуйиб тур. Агар чечак кам ва заиф бўлса, унинг кўздан чиқмаслиги учун шу тадбир кифоя қилади. Бу (тадбир) кўпинча эҳтиёт юзасидан амалга оширилади, чунки кам моддалар заиф чечак кўздан деярли чиқмайди.

Агар чечак бошланишиданоқ кучли ҳаяжон билан кўп миқдорда чиқса шу билан бирга қовоқлар қичишса ва кўз оқи қизиллашиб, айрим жойлари қаттиқ қизарса, (кўзни) ниҳоятда кучайтирмасанг (шу жойлардан) (чечак) чиқади. Бунинг учун (кўзга) дарҳол ичида татим ивитилган гул сувидан кунига бир неча марталаб томизишинг лозим.

Бундан ҳам кучлироқ тадбир: мозини йирик янчиб гул сувига солинади ва шу (сувни) кўзга томизилади. Ёки унга нордон анор этини чайнаб томизилади ёки латта ёрдамида томизилади. Кўз қовоқларига қуйидаги таркибдаги *шиёфни*<sup>1</sup> суртилади: *момисо*, узум ғўраси,

ҳузаз, сабир<sup>2</sup> ва ақоқиёларнинг<sup>3</sup> ҳар биридан бир жузвдан ва заъфарондан эса ўн жузв олиб (шамча тайёрланади). Агар шу шифдан кўзга томизилса ҳам дарҳол фойда келади.

Агар модда кучли бўлиб, чечак жуда кўп чиқса ва сен кўз оқининг турли жойлари ортиқ даражада қизариб туртиб турганини кўриб кўзга чечак чиқишига ишонч ҳосил қилсанг, шунингдек мен юқорида кўрсатганим нарсаларни томизиш билан у қайтиб кетмаса, балки бир босилиб кетидан олдинги аҳволига қараганда кучлироқ ёки даволаганингдан олдинги ҳолига ўхшаш шаклда қайталаса, бундай вақтда юқоридаги дорини ёки унга ўхшаш нарсаларни томизма. Балки унга ичида мутлақо сирка ва нордон нарса бўлмаган набатий *муррийсидан*<sup>4</sup> бир оз томиз.

(Кўзнинг) эт қатламига чиқадиган чечак зарарли эмас. Агар у мугуз қатламида, қорачиқнинг тўғрисига чиқса, (яра) битгандан кейин қорачиқни қанчалик беркиртгани ва ўзининг қалин-юпқалигига қараб кўришга ҳалақит беради. Шунда биз қуйида айтадиган кучли жиловловчи дорилар билан даволашга тўғри келади. Баъзан бундан натижа чиқади, баъзан чиқмайди. Бу нарса (яранинг) қалинлигига ва (касал) баданининг қаттиқлиги ёки унинг кексалигига боғлиқ.

Агар кўзнинг қорасига йирик чечак чиқса, сурмани гул суви билан эзиб кунига бир неча марта томиз ва кўзни доимо латта билан боғлаб қўй. Ёки юқорида зикр этганимиз шиф таркибидан заъфаронни чиқариб, бир жузв *шодана*<sup>5</sup> қўшиб кўзга томизиб тур, токи (чечак) йирик бўлиб туртиб чиқмасин.

Бу ўринда кўз ҳақида билишинг лозим бўлган нарсалар шулардир.

Кўздан кейин томоқ билан оғизга диққатни қаратиш керак, токи уларга чиққан (чечак) касалнинг азобини зўрайтирмасин ва унинг нафас олишига монеълик қилмасин. Чунки кўпинча ёмон чечак билан бирга кучлик томоқ оғриқлари<sup>6</sup> пайдо бўлади ва бундай ҳолларда касалнинг қутилишига умид қолмайди. Шунинг учун чечак аломатлари кўрина бошлагач, касалга нордон анор суви, ёки татим ивитмаси, ёки тут шираси каби биз юқорида эслатиб ўтганимиз сўндирувчи нарсалар билан ғарғара қилдириш керак. Ёки бу нарсалар бўлмаса, совуқ сув билан кўп марта ғарғара қилдирилади, шунда томоқ ва оғизга (чечак) чиқмайди ёки чиқса ҳам кўп бўлмайди, чунки (ғарғарадан) ўша аъзолар бақувватлашади ва натижада улар бўғилишни келтириб чи-

қарувчи чиқиндиларни қабул қилмайди. Шунинг учун чечак аломатлари билан бирга товуш бўғилиши, нафас қиссиши, ютишнинг қийинлиги ва томоқ оғриғи пайдо бўлса тезлик ва қатъият билан шу тадбирни қўлла. Агар шу (аломатлар) ниҳоятда кучли бўлса, *қифол* томиридан қон ол, хатто чечак буткул чиқиб бўлган бўлса ҳам.

Касалнинг оғзи ва томоғида азият бериб турган нарса бўлсаю, ҳарорати кўп бўлмаса ва ичи ҳам мулойим бўлмаса, унга оз-оздан қаймоқ ва *табарзад* қандидан ялат. Агар ҳарорат ва алангаланиш кучли бўлса, касалга испағул шираси, пўсти олинган бодом ва *табарзад* қандидан ялатилади. Уни тайёрлаш усули қуйидагича: пўсти олинган ширин бодомдан бир бўлак, қовоқ уруғидан икки бўлак ва испағул ширасидан аралашмани яланадиган дори ҳолига келтирадиган миқдорда олиб (қориштирилади).

Агар (касалнинг) ичи равон бўлса, яланадиган дорини араб елими, пўстидан тозаланган бодом, бодринг уруғи ва крахмалдан беҳи шираси билан қўшиб тайёрланади.

Шундан кейин (касалнинг) бўғинларига диққатни қаратасан, чунки кўпинча у ерларда ёмон чечак кўп чиқиб, бўғинларни бўзади ва у ерлардаги суяк, бойлоқ ва пайлар кўриниб қолади. Шунинг учун чечак аломатлари кўриниши биланоқ, айниқса у кўп, кучли ва сувли бўлса, бўғинларга тезлик билан сандал, *момисо*, арман лойи, қизил гул, кофур, сирка ва гул сувларини (аралаштириб) суртишинг керак, бироқ бўғинни ишқалашда унчалик ҳаддан ошилмасин. Агар (бўғинда) катта чиқиқ чиқса, уни тезда ёриб ичидагини чиқариш лозим; бу ишни узоқ вақтга қолдириш ярамайди, чунки бунда катта хатар бор.

Бундан сўнгра энди бурун билан қулоққа қаралади, токи уларда кўп (чечак) чиқмасин, чунки кўп чиқса касалга азоб беради; қулоқ ичига чиқганда аниқ хавф бор. Бурунга доимо ичига кофур солиб ивитилган иссиқ гул ёғидан қўйиб турилади. Қулоққа эса ичига *момисо шиёфи* ёки *ҳузаз* солиб ивитилган илиқ сирқадан кунига икки-уч мартадан қўйилади.

Агар оёқ кафтида қаттиқ оғриқ пайдо бўлса, уни илиқ ёғ билан ишқалаш ва иссиқ сувга ботирилган пахта билан компресс қилиш керак. Агар оғриқ бу билан босилмаса ва чечакнинг чиқиши енгиллашмаса, оқланган кунжутни сут билан эзиб (оёққа) суртилади ва латта билан боғлаб қўйилади. Шу ҳолда бир кеча қўйгандан кейин иссиқ сув билан компресс қилинади ва

тадбир яна қайтарилади. Ёки анжирни сарёғ билан эзиб суртилади, ёки *бон* ёғининг лойқасини суртилади. Бу ва бунга ўхшаш нарсалар терини юмшатиб бўшаштиради ва чечак чиқишини осонлаштириб оғриқни камайтиради. Энди (чечакни) етилтириб пиширадиган нарсаларга ўтамиз.

### САҚҚИЗИНЧИ ФАСЛ

Чечакни етилтирувчи нарсалар ҳақида.

Чечак тўла чиқиб бўлгандан кейин пишиб етилиши кечмаса ва унинг чиқиши билан касалнинг аҳволи анча яхшиланиб, томир уруши, нафаси, изтироби ва безовталиги тинчланса, (чечакнинг) етилишига кўмаклашиш керак. Чечак чиқиб бўлгандан кейин етилиши қийинлашуви билан бирга сўғалга ўхшаб кетса<sup>1</sup> ва касалнинг аҳволи яхшиланмасдан, балки кўпроқ ёмонлашса, билгинки чечак ҳалокатлидир, уни етилтиришни ўйлама, чунки у етилмайди.

(Чечак) бежавотир бўлганда уни етилтириш учун иссиқ сув буғи билан ёки ичида бобуна, бинафша, қашқарбеда, гулхайри ва буғдой кепагини алоҳидадан ёки ҳаммасини қўшиб солиб қайнатилган сувни иккита тоғарага қўйиб қўйиб буғланадики, бу ҳақда юқорида, чечак чиқишини осонлатиш тўғрисида гапирганимизда айтган эдим.<sup>2</sup>

Бу вақтда дудлаш ҳам фойда берсада, (чечакни) қурутиш учун қўлланиладиган тутаткиларни ишлатиш керак эмас — (чечакни) етилтирганингдан кейингина уни қурутиш учун керак бўлган (тадбирга) ўтасан. Ху<sup>1</sup> до хоҳласа, биз энди шу ҳақида гапирамиз.

### ТЎҚҚИЗИНЧИ ФАСЛ

Чечакни қурутувчи нарсалар ҳақида.

(Чечакнинг) йирингларини тозалаш ва уларни ичида тирнаб азият берадиган нарсаси бўлмаган тоза эски пахта билан сувини шимдириб олиш керак. Сўнгра унга қуруқ қизил гул барги, ёки марсин барги, ёки сандал, ёки чучук мия<sup>1</sup> барги, ёки юлғунни тутатиш лозим. Гул-ёзда, юлғун эса қишда мувофиқроқ келади.

Кўп рутубатли чечакларда агар рутубат ортиб кетса (касални) ичига янчилган қизил гул, ёки гуруч уни, ёки тариқ уни тиқилган юлқа мато устига ётқизиш керак. Агар (касалининг) бадани тирналиб (қийналса) унинг

тагига чучук мянинг ҳўл баргаглари солиш, унинг устига эса кукун дори, қизил гул ва марсинларни сепиш керак. Бирон ери ярага айланса, унга сабр, кундур елими ва анзиратгўштхўр ва хунисиёвушондан тайёрланган қизил кукун дорини сепилади.

Агар (чечак доналари) ўзидан-ўзи ёки ичидаги рутубатнинг кўплиги сабабли ёрилса ва ҳали-бери қуримаса, қуйидаги таркибли (дори) билан тузланади: бир уқия кунжут ёғига сурмадек қилиб янчилган икки дирҳам андароний тузи<sup>2</sup> ва шунча аччиқ тош қўшиб (касалнинг) баданига суртилади, бироқ тирналиб яраланган жойларига теккизилмайди агар теккизилса, у ерларни қаттиқ ачиштиради. Орадан бир соат ўтгандан кейин, (баданни) ичида омила, юлғун бужури, марсин барги ва анор пўсти солиб қайнатилган сув билан ювилади. Шунда (чечак) яхши қурийдди. Агар қуримаса, оқ хузистон лойи ёки бошқа бирон бир оқ лойдан олиб, — ичида қизили бор лойни олинмайди, — унинг ўндан бирича андароний тузи ва яна ўндан бирича аччиқтош билан аралаштиради ва баданга суртиб бир ёки икки соат қўйиб қўйилади, кейин ювилади.

Бундан кейин (чечакнинг) қора қўтирини ва қуриган пўстини кўчириш ҳақида (гапирилади).

### ЎНИНЧИ ФАҲЛ

Чечакнинг қуриган пўсти ва қора қўтирини кўчирадиган нарсалар ҳақида.

Чечакнинг қуриши етарли даражада бўлиб, баданда унинг қуруқ пўсти ва қора қўтири қолса, унинг яхши қуриган ва ичида рутубати йўқ юпқа (пўстлисининг) устига иситилган кунжут ёғини пўст юмшаб тушиб кетгунча кетма-кет суртиб турилади. Юздаги (чечакларни) эса писта ёғи билан даволаш керак. Қора қўтирга ўхшаб (қуриганининг) тагида рутубати бўлса, уларни ёғ ишлатмасдан аста-секин кўчириш керак. Агар кўчирилган нарса қора қўтир бўлиб, кўп рутубатли бўлмаса, (рутубатни) юқорида айтганимиздек, эски пахта билан шимдириб олинади. Агар рутубат (кўп) бўлса, унга қизил кукун доридан озгина сепилади, айниқса чечак ноқис бўлиб (баданга) чуқур ботганда шундай қилинади. Агар (чечак) бадан сатҳи билан баробар жойлашиб, чуқур кетмаган бўлса аччиқтош билан туз (сепилади). Кейин иккинчи марта қора қўтир бўлгунча қўйиб қўйилади. Тагида яна рутубат бўлса давони қайтариш керак.



Агар тагида рутубат бўлмаса, у юмшаб кўчиши учун ёғланади.

Бундан кейинги сўз (чечак) изини йўқотиш ҳақида.

## УН БИРИНЧИ ФАСЛ

Кўз ва баданнинг бошқа жойларидаги чечак изини кетказадиган нарсалар ҳақида.

Чечак икки хил из қолдиради: кўзда ёки баданда. Бу шундан иборатки, юқорида айтганимиздек, кўзнинг чечак чиққан жойи оқ (парда) билан қопланади. Агар бу нарса болаларнинг ва бадани рутубатли ва териси юпқа кишиларнинг кўзларида содир бўлса, уни кетказиш осонроқ бўлади.

(Кўздан чечак изларини) кетказадиган нарсалар қуйидагилар: нон бурақи<sup>1</sup>, андароний тузи, навшадил<sup>2</sup>, денгиз кўпиги<sup>3</sup>, масҳақунис<sup>4</sup>, денгиз қисқичбақаси<sup>5</sup>, чумчуқ тезаги, қалдирғоч тезаги, чуғурчиқ тезаги, уромас-тика калтакесаги тезаги, сичқон тезаги, аристолоҳия игир, обнус<sup>6</sup>, кончўп, тўтиё, маржон, шодана<sup>7</sup>, зангор<sup>8</sup>, ҳижоз шакари<sup>9</sup>, сирканинг куйдирилган руддаси, сийдик чўкмаси, мирра, сандарак, аччиқ бодом елими, ёввойи сут чўп шираси, шиша, кўршапалак тезаги ва мушк.

Қасал ҳаммомдан чиққандан ёки юзини иссиқ сувнинг устига тутиб тургандан кейин ишлатилган даво яхши натижа беради. (Давонинг) мулоимини ишлатиш лозим, айниқса рутубатли баданларда шундай (қилиш керак).

(Кўзга тушган) оққа ишлатиладиган даво: унга анзиратгўштхўр ва табарзад қандини (кукун қилиб) сепилади.

Олдингидан кучлироқ (даво): «денгиз кўпиги», анзиратгўштхўр ва шакар (аралашмасини) сепилади.

Бундан ҳам кучлироғи: нонга ишлатиладиган бурақ, «денгиз кўпиги», масҳақуниё, анзиратгўштхўр ва шакар (аралашмасини) сепилади.

Яна ҳам кучлироқ (дори): зангордан ўн дирҳам, мирра, сакбинаж, қаврак елими ва анзиратгўштхўрларнинг ҳар бирдан икки ярим дирҳамдан, «денгиз кўпиги», сакбинаж, масҳақуниё ва нон бурақининг ҳар бирдан икки ярим дирҳамдан олинади, — уч дирҳамдан олинса ҳам зарари йўқ, — кейин ўн дирҳам игир ва шунча кончўп олиб, шунга ўн ҳисса сувда елимлар эриб сув қуюлгунча қайнатилади. Сўнгра бунга қолган (до-

риларни) солиб қорилади ва шамчалар ясалади, керак вақтда уни обнусдан ясалган ҳовончада яхшилаб эзилади ва мил учида олиб керак жойга эҳтиёткорлик билан бир неча марта суртилади. Бу ишдан олдин ва кейин (кўзни) яхшилаб тозаланади. Шундан кейин унга майин кукун дорилардан сепилади. Шу вақтда кўзни кузатиб турилади — агар у оғриб қизарса даволашни бир неча кунга тўхтатилади, сўнгра давога қайтилади. Ҳақиқатдан ҳам бу кучли даводир.

Юздаги ва баданнинг бошқа жойларидаги (чечак) изини кетказувчи дори мана бу: оқланган мартаж<sup>10</sup>, қуруқ қамиш илдизи, чириган суяк, «денгиз кўпиги», қуст, анзирагўштхўр, аччиқ бодом, аристолоҳия, бон уруғи, турп уруғи, қовун уруғи, индов уруғи, боқило уни, гуруч уни, лупин уни ва ловия унидан олиб, гуруч ва арпа суви билан қўшиб (чечак) ўрнига суртилади.

(Чечак) изини кетказувчи суртманинг тартиби: Нўхат ва боқило унларининг ҳар биридан уч дирҳамдан, қовун уруғидан беш дирҳам, оқланган мурдосанждан<sup>11</sup> икки дирҳам, қуруқ қамиш илдизидан уч дирҳам (олиб), ҳаммасини арпа суви билан қўшиб эзилади ва (касал) юзини иссиқ сувга тутиб тургандан кейин ёки ҳаммомдан чиққандан кейин (шу дорини) кетма-кет суртилади. Шундан кейин қовун пўчоғи, қуруқ бинафша, кепак ва янчилган нўхат қайнатилган сув билан ҳаммомда ювинтирилади ва яхшилаб ишқаланади, кетидан яна (дорини) суртилади.

Бошқа кучлироқ суртманинг таркиби: люпин унидан беш дирҳам, аччиқ бодом, ширин қуст, индов уруғи ва турп уруғларининг ҳар биридан икки ярим дирҳамдан олиб, юқорида айтганимиз тарзда истеъмол қилинади.

Бундан ҳам кучлироқ суртма: пўчоғи тозаланган аччиқ бодомдан беш дирҳам, турп уруғи, индов уруғи, қуст ва узун аристолоҳияларнинг ҳар биридан икки ярим дирҳамдан, нон бурақидан уч дирҳам ва мурчдан бир ярим дирҳам олиб, биз айтганимиз йўсунда истеъмол қилинади ва турп суви ёки биз кўрсатганимиз бошқа нарса билан қўшиб суртилади. Бу нарсалар чечак ва яра изларини кетказадилар. (Чечак қолдирган) чуқурликлар ва бадан сатҳидаги хунукликни кетказиш эса инсонни семиртириш, баданни яйратиш, ҳаммомга кўпроқ тушишни одат қилиш ва баданни ишқалаш орқали бўлади.

Энди чечак чиққан кишига берилиши лозим бўлган овқатлар ва (овқатга) яқин турувчи даволар ҳақида гапираимиз.

Чечак чиққан кишини овқатлантриш тадбири ҳақида.

Чечак чиққан кишига ўткир касалликларда ичириладиган каби яхшилаб тайёрланган арпа суви ичирилади. Агар (касалнинг) иситмаси енгилроқ ва босиқроқ бўлиб, ичи мулойим бўлмаса, унга табарзад шакаридан қўшиб ширин қилинади. Агар ҳарорати кучлироқ ва ичи мулойим бўлса, (арпа сувига) унинг ярмича уруги билан қўшиб эзилган нордон анор сувидан аралаштирилади. (Анорнинг) эти ва юпқа пардасини қўшмаслик керак, чунки улар ични суради. Агар шу билан бирга касалда уйқусизлик бўлса, арпа сувига унинг ярмича кўкнор қўшилади.

(Касалнинг) ичи кўпроқ мулойим бўлса, унга бир бўлак арпа суви, бир бўлак қуритилган нордон анор донаси ва бир бўлак кўкнорни (аралаштириб) берилади.

Агар ични қотириш керак бўлса, арпа суви ўрнига ундан олдин тайёрланган арпа толқони билан анор донасининг толқонини арпа суви сингари қайнатиб ишлатилади. Шу (қайнатман) арпа суви каби ўз ҳолича ёки ичнинг юмшоқлиги тақозо этса табиби ва араб елими билан ёки бундан кейин қуйида биз тасвирлайдиган бошқа дорилар билан қўшиб ичирилади. Нордон анор суви аралаштирилган арпа суви чечак чиққан айниқса қизамиқ чиққан кишига жуда фойдалидир.

Қовоқ, тарвуз ва бодринг сувлари, испағул шираси ва шу каби чучук балғам пайдо қилувчи бошқа нарсалар чечак чиққандан кўра қизамиқ чиққан кишига кўпроқ фойда қилади. Бироқ хавфи кўпроқ, иситма ҳарорати кучлироқ ва уйқусизлик билан бўладиган чечакда бундай эмас.

Кучли алангаланмайдиган иситмалар билан (кечадиган чечакда) юқоридаги нарсалар касалликни кўпроқ қайталатади ва унинг вақтини узайтиради. Шунинг учун сен уларни ишлатиш ёки ишлатмасликда шунинг назарда тутишинг керак. Чечак кўп ҳолларда рутубатга таъсир кўрсатиб саситиб чиритадиган ҳароратдан бўлгани учун унга совутиш билан бирга қуритадиган ва қуюлтирадиган нарсалар кўпроқ мувофиқ келадн; масалан анор суви, ғўра узум суви ва шунга ўхшашлар.

Қизамиқ қонда сафронинг ортиқча ғалабасидан келиб чиққани учун унга совутиш билан бирга ҳўллаш хусусиятига эга бўлган нарсалар кўпроқ ёқади, чунки улар бузилган қонни мўътадиллаштиради. Қизамиқ

чиққан одамнинг қони узоқ туриб сасиган ва қуёш таъсирида латифлиги йўқолиб, ўткирлиги ва ёмонлиги кучайиб кетган кўлмак сувга ўхшайди. Агар унга чучук оқар сувдан аралаштирилса, (сифати) яхшиланади.

Чечак чиққан кишига ювилган арпа толқони фойда қилади. Ичининг юмшоқлиги ва қуруқлигига, шунингдек ҳароратнинг ортиқ ғолиблиги ёки пастлигига қараб (арпа толқонини) қанд ёки анор суви, ёки гулоб билан қўшиб ичирилади. Аммо чечак чиққан киши учун арпа сувини ичиш осонроқ ва унинг томоғи ва кўкраги учун (ютиш) енгилроқдир. Шунга қараб амал қил, яна билиб қўйки, арпа суви чечак чиққанга қараганда қизамиқ чиққанга кўпроқ мувофиқ келади, бироқ, юқорида айтганимиздек ёмон сифатли чечак бундан мустасно.

Чечак чиққан касалга нордон анор суви ёки сирка қўшиб пўсти тозаланган ясмиқдан тайёрланган таом ҳам фойда қилади. Агар совуқ сув билан ичилса ясмиқ толқони ҳам фойдалидир.

Билгинки, совуқ сув ичиш чечак чиққанга нисбатан қизамиқ чиққанга кўпроқ мувофиқ келади ва оқибати беҳавотирроқ бўлади. Бироқ чечак билан бирга алангаланиш кучли, томир уруши билан нафас олиши кетма-кет (яъни тез) бўлса, аҳволга қараб сўндирувчиларни истеъмол қилинади: агар (юқоридаги аломатлар) кам бўлса — кам, кўп бўлса — кўп истеъмол қиласан. Томир уруши билан нафас олиш ўзининг табиий ҳолатига қайтмагунча (касалга) жўжа беришга руҳсат этилмайди, шунда чечак ҳам қуримаган ва пўсти тушмаган бўлади.

Энди чечак чиққанда (касалнинг) ичини суриш ёки тўхтатиш ҳақидаги сўзга ўтамиз.

#### УН УЧИНЧИ ФАСЛ

Чечак чиққан кишининг ичини юмшатиш ёки қотириш тадбири ҳақида.

Кўпинча чечак ва қизамиқнинг оҳирида, айниқса қизамиқнинг сўнггида, касалнинг ичи юмшайди. Шунинг учун чечак ва қизамиқ тугагандан кейин, хатто касалнинг ичи қотган бўлса ҳам, ични юмшатувчи нарсалардан сақланиш керак.

Агар (касалнинг) ичи юмшоқ бўлса, бошданоқ бундай нарсалардан сақланиш керак. Шу икки (касалликнинг) бошланишида ва уларнинг тугалланишидан олдин ични юмшатувчи нарсаларга эҳтиёж туғилади — чечакда ҳароратнинг ҳаддан ташқари ортиқлиги ва бош оғри-

ги туфайли ёки чечак моддасининг кўплигини тахмин қилсанг табиатни енгиллатиш ва шу моддани камай-тириш учун (шу хил эҳтиёж туғилади). Бу хил (тахминга) асос қуйидагича: (касалнинг) бадани томирдан қон олгандан кейин ёки ундан олдин ҳам сўлиган ва бужмайган бўлмайди, аксинча кўпчиб бўртиб туради, шу билан бирга ранги оқ ёки бир оз қизил, ҳарорати суст ёки кам қиздирувчи ва томир уруши тўлқинсимон бўлади. Баъзан шу хил ҳолатда қон солишга зарурат бўлмайди, балки бадандан кўп рутубат кетказишга эҳтиёж туғилади. Юқоридаги аломатлар очиқ — ойдин кўринганда ва баданда чипқон чиққандаги каби иситма кам бўлиб, рангида қизиллик йўқлигида шундай бўлади.

Шундай ҳолда энг мувофиқ нарса сариқ ҳалила қайнатмасининг ўзини беришдир; гоҳ уни *табарзад* қанди билан бирга ичирилади. Яна эти билан бирга эзилган нордон анор суви ҳам (фойдали). Агар уни кучайтириш керак бўлса, бошқа битта ёки иккита анор эти билан кўшиб эзилади. Бу икки дорининг хусусияти шуки, улар бадандан кўп миқдордаги рутубатни озгина сафро би-лаң бирга, ҳароратни қўзғотмасдан суриб чиқаради. Айниқса анор суви шундай. Уларни (ичгандан) кейин ич қотмайди ҳам; шунинг учун бундай ҳолда энг яхши нарса шудир.

Қизамиқда эса олхўри суви, ҳўл олхўрининг ўзини ёки унинг гулобда ивигилганини истеъмол қилинади. Уни қанд билан бирга ишлат, аммо янтоқ шакарини қўй, чунки унинг бундай касалларга етказадиган зарари асалнинг чечак чиққанларга етказадиган зарарича-дир, негаки у уларда бўладиган кўнгил айнаши ва бе-ҳузурликни кўпайтиради. Уларга сут ва бинафша ичи-ришдан ҳам сақлан, чунки улар ҳам кўнгил айнаш ва беҳузурликни ортиради.

Чечакда давонинг биринчиси ва энг зарури, агар қон кўп бўлса, қон олиш ҳисобланади; сен (қоннинг) ғалаёнини сўндирувчи нарсалар билан босишга урунма аксинча табиатни енгиллатиш учун унинг бир қисмини чиқаришга тўғри келади. Бу нарса қон кўплиги сабабли томирларнинг тўлиқлигини ва бўртиб тортишувини йўқо-тиш учун ҳам зарурдир. Чунки бундай ҳолатда ёмон аломатларнинг юз бериши муқаррардир, айниқса ҳаро-рат туфайли (қонда) буғ кўпайиб кетганда шундай бўлади.

Қизамиқнинг бошланишида сафронинг кўплиги ва ғолиблигини кўрсанг унинг бир қисмини чиқариш керак бўлади, қолган қисмини эса сўндирувчи нарсалар билан

муолажа қилинади. (Сафро) галаба қилганлигининг аломати кучли иситма, қусиш ва ич сурши орқали маълум миқдор (сафронинг) чиқиши, оғизнинг тахирлиги, сийдикнинг олов рангида бўлиши ва кўзнинг сарғайишидир.

Агар сафронинг миқдори кўп бўлмаса, беҳузурлик, чанқоқлик ва ҳарорат кучли бўлатуриб қусиш ва ич кетиши орқали сафро чиқмайди. Бироқ унинг миқдори кўп бўлмаса ҳам алангаланиш ва беҳузурликнинг даражасига қараб бу нарса ёмон (аломат) ҳисобланади.

Касалнинг ичини юмшатиш тadbири ҳақида билиш керак бўладиган нарса қуйидагича:

Агар (касалнинг) ичи юмшоқ бўлса унга юмшатувчи (дориларни) яқинлаштирма, чунки шу икки касалликда ични юмшатувчи (дори) берилса, касал ич кетишдан қутила олмайди. Касалнинг ичи юмшоқ бўлса, арпа суви ўрнига арпа толқони сувини ичир. Агар зарурат туғилса, арпа толқонига аюор донаси толқонини қўшиб қайнат. Агар ичнинг юмшаши ортиб кетса, араб елими ва табошир ичир. Бунинг учун араб елиmidан икки дирҳам ва табоширдан бир дирҳам олиб сурмадек қилиб янчилади ва уни тўрт уқия арпа толқони сувига солиб ичирилади.

Агар (ичнинг) юмшоқлиги ортиқроқ бўлса биз қуйида тавсифлаган доридан арпа сувичасини бир соат давомида ичир, кейин арпа толқони сувини ичирасан.

(Дорининг) сифати: янчилган қизил гул, табошир, шовул, татим ва зиркдан баробар қисмдан, араб елими, арман лойи ёки мухр лойи, кўкнор пўчоғи ва аюор гулининг ҳар биридан ярим ҳиссадан олинади. Шу (аралашмадан) уч дирҳамни бир уқия нордон беҳи суви билан қўшиб ичирилади. Агар ич суриши кучайиб (касални) ҳолдан кетгизса, ёғи яхшилаб олинган нордон қатиқни яхши пиширилган каък нони ва озгина араб елими билан қўшиб ичир. Кўпинча биз бу ҳақда гапирган жойда қўрсатилган даво билан муолажа қиласан.

Энди чечак ва қизамиқнинг хавфсизли ва ҳалок этувчи (турлари тўғрисида) гапираммз.

#### УН ТўРТИНЧИ ФАСЛ

Чечак ва қизамиқнинг беҳавотир ёки ҳалок этувчи (турлари) тўғрисида.

Чечак ва қизамиқ ўткир касалликлардан бўлиб, уларнинг иккаласида ҳам ўткир касалликнинг ҳалокат-

ли ёки бехавотирлигини кўрсатувчи аломатлар мавжуддир.

Нафас олишнинг яхшилиги, ақлнинг саломатлиги, таомга мойиллик, ҳаракатнинг енгиллиги, томир уришнинг тўғрилиги, касалнинг ўз дардини енгил ҳисоблаши, ётишнинг бемалоллиги, нотинчлик ва бетоқатликнинг камлиги ва бошқа шунга ўхшашлар яхши аломатлардан ҳисобланади. Буларнинг тескариси эса ёмон аломатлардирки, бу ҳақда кўп нарсаларни *ал-Қитоб ал-мансурийда*<sup>1</sup> зикр этганмиз.

Чечак ва қизамиққа тегишли (аломатлар) қуйидагилардир: чечак оқ, йирик, тарқоқ, кам сонли ва осон чиқса, ҳамда иситма қаттиқ ҳамла қилмай, ғамгинлик ва беҳузурлик (бўлмаса), бу (чечакнинг) энг соғлом ва энг кам хатарлиси ҳисобланади.

Яна, агар чечак чиқа бошлаши билан ҳарорат, ғамгинлик ва беҳузурлик пасая бориб, у чиқиб бўлгандан кейин бутунлай босилса ҳам (чечак бехатар бўлади).

Бехавотирликда бундан кейин турувчи (чечак) — оқ, йирик, шу билан бирга кўп сонли ва бир-бирига яқин жойлашган бўлса ҳам осон чиқадиган ва чиққандан кейин касалнинг беҳузурлиги ва ҳарорати енгиллашадигандир. Бу ҳақда юқорида айтган эдик.

(Чечакнинг) чиқиши қийин бўлса ва у чиққандан кейин касал енгиллашмаса, (бу хил чечак) ёмондир. Аммо (чечак) чиққандан кейин касалнинг аҳволи ёмонлашмаса, у хавфли эмас; агар ёмонлашса, бу хатарлидир. Оқ ва йирик чечакнинг ёмон ва ҳалок қилувчи тури бор; бунда (чечак) бир-бирига қўшилиб ёйилиб кетади, хатто кўп чечак (бирикиб) битта бўлиб қолади ва баданнинг каттагина жойини эгаллаб катта ҳажмли доирага ўхшаб қолади ва ёғ рангида бўлади.

Оқ рангли, жуда майда, бир-бирига яқин жойлашган қаттиқ, сўгалга ўхшаган ва суви йўқ (чечак) ёмондир. Унинг ёмонлиги етилишининг қанчалик қийинлигига боғлиқ. Чечак чиқиши билан касал енгиллашмаса, балки у бутунлай чиқиб бўлгандан кейин касалнинг холи ёмонлашса, бу (хил чечак) ҳалоқ қилувчидир.

Яшил, бинафша рангли ва қорамтир (чечакларнинг) ҳаммаси ёмон ва ҳалок қилувчи ҳисобланади. Агар (чечак натижасида) касал хушидан кетса ва унда юрак уриши пайдо бўлса, у жуда ёмон бўлиб ҳалокатга олиб келади.

Чечак чиққандан кейин иситма кўтарилса, бу ҳам ёмон, агар у чиққач (иситма) камайса, бу саломатлик (аломатдир).

Қўшалок<sup>2</sup> чечак унинг сермодда эканини кўрсатади. Агар у саломат қолдирувчи (чечак) жинсидан бўлса ҳам, унинг бу хислати камроқ бўлади, ҳалок қилувчи (жинсидан) бўлса, тезроқ ҳалок этади.

Қизамиқнинг энг бежавотири кучли қизил бўлмаган-нидир. Қўнғир ранглиси эса ёмони ҳисобланади. Яшил ва бинафша ранглари ҳалокатга олиб келадилар.

Агар чечак ёки қизамиқ чиққандан кейин тўсатдан ғойиб бўлса ва заифлик, беҳузурлик билан хушдан кетиш юз берса ва беҳушликдан кейин улар бошқатдан чиқмаса (касал) тезда ҳалок бўлади.

Касал иситмалашининг биринчи кунидек чечак кўринса, у тезлик билан ҳаракатга келади.<sup>3</sup> Агар у учинчи кунгача кўринмаса, ўртача (чечак) ҳисобланади; (иситманинг) тўртинчи кунидан кейингина кўринса, у суст (чечак) бўлади. Агар (чечак) яхши бўхрон кунлари чиқса, у бежавотир бўлади, айниқса унинг кетидан касал енгиллашса, (бошқа ҳолда) бунинг аксича бўлади. Агар чечак бир-бири билан қўшилиб ёйила бошласа ва касалнинг беҳузурлиги кучайиб қорни кўпчиса, унинг ўлими яқиндир.

Майда ва ичида суви йўқ чечак ёрилса ва шу булан бирга (касал) алаҳласа, унинг ҳалокати яқинлашган бўлади.

Агар чечак ёки қизамиқ бирдан кўришиб, кейин (унинг чиқиши) сустлашса ва (касалда) беҳузурлик ва алаҳлаш пайдо бўлса (чечакнинг) қайси рангда бўлишидан қатъий назар, у ҳалок қилади. Оқ рангли ва етилиб пишадиган ҳамда тезда сув йиғадиган чечакда эса юқоридаги аҳвол камдан-кам содир бўлади.

Чечакнинг кетидан (касалда) ҳаяжонланиш юз берса ва у болдири ёки қўли, ёки бошқа бирон аъзосида жуда кучли оғриқ сезса, ёки (чечак) яшил ва қора рангга кирса, шундан кейин кучли оғриқ ва ўзгарган ранг сақлангани ҳолда (касалнинг) қуввати олдингига қараганда заифлашса ва унда совуқлик ва кучсизлик пайдо бўлса, бу хил (чечак) ҳалокатга олиб келади. Аммо (касалнинг) қуввати орта борса, у қутилиб қолади, лекин (ўзгарган) аъзоси чирийд.

Агар сен етарли кучга эга бўлган касалнинг ўша аъзосини оғриқ бошланиши биланоқ тилсанг жуда фойдали бўлади ва у аъзо чиришдан омон қолади. Бундай ҳолларда у аъзога совуқ нарсаларни мутлақо яқинлаштирмаслик керак, балки уни тилиш ёки иссиқ сувга солиш лозим, шунда ҳам бунинг натижасида касалнинг аҳволи яхшиланиганини сезсанг шундай қилсан.



Шундай қилиб бу касалликни даволаш ва ундан сақланиш учун назарда тутилган барча нарсаларни баён қилдик, энди бу хусусдаги сўзимизни тугатамиз.

Ақл ато этган зотга чексиз мақтовлар бўлсин ким, у бунга муносиб ва лойиқдир.

**«Чечак ва қизамуқ ҳақида китоб»нинг таржимасига изоҳлар:**

## І — ФАСЛ

1. Гален — [Шарқ манбаларида Жолинус], Клавдий—129 йил. Пергам [Кичик Осиё]да туғилиб, 200 йилда вафот этган Рим табиби ва доришуноси. У қадимги Гиппократдан кейинги энг йирик назариётчиси ҳисобланади. Галеннинг деярлик барча асарлари Ҳусайн ибн Исҳоқ (808—873) ва унинг шогирдлари томонидан юнон тилидан сурёний ва араб тилларига таржима қилинган.

2. Қ о т о ж о н и с.— Галеннинг «Дориларни таркиб қилиш» номли китоби ўн етти мақоладан иборат бўлиб, дастлабки етти мақоласида турли жинсдаги мураккаб дориларни [масалан яраларни битирувчи, хилтларни эритувчи ва ҳ. к.] тайёрлаш усуллари умумий тарзда баён этилади. Шунинг учун етти мақолани «Дориларни умумий тарзда жинслари бўйича таркиб этиш китоби» деб аталади. Кейинчалик шу китобнинг юнонча номидаги қотожонис сўзи китобнинг тўлиқ номи ўрнида ишлатилиб кетган.

3. *Манофиъ ул-аъзо*. Бу асар рус тилида ҳам нашр этилган: Клавдий Гален. О значении частей человеческого тела. Перевод с древнегреческого проф. С. П. Кондратьева. М. 1971. Розий томонидан келтирилган жумлалар бу китобда қуйидагича: «... накопившаяся здесь масса отбросов со временем начинает загнивать и становится более едкой и тёплой, вызывает воспаление клетчатки, рожистое воспаление, лишай, карбункул, лихорадки и тысячу болезней». (Ўша китоб, бет 319—320). Демак Гален асарининг арабча таржимасида «чечак» сўзи бўлгани ҳолда, русча таржимасида бу термин ишлатилмаган.

4. *Китоб тимоус*. Платоннинг ақл ва жон каби масалаларга бағишланган асари бўлиб, кўп олимлар, шу жумладан Гален томонидан ҳам шарҳланган. Шу шарҳни Ҳунайн ибн Исҳоқ сурёний тилига таржима қилган [Нажмобоний, 36 (3)].

5. Флегмона.

6. *Мухдасун* — мутааххирин сўзи билан бир маънода бўлиб, кейинги даврда яшаган, ёки муаллифга замондош бўлган шахслар [асосан олимлар] деган маънони билдиради. Қудамо [қадим сўзининг кўплиги] ва мутақаддимун эса қадимги замонда ўтган олимлар [кўпинча қадимги юнон олимлари] маъносида ишлатилади.

7. Қадимги юнон табиби Гиппократ [милоддан олдинги 460—355 йиллари] қаламига мансуб бўлган бу асар Фусул Буқрот [«Гиппократ афоризмлари»] номи билан ҳам юритилади. Гален шу китобга шарҳ ёзган ва уни шу шарҳи билан бирга Ҳунайн ибн Исҳоқ сурёний ва араб тилларига таржима қилган («Фармакогнозия», 62 б.).

8. Яъни ҳаётдаги режимлари, турмуш тарзлари.

9. Яъни ёқар-ёқмас нарсаларни еяберадилар [тахлит].

10. Яъни улар қўллаган тадбирларига қараб чечакка мубтало бўлишлари ёки ундан омон қолишлари мумкин.

## II — ФАСЛ

1. *Ал-ҳуммаёт ал-ҳорра [ҳодда] ва-л-мутбиқа.*

2. *Асида [кўплиги асид]* — ун, ёғ ва асалдан тайёрланадиган ҳолва.

3. *Фолузаж* [форсча *полудадан*] — крахмал, шакар [ёки асал] ва сутдан тайёрланадиган ҳолва.

4. Сўнгги жумлалар Нажмободийда бошқача таржима қилинган.

## III — ФАСЛ

1. Матнда [ал-ғашш] — ҳушдан кетиш; [ғасйу] ўқиш муносиброқ; Ибн Сино IV, 138.

## IV — ФАСЛ

1. *Хушкриша.*

## V — ФАСЛ

1. Сувчечак назарда тутилаётган бўлса керак.

2. *Фасд* — инсоннинг бирон томирини тилиб, қонни эркин оқизиб чиқариш.

3. *Ҳижома* — баданнинг маълум жойини сиртдан сал-сал тилиб устидан қортиқ [миҳжама] қўйиш йўли билан қонни сўриб тортиб чиқариш.

4. *Тифшила* — оқланган ясмиқдан сирка қўшиб тайёрланадиган овқат [Б у р ҳ о н].

5. *Ҳисримия* — узум ғўраси қўшиб тайёрланадиган овқат.

6. *Сикбож* — ғўшт ва сабзавотлардан тайёрланадиган шўрва /Қ у м р и й/.

7. *Қарис* — қўй почаси, ёки жўжа, каклик ва улоқ ғўштларидан сабзавот ва сирка қўшиб тайёрланадиган яхна [холодец] /Қ у м р и й/.

8. *Ҳулом* — парранда ғўштини туз солинган сувда қайнатиб пиширилади. Кейин кашнич, петрушка, гандано ва саримсоқ каби нарсаларни сиркада пишириб, сўнгра устига юқорида пиширилган ғўштни солиб олиб қўйилади /Қ у м р и й/.

9. *Иҳол* — ғўшт ва сабзавотлардан қилинадиган тиқ шўрва.

10. *Масус* — товуқ, жўжа ва каклик каби паррандаларнинг ичига қоҳу, кашнич, петрушка, гандано, саримсоқ каби иссиқлик ёки совуқлик нарсаларни солиб сирка билан қайнатиб пишириладиган таом /Қ у м р и й/.

11. *Сарида*, кўплиги *сароид* — шўрваларга тўғраб ивтилган нон.

12. *Савиқ* — арабчада толқон маъносини билдиради. Уни бугдой, арпа, нўхот, анор, қовоқ ва бошқа нарсалардан тайёрланади [Н а ж м о б о д и й 50 (2)].

13. *Ал-азмина ал-вабаия* [«ваболи вақтларда»]; Вабо бу ерда умуман тезда кенг тарқалиб кетадиган юқумли касаллик маъносини англатади.

14. *Тоун* — [кўплиги *тавоин*] ҳам тез тарқаладиган юқумли касаллик [эпидемия] маъносида ишлатилган. Розийнинг «Чечак ва қизамиқ» номли ушбу рисоласи ҳам олдин лотин тилига [«Эпидемия»] номи билан таржима қилинган, ваҳоланки бу рисола тоун вабо, чумага бағишланган эмас, балки унда чечакнинг оғир ва ҳавфли белгиларидан бирини шу сўз билан ифодаланади [Н а ж м о б о д и й, 51 (1)]. Қумрий *тоун* деб қаттиқ алангаланиш билан чиқадиган шиш ва тошмани атайди. Бу тошмаларнинг атрофлари яшил ёки қора рангда бўлиб, касал бетоқат бўлади ва юраги ўйнайди.

15. *Варашкин* — форсча ёкки сўздан таркиб топган: *вар* [кўкрак, биқин] ва *ашкин* [синган]. Бу ерда чечак чиққан кишининг кўкрак қафасида содир бўладиган қаттиқ оғриқ назарда тутилади [Н а ж м о б о д и й 51 (2)].

16. *Барсом* — зотилжамнинг форсча номи.

17. *Исфидбожот*.

18. Матнда *жарод* [чигиртка]; бу ерда *жарод ул-баҳр* «денгиз чигирткаси» яъни омар назарда тути-лаётган бўлса керак. «Фармакогнозия» 35.

19. *Ат-тавобил ва-л-бузур*; *тавобил* — *тобилнинг* кўп-лиги бўлиб овқатга солинадиган дориворлар [туз, сир-ка, заъфарон]ни билдиради. *Бузур* [бирлиги *бизр* — «уруғ»] деганда кашнич ва ялпиз каби ошкўклар ёки уларнинг уруғи [шу жумладан зира ҳам] назарда ту-тилади.

20. *Малуҳия* — тугмача гул.

21. [*Бақла*] ямония — олабута.

22. *Табошир* — бамбук ўсимлигининг бўғин оралиқ-ларига кристалл ҳолида йиғиладиган модда. «Фарма-когнозия», № 658.

23. 1 дирҳам-2,975 гр.

24. Форсча *сикангабиндан* [*сик* — сирка, *ангабин* — асал]; уни кўпинча асал ўрнига шакар ишлатиб ҳам тайёрланади.

25. 1 уқия-29,75 гр.

24. Форсча *сикангабиндан* [*сик* — сирка, *ангабин* — асал]; уни кўпинча асал ўрнига шакар ишлатиб ҳам тайёрланади.

25. 1 уқия-29,75 гр.

26. *Табарзад* — қаттиқ оқ қанд ёки новвот.

27. *Ал-ҳинд*.

28. Матнда *кундур*. Бу ерда [*ал-кундур*]нинг ўрни-да [*ал-кадир*] бўлса керак. Чунки Ибн Сино «Қонун»ига шарҳ ёзган Қозарунийнинг таъкидлашича кадир ёнғоқ ёки чилонжийдага ўхшаган дарахт бўлиб, унинг елими-дан чечак ва қон касалликларига қарши ичимлик тай-ёрланади.

29. *Ригл*-340 гр.

30. *Тархун* — шеролчин.

31. Шу жумланинг маъноси унчалик равшан эмас. Нажмободий (58—59 бетлар) таржимаси ҳам арабча матнга тўғри келмайди.

32. *Шавкарон*.

33. Матнда: «эриша оласан», бу ерда босма хатоси бўлса керак. **қ. Н а ж м а б о д и й, 59.**

## VI — ФАСЛ

1. *Тадассур* — кийимга ўралиб бурканиш.

2. Матнда: — *тадбир*, бу босма хатоси бўлса керак; *тадассур* ўқилди.

3. *Кимод* — пахтадоғ, компресс.

4. *Обзан*.

5. *Хафақон*.

6. *Лакк* — ўсимликлардан «лак куртлари» деб аталувчи ҳашоратнинг таъсири натижасида чиқадиган смола [шеллак].

## VII — ФАСЛ

1. *Шиёф* икки хил бўлади: а) кўз ва бурун касалликларида ишлатиладиган; б) ичак ва бачадон касалликлари учун ишлатиладиган. Уни тайёрлаш учун зарур дориларни яхшилаб янчгандан кейин сув ёки биронта ўсимлик шираси билан қориштирилади ва шу хамирдан дуб ёнғоғига ўхшаш кичик шамчалар ёки думалоқ ғўлакчалар тайёрлаб, сояда қуритилади. Истеъмол қилиш керак бўлганда уларни яна бошқатдан сув ёки биронта мувофиқ ширада эритиб кўзга томизилади. Ичак ва бачадон касалликларида эса *шиёф* остдан кўтарилади [Ибн Сино У, 247].

2. *Сабир* — алоэ.

3. *Ақоқиё* — дарахтининг хом меваларининг қуюлтирилган шираси, ёки шу ақоқиёнинг елими.

4. *Муррий*. Сўнгги асрлардаги Шарқ табибларининг ёзишича арпа унига туз, чўлялпиз, арпабодиён ва бошқа нарсалар қўшиб хамир қилиб тайёрланади. Манбаларда унинг балиқ ва гўштдан тайёрланадиган тури ҳам қайд этилган [Қумрий 16 а; Ибн Сино II, № 445 (1)].

5. *Шодана* — гематит минерали.

6. *Хавониқ*. (бирлиги *хуноқ*) — ангина.

## VIII — ФАСЛ

1. Яъни майда бўлса [Нажмободий, 73 (1)].

2. Олтинчи фаслда.

## IX — ФАСЛ

1. *Варақ ас-сус*; Бейрут нашрининг изоҳида *варақ ас-савсан* [гулсапсар барги] деб ўқиш тўғрироқ деб кўрсатилган. [Нажмободий, 75 (4)].

2. Шаффоф кристал шаклидаги туз.

## X — ФАСЛ

1. *Бурақ ал-хубз*. Нон чиройли ва ялтироқ бўлиши учун уни ёпишдан олдин устига бурақ эритмасини суртганлар. *Бурақ* деб асосан тез эрийдиган тузларни назарда тутганлар. Табиий сода [*натрун*] ҳам бурақнинг турларидан бири ҳисобланади.

2. Аммоний хлорид.

3. Каракатицанинг ички чиганоғи.
4. Сопол идишларни қоплайдиган сир.
5. *Саратон баҳрий*.
6. Қора эбен оғочи.
7. Гематит.
8. Миснинг сирка кислотаси билан ҳосил қилган тузи.
9. Яъни *ушар* ўсимлиги устида манна шаклида пайдо бўладиган шакар.
10. *Мартак* — қўрғошин оксиди.
11. *Мурдосанж* — қўрғошин оксиди.

#### XIV — ФАСЛ

1. *Ал-Китоб ал-мансурий* — Розийнинг табобатга оид муҳим асарларидан бири.
2. Ёки «икки қават» — *музоаф*.
3. Яъни, тез чиқиб ёйилади.

## АБУ БАҚР АР—РОЗИЙНИНГ УЗИ ҚАЙД ҚИЛИБ БОРГАН «КАСАЛЛИКЛАР ТАРИХИ»

«Касалликлар тарихи» деб аталган бу рисола муқаддима ва 34 та касалликлар тарихидан иборат бўлиб, Розийнинг «ал-Ҳовий» номли машҳур асаридан жой олган. Биринчи марта бу ҳақда Э. Браун ўзининг 1920 йили инглиз тилида ёзилган «Араб табобати» номли асарида табобат тарихи билан шуғулланувчи табиб ва филологлар эътиборини Оксфорднинг Бодлиан кутубхонасида 100 анжом рақами остида сақланаётган Розийнинг клиник кузатишларидан баъзиларини ўз ичига олган қўлёзманнинг 239 б ва 245 б варақаларига жалб қилган ва биринчи бўлиб ундаги биринчи касаллик тарихини таржима қилган эди. Бу қўлёзма китоб Э. Брауннинг ёзишча «ал-Ҳовий»нинг еттинчи китобини ўз ичига олган.

Розий «Касалликлар тарихи»нинг иккинчи тадқиқотчиси М. Мейерхоф шахсан «ал-Ҳовий»нинг қўлёзма нусхаларига эга бўлган, ammo унинг афсусланиб ёзишча, ўз қўлидаги нусхаларда «Касалликлар тарихи» бўлмаган. М. Мейерхоф 1935 йили «Касалликлар тарихи»нинг танқидий матнини лозим бўлган изохлари билан инглиз тилига таржима қилиб оммалаштирди. М. Мейерхоф ўз таржимасига асос қилиб мазкур ягона Оксфорд нусхасини олган. «Касалликлар тарихи»нинг учинчи тадқиқотчиси ўз умрининг 30 йилиги Розийнинг табобатига оид асарларини ўрганишга бағишлаган Нажмободий ҳам Эроннинг Малик кутубхонасида «ал-Ҳовий»нинг бир нечта қўлёзма нусхасини кўрган. Улардан бирининг бош қисмида Розий қайд қилган касалликлар тарихини учратган ва шу ҳол Нажмободий учун «Касалликлар тарихи»ни ўрганишни бошлашга сабаб бўлган. Шундай қилиб, 1964 йили Нажмободий М. Мейерхоф нашр қилдирган «Касалликлар тарихи»нинг матни ва лозим бўлган тушунтиришлар билан форсча таржимасини нашр қилдирди. Шуниси қизиқки, «Касалликлар тарихи» «ал-Ҳовий»нинг лотинча таржимасидан тушиб қолган.

Табобат тарихи билан шуғулланувчи машҳур олимларнинг фикрига кўра, ўрта аср арабийнавис табибларнинг клиник кузатишлари табобат тарихи нуқтан назардан жуда муҳим ва катта эътиборга эгадир. Розий эса клиник кузатувчи табиб сифатида бу соҳа билан шуғулланганлар орасида энг устуни ҳисобланади. Шунинг учун бўлса керак, машҳур олимлар — Э. Браун, М. Мейерхоф ва Нажмободий устоз Розий тиббий ижодини ўрганишда унинг клиник кузатишларига алоҳида эътибор берганлар.

«Касалликлар тарихи» «ал-Ҳовий»нинг бошқа қисмларидан алоҳида бўлган.

Розий 34 та касалликлар тарихини бошқа неча юзлаб қайд қилинган касалликлар тарихи орасидан ташлаб олган ва ҳеч қан-

дай қўшимчасиз «ал-Ҳовий»га киритган. Бу ҳақда муаллифнинг ўзи муқаддимада шундай дейди: «Қасаллар қиссаларидан олинган мисоллар ва бизнинг клиник тарихдан келтирилган нодир ҳодисаларгина бу ердан жой олган». Шунинг учун ҳам биз «Қасалликлар тарихи»ни ҳар хил касалликларга, чунончи, буйрак касаллиги, ич кетиш, қулоқ оғриғи, олат касаллиги, кўз касаллиги, чечак, иситма, эмчак шамоллаши, бўғин шамоллаши, ҳушдан кетиш, тутқаноқ, қон қусиш, мўй тўкилиши, буйрак шамоллаши, ўт қопчасининг шамоллаши, ва бошқаларга онд эканлигини кўрамайз.

«Қасалликлар тарихи» Буқротнинг «Кенг тарқалган эпидемик касалликлар» номли китобидаги кузатишлари билан қиёсий ўқиш учун мўлжалланган. Бу борада Розий шундай дейди: «...уларнинг, яъни касалликлар тарихининг «Эпидемия»даги касалларга тегишлилари ҳақида гап боради». Бироқ муаллифнинг ўзи шундай бири-бирига ўхшаш кузатишдан биттасини XXVII ва XXVIII касалликлар тарихининг ўртасида келтирган.

Бундан 1000 йил муқаддам Розий томонидан тузилган касалликлар тарихи бу борадаги ҳозирги замон қонун-қоидаларидан кам фарқ қилади; Энг муҳими шундаки, улар ҳозирги қонун-қоидаларга жилоф эмас. Розий кўп ҳолларда касалнинг исми ва отасининг исми, ёши ва касбини, турар жойи ва жинсини, касаллиги ва бошқа белгиларини, ўзи тамонидан тайинлаган дори ва тадбирларни ҳамда уларнинг касал аъзоларига кўрсатган таъсирини ва ниҳоят касал тузалиб кетганлигини ёки ўлганлигини ёзиб қолдирган<sup>1</sup>. Розий ёзиб қолдирган касалликлар тарихидан биз шуни биламизки, касалларнинг ижтимоий келиб чиқиши Розийнинг уларга бўлган инсонпарварлик муносабатларини сира камайтирмаган. Олимда даволанувчилар Урта Шарқнинг Бағдод, Рай, Хуросон, Бухоро ва бошқа шаҳар ва қишлоқларида яшовчи аҳолининг кенг табақаларига мансуб кишилар бўлганлар.

Устоз Розийнинг амалиётчи табиб бўлганлиги, таржимаи ҳоли, ижоди ва дунёқарашининг шоғирдларидан бири қайд қилиб борган ва қуйида ушбу китобга киритилган 800 га яқин касалликлар тарихининг тадқиқоти, таржимаси ва унга ёзилган изоҳларда яна ҳам ойдинлашади<sup>2</sup>.

---

<sup>1</sup> II, III, XVI, XXIV, XXVII, XXVIII ва XXXIII касалликлар тарихига қаранг.

<sup>2</sup> Қўлингиздаги китобнинг тадқиқоти ва изоҳлари иложи борица қисқа берилди. Розий ҳаёти ва тиббий мероси ҳақида ўзбек тилида муфассалроқ маълумот олиш учун қаранг: Ҳ. Ҳикматуллаев, Розий ва Беруний. Туғилган куннинг 1000 йиллигига бағишланган тўпلام, Т., «ФАН» нашриёти, 1973, 198—205-бет. Ҳ. Ҳикматуллаев, Беруний Розийнинг ҳаёти ва тиббий асарлари ҳақида. «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар» журнали, Т., «ФАН» нашриёти, 1973, 7—8 бетлар.



## БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

Қасаллар қиссаларидан<sup>1</sup> ва фақат кам учрайдиган аралаш клиник<sup>2</sup> кузатишлардан бизда мисоллар бор. Қасалликлар тарихи ва клиник кузатишларда бўлган масалалардан эпидемия<sup>3</sup> ва эпидемия устида бўлган клиник кузатишлар ҳам бу ерда келади. Биз уни кечиктирмаймиз ва у ҳақда дангасалик ҳам қилмаймиз, чунки унда катта манфаат бор, хусусан, у масалаларда.

Биз бу масалаларни энгил санаган эдик, чунки биз уларнинг ҳаммасини шу жойга тўпламоқчи эдик. Шундай қилмоқчи эканмиз «Эпидемия»ни бу масалаларга қўшишимиз ва уларни биргаликда ўқишимиз лозим. Қўйида, худо хоҳласа, уларни тўла равишда ёзамиз.

1. Абдуллоҳ ибн Савода<sup>4</sup> гоҳо олти кунда бир тутадиган, гоҳо уч кунлик, тўрт кунлик ва гоҳида ҳар кунни тутадиган аралаш иситмага учраган эди. Иситма тутишдан олдин озгина титроқ турар ва кўп марта сияр эди. Мен бу иситмалар тўрт кунлик иситмага айланади, ёки касал буйрақларида йирингли шиш бор деган фикрга келдим. Бир оздан кейин касалдан сийдик билан бирга йиринг тушди. Шундан кейин мен унга иситма қайталамаслигини айтдим ва шундай бўлди. Мен бошидан нақ касалнинг буйрагида йирингли шиш бор деб катъий айтишга қаршилиқ қилган нарса шу бўлдики, у аввал уч кунлик иситмага ва бошқа хил иситмаларга учраган; шу сабабли бу аралаш иситма тўрт кунлик иситмага айланмоқчи бўлиб турган яллиғланишлардан пайдо бўлган деган фикр қувватлангандек бўлди. Бундан ташқари касал менга тураётган вақтларида белида оғир нарса осилиб тургандек туюлишидан шикоят қилмади ва мен ҳам ундан бу ҳақда сўрашни унутибман. Кўп сийиши унинг буйрақларида йирингли шиш бор деган гумонимни кучайтирди. Бундан ташқари мен касалнинг отаси қовуқ заифлигига мубтало бўлганлигидан ва унинг ўзи ҳам саломатлик вақтида бу дардга учра-

танлигидан беҳабар эдим. Шунга кўра биз бундан буюн худо хоҳласа, бундай ҳолларни ғоятда сиңичклаб текширишдан ғофил бўлиб қолмаслигимиз керак<sup>5</sup>.

Сийдик билан йиринг чиққанидан кейин, касалнинг сийдиги йирингдан тозалангунича унга сийдикни ҳайдовчи дорилар тайинладим. Шундан кейин унга муҳр лойи, кундур елими ва бақам дарахти елимини ичирдим. Деярлик икки ой ичида у оз-оздан тузалиб, бутунлай халос бўлиб кетди. Қасал бошида бели атрофидаги оғриқдан шикоят қилмаганлиги, унинг буйрагидаги йирингли шишнинг кичиклигидан дарак берган эди. Аммо йиринг сийдиги билан тушганидан кейин, ундан шундай оғирлик ҳолатни сезганмидинг деб сўрадим. У— ҳа деди. Агар йирингли шиш катта бўлганида, албатта касалнинг ўзи шикоят қилган бўлар эди. Йирингнинг тез тозаланиши ҳам йирингли шишнинг кичиклигидан далолат беради. У мурожаат қилган мenden бошқа табиблар сийдик билан йиринг чиққанидан кейин ҳам, ундаги ҳақиқий ҳолатни мутлақо билмаганлар<sup>6</sup>.

II. Илк ҳисобчининг<sup>7</sup> касаллик тарихи. Илк ҳисобчи менга мурожаат қилиб, ўзидаги қуланж<sup>8</sup> касаллигидан шикоят қилди, лекин касалини тушунтириб айта олмади. Унга тамри ҳиндий истеъмол қилишини айтдим. У шундай қилди ва оғриғи босилди. Аммо бир қанча вақтдан кейин бир неча кун унда ич қотиш билан қорин оғриғи яна пайдо бўлди. Ундан кейин савдо хилти<sup>9</sup> сабабли бўладиган ичак шилинишига учраб шундан ўлди; бу вақтда у мenden йироқда эди.

Шуни билиб қўйиш керакки, баъзи вақтларда айрим кишиларда ичакларига ёмон ўтнинг қуйилиши сабабли қоринда қаттиқ оғриқ пайдо бўлади ва бунинг аломатлари қуланж аломатларига ўхшайди. Бу нарса касалларда ўз асарини қолдириш билан натижада қаттиқ ва ёмон ичак шилиниши юз беради, айниқса савдо мизожли кишиларда шундай бўлади. Илк ҳам шундай кишилардан эди. Бундайларга юмшатовчи дори бериб ичини юмшатиш, ундан кейин, худо хоҳласа, елимловчи дорилар ичириш ва ҳуқна қилиш керак. Мен бундай касалларни кўп жойларда кўрганман<sup>10</sup>.

III. Ибн Амравайҳнинг касаллик тарихи. Бу киши сарсом<sup>11</sup> касаллигига жуда мойил эди. Менинг келишимдан олдин сарсомга йўлиққан ва ундан тузалиб кетган экан, чунки қулогига чиқинди қуйилиб, у ерда оқма яра пайдо қилган. Қасалликнинг бошланишида қон ҳам олинган экан.

Табибларнинг<sup>12</sup> нотўғри даволашлари натижасида

қулоғидан мадда оқиш узоқ чўзилган касалликка айланган. Мадда қулоқ пардасида устма-уст қўшилиб қотиб қолган, шу сабабли... пайдо бўлган. Шунинг учун агар қулоқ яраси чўзилган касалликка айланса, унинг тагида чиқиқ пайдо қилиш учун қон оламиз. Шундай қилиб, унинг қулоғининг тагида чиқиқ чиқиб, йиринг йиғди, шундан кейин даво билан қулоғи тузалди. Лекин кейин ҳам бузилган хилтнинг қолдиқлари қолди, чунки у биринчи касалидан кучли бўшатиш<sup>13</sup> воситасида қутулмаган ва модда фақат қулоғига оққан эди.

Касал ҳаддан ташқари кўп қўй калласи ва узум еган, буниинг натижасида кўнгил айнаш, беҳузурлик ва ич қотиш билан доимий иситмага учраган. Шундан кейин у мева (суви) ва юмшатовчи нарсалар ичган ва (еганларини) қусиб ташлаган.

Мен касални учинчи кун кўргани борсам, у қаттиқ бош оғриғи, ёруғликдан қўрқиниш, кўз ёшининг кўп оқиши ва кўз қизаришига мубтало бўлган экан. Унда қон олдим, аммо ёнида кишилар бўлганлиги учун қонни кўп чиқармадим.

Уша кунининг эртасидан бошлаб, унинг ичини юмшатоқчи бўлдим. Лекин ўша кун аломатларининг кўпи пасайиб қолган эди ва ўша вақтда қулоқ чуқурчасидан сарсом белгилари кўринди ва мен сарсомга учраб қолмасам деб қўрқдим. Бошқа сабабдан эмас, одамлар бўлгани учун унга кучли сурги дори бермадим, балки хиёршанбар ва шунга ўхшашларни тайинладим, лекин ҳеч қайсиси унинг ўрнига ўтмади. Уч кун ҳуқна<sup>14</sup> қилсинлар деб буюрдим ва шу кунлар ичида уни кўрмадим.

Шундан кейин кўришга борганимда, унинг ичи жуда қотиб кетган эди; фикри чалкаш, сийдиги қизарган ва юзи шишган эди. Бурнидан қон олмоқчи бўлдим, лекин бир тўда жоҳил кишилар бор бўлганлиги учун бу ишдан ўзимни тўхтатдим, чунки мендан олдин бирон табиб унга қарамаган эди. Уша вақтда менда арпа сувидан бошқа ҳеч нарса йўқ эди, шояд ичини юмшатса, деган умидда шундан унга ичирдим. Кейин унга қовоқ суви ва испағул ширасини ичишни буюрдим, лекин касал биронтасини ҳам ичмабди.

Тўртинчи кунга келганда аҳволи оғирлашди ва ёмон белгилар юз берди: бир кўзи кичрайган, тили жуда қорайиб ва дағаллашиб кетган эди. Уша кун мен олдиндан ўлишини айтиб қўйган вақтда вафот этди. Жоҳил табиблар касалнинг ўнг кўзи торайгани ва шу томон юзи тортишгани учун у рутубат туфайли бўладиган юз фалажигга учраган, деб гумон қилган эдилар<sup>15</sup>.

IV. Бир киши ҳузуримга келиб, юрак хафақони<sup>16</sup>дан шикоят қилди. Қўлимни чап эмчагининг устига қўйди, қарасам, катта артерия томири шундай шиддат билан урардики, мен ҳеч қачон унга ўхшашини кузатмаган эдим. Ундан кейин менга босилиқ томирини кўрсатиш учун чап қўлини чўзди. Кўрсам, қўлининг томири жуда кучли ураётган экан, ҳатто кўринар эди. (Билак) гўшtlари доим дам кўтарилиб, дам пасайиб турар эди. У босилиқ<sup>16a</sup> томиридан қон олдирган-у, лекин ундан фойдаланмагандек хаёл қилар ва иссиқлик нарсалар еса унга озгина енгиллик берар эди.

Мен бир қанча вақт унинг ҳақида ҳайрон бўлиб қолдим, сўнг аҳволи ойдинлашгач, мушк дорисини<sup>17</sup> буюрдим. Унинг томир уриш ҳолини рабу<sup>18</sup> касалига учраганларнинг нафас олишдаги аҳволидек деб билдим, чунки уларнинг кўкраги кенгайгани билан ўпкаларига ҳаво кам киради<sup>19</sup>.

V. Муҳаммад ибн ал-Ҳусайнда қичима ва тошма пайдо бўлган. Кейин тошмалар олатининг сийдик чиқадиган жойига тошган. Мен бу нарса (олат) ичига ҳам тошган бўлса керак деб қўрққан эдим, ўйлаганимча бўлиб чиқди ва ундан йиринг чиқди<sup>20</sup>.

VI. Соқоли узун пахтафурушнинг меъдасида эскидан оғриғи бор эди. Унга кучли соф шароб ичишни тайинлаган эдилар. Шаробни ичганидан кейин оғриғи пастга — киндикка тушган. Ундан кейин сийдиги тугилиб қовуғи тўлиб қолган.

Катетер қўювчи катетер билан сийдирган, мен бўлсам бу ишдан беҳабар эдим. Катетер қўйишни қайта-қайта такрорлай бериб қовуғини шундай бир ҳолга олиб келганки, ҳатто у беихтиёр сийиб юборадиган бўлиб қолган. Сийдигида хом оқ хилт бор эди. Мен бунни юқоридан тушаётган нарса ва у сийдикни тўсиб қўяётган деб билдим.

Шундан кейин икки оёғи бутунлай фалажга учраган. Мени (уйига) чақиртирди, мен бордим, қарасам табиблар оёқларини иссиқ ёғлар билан ёғляптилар. Уйладимки, қовуғи оғриётган ва унинг ҳамкорлигида оёқларига келадиган асаблар ҳам оғриётган экан деб, чунки у асаблар бир-бирига яқин; чунки асаб бошланган жойларда шиш пайдо бўлган эди. Бел атрофларига қуюқ суртма боғлаб қўйдим ва шундан бир неча кун кейин, ҳозир шу қиссани ёзаётган вақтимгача у иккала оёқларини аста-секин ҳаракатга келтириш ҳолига келди<sup>21</sup>.

VII. Қийим тикувчи Абу-л-Ҳасан иссиқлик (иситма),

касаллигига йўлиқди ва менинг давоим билан ундан тузалди. Ундан кейин меъда заифлигидан шикоят қилди. Унга қизил гул ва сумбул кулча дориларини ийр-дим. Шундан сўнг унда ўткир иситма пайдо бўлди ва бир қанча вақтгача давом этди<sup>22</sup>...

VIII. Йўлда (сафарда) бизга ҳамроқ бўлиб, эшак ҳайдаб бораётган Абу Довуднинг кўзи оғриб қолди. (Қасали) бошланган вақтда унга томирдан қон олди-ришни маслаҳат бердим, лекин у бундай қилмади, фақат қортиқ қўйдирди. Ўзи билан олиб юрган доридан олиб бир уқияни<sup>23</sup> қулоғига томизди ва бу ишни ҳаддан ошириб юборди. Мен уни бундан қаттиқ қайтардим, ҳатто аччиғландим, шунга қарамай айтганимни қабул қилмади<sup>24</sup>.

Ўша куннинг эртасига иш улғайиб, кўз оғриғи кучайиб кетди, мен шу вақтгача бундай кўз оғриғини кўрмаган эдим. Мен кўз табақаларининг ёрилишидан ва (кўзининг) оқиб тушишидан қўрқардим, чунки кўз шиллиқ пардасининг қаттиқ шишиб кетганлигидан кўз-нинг мўғуз пардасидан битта ясмиқдек қисмигина кў-ринар эди. (Қасаллик) уни уринтириб қўйгач, ундан икки мартада уч ритл, балки ундан кўпроқ қон олдим ва кўзларини йирингдан тозаладим. Сўнг кўзларига оқ (элаки дори)<sup>25</sup> сепдим, натижада ўша куни ухлади ва оғриғи қолди. Ўша куннинг эртасига бутунлай соғай-ди. Бу ишдан одамлар таажжубланишди<sup>26</sup>.

IX. Холид ат-Табарий ортиқча чарчаш натижасида иссиқлик (иситма) касаллигига учради. (Иссиқлиги) бир оз пасайсин деб унга арпа суви ва шунга ўхшаш нарса-лар бердим. Шундан сўнг ён томони ва сийдик йўли атрофида оғриқ пайдо бўлди. Табиблар буни қуланж деб ўйлабдилар ва унга иссиқлик жуворишн<sup>27a</sup> лар беришга қарор қилибдилар. Чунки улар арпа суви ка-салга зарар қилган, деган фикрда бўлганлар. Ваҳолан-ки, меъдасида иссиқлик касаллигининг қолдиғи бор эди.

(Оғриётган) жойни пайпаслаб кўрдим, у жой менга иссиқ ва қаттиқ туйилди. Сўнг ундан шу жойда лўқил-лаш сезаяпсанми деб сўрадим. У, жуда кучли, деб жа-воб берди. Шундай қилиб, мен ўша (биқин) ёнида иссиқ шиш пайдо бўлган деб тахмин қилдим ва қўлтиқ ости венасидан бир мартада карийб икки юз дирҳам қон олдим. Шундан кейин, мен унга бир неча кун давомида итузум суви, сачратқи ва бодринг эти истеъмол қилишни буюрдим. У тузалди. Унинг касаллиги қон олинган кун-дан бошлаб енгиллаша бошлаган эди. Тахминимча, касаллик туғдирувчи модданинг бир қисми сўнган бўлиб,

бир қисми ўша жойга кўчган, чунки унда сезиларли бўшалиш бўлмаган эди<sup>27</sup>

Х. Ал-Аббодий иситма касаллигига учраган эди. Кейин бу (касаллик) қайталайдиган бўлиб қолди. Лекин сийдиги анча кунгача (соғлиқ вақтидаги) рангида қолаверди. (Аҳволи) гоҳ оғирлашар, гоҳ енгиллашар, аммо сийдигининг ранги ўзгармас эди. Иситмаси эса гоҳида тўхтар, гоҳида қайталар эди. Бир оз вақтдан кейин босилиқ томиридан қон олдиртирдим, аҳволи яхшиланди. Қон олувчи кўпроқ қон олибди, шундан кейин ўша куниеқ сийдигининг ранги оқарди ва бутунлай тузалиб кетди<sup>28</sup>.

ХI. Ал-Хусайн ибн Абдувайҳнинг қизи менинг маслаҳатимсиз, одати бўйича, туя сути ичибди. Сут ичиш натижасида қорни кўпчиган ва олдин қон олдирмай ёки ични сурувчи дори истеъмол қилмай мушк дориси ичган. Шундан кейин давомли иситмага учраган ва чечак аломатлари пайдо бўлган. Кетма-кет тўрт марта чечак ҳужумига учраган. Чечак бошланиб, касални даволаш менга топширилгач, мен аввал унинг кўзига аҳамият бердим ва кўзини гул суви эзиб янчилган сурма билан қувватлантирдим. Шунинг учун кўз атрофларига чечак кўп тошган бўлишига қарамай, кўзига ҳеч нарса чиққани йўқ. Унинг атрофидаги кампирлар касалнинг кўзи чечакдан омон қолганлигидан таажжубландилар.

Унга бир муддат арпа суви ва шунга ўхшаш нарсалар истеъмол қилиб туришни буюрдим, чунки одатда бу хил касалликларда бўлгани каби ичи келмади ва унда иситма қолдиқлари қолган эди. Бу ҳолни ични одатдаги суриш билан сурилганда чиқиб кетмай қолган хилтларнинг таъсиридан деб тахмин қилдим. Касал қувватининг кучсизлиги сабабли унинг ичини бирданига суриб бўлмасди. Шунинг учун унга ўнбеш кунгача саҳар пайтида мева ивитмаси ва пешин пайтида арпа суви истеъмол қилишни буюрдим. Натижада ҳар кун икки мартадан ичи келиб турди ва буткул тозаланди. Қирқ кундан кейин сийдиги тамоман етилди ва эллик жундан кейин касал тузалиб кетди<sup>29</sup>.

ХII. Табиблар ал-Хусайн ибн Абдувайҳнинг ўғли<sup>30</sup> ҳақида унинг тўлалигига қараб рутубатли касалликка учраган деб ўйлаганлар. Чунки улар гўштдор киши билан семиз кишини фарқлай олмас эдилар.

Унинг бўғинларида бир оз оғриқ пайдо бўлиб, кейинчалик йўқолган экан. Ундан бир неча марта қон олдим ва ҳар ҳафтада бир марта унга сафро ҳайдовчи сурги дори бердим, чунки унинг сафро хилти йирингли ва

Ўткир эди. Унга нордон, чучмал ва буриштирувчи овқатлар тайинладим. Ширинлик, ёғлик ва ўткир нарсалар ейишни ман қилдим. Қасаллиги енгиллашди ва унинг арзимас аломатларигина қолган эди. Шу тадбирни анча вақтгача давом эттирган эди, тузалди ва шу билан бирга, унинг баданидаги гўшт камайди<sup>31</sup>.

XIII. Ибн Идрис ал-Аъварда шатр ал-ғибб<sup>32</sup> иситмасининг жуда ёмон хилнинг аломатлари бўлиб, шиддати алангаланишни кучли эди. Бу узоқ чўзилиб кетган ва табиб унга табошир кулча дорисини берган. Мен унга сиканжубиндан<sup>33</sup> кейин арпа суви ичишини, ҳар кунги овқатини иситмаси тушгандан кейин ейишини ва уддасидан чиқса иситма вақтида овқат ейишдан ўзини тийишни буюрдим. Мен бу хил даволашда қатъий турдим, аммо у бунни ўзига қийин деб билди. Мен унга: «Сенга бундан бошқа даволаш йўли йўқ», дедим. Мен йўқлигимда бир неча кун мен айтган тадбирни қилибди. Ун кундан кейин у мен билан учрашди, у бутунлай тузалган эди<sup>34</sup>.

XIV. Абдулмўъмин заргарнинг ўғли кўз ёши найчасида бўладиган оқма яра (ғараб)га учраб қолди. Мен ўзим таркиб қилган шиёфни<sup>35</sup> унинг кўзига суртишни ва кўзининг ички бурчагига томизишни буюрдим. У шу ишни қилди ва тузалиб кетди. Мен биламан бу ҳақиқий тузалиш эмас, балки (дори) оқма ярани бириктиради ва қуритади, аммо эт олдириб битириб юбора олмайди. Мен бунни бир неча марта тажриба қилиб кўрганман. «Наводир»да Жолинуснинг<sup>36</sup> сўзи бор, ўша сўз мени шундай шиёф таркиб қилишимга ундади<sup>37</sup>.

XV. Жаъдавайхнинг хотини, Ҳайдаранинг ҳамшираси иситма касаллиги билан оғриган. У, (яъни эри) ҳар куни (касал) сийдиғини олиб келганда (касал учун) кўрсатма берар эдим. Бир куни у келиб (хотинининг) эмчагида оғриқ ва шиш пайдо бўлганлигини айтди. Эмчакни совуқдан сақласин ва уқаласин деб кўрсатма бердим. Мен унга бу касалликка бухрон ўтиши сабаб бўлган дедим. Шу йўсунда касаллиги пасайди. Агар бу оғриқ бўшатинсиз тўсатдан босилса, кейин қайталайди дедим. Аёл менимча, ором олмоқчи бўлган ва оёқ-қўлларини совуқ тутган. Шиш ва оғриқ пасайган, лекин касаллик ва хилтлар (аралашуви) ниҳоятда қаттиқ ва кучли қайталади. Кейин мен уни қайта-қайта ўрашни, «табрид» истеъмол қилишни буюрдим ва ичини бўшатдим. Шундан сўнг у тузалиб кетди<sup>38</sup>.

XVI. Дарвозабон ал-Ҳасанда жўда ўткир касаллик юз бериб қолди. Жигарида иссиқ бор эди. Чинқиндилар оёқ

ва қўлларига қўйилди, ҳатто (уларнинг) шишишига сабаб бўлди. Иситма эса тушди. У шу аҳволда экан, бир табиб ундан қон олди, шундан кейин ўткир иситмали касаллик қайталади. Касалнинг қуввати кетди ва уч кундан кейин ўлди<sup>39</sup>.

XVII. Мисгар Абу Исо ал-Ҳошимий ҳузуримга олиб келган хотин<sup>40</sup> жуда семиз ва мизожи рутубатли эди. Туғиш вақтида фалажга ва ундан кейин тутқаноққа учраган. (Касали) аниқ эди ва очиқ-равшан белгилари бор эди. Кучли шарбатлар бериш билан (баданини) то-залаб, балғамни ҳайдадим. Ундан кейин «тўртлик тар-рёқ»<sup>41</sup> истеъмол қилишни буюрдим. Агтор эса унинг ўрнига балозур берибди, у ажабланарлик ҳолда бутун-лай тузалиб кетди. Биз ва бошқа табиблар бу ҳолдан ажабландик<sup>42</sup>.

XVIII. Дарб ан-Нафалда<sup>43</sup> (яшовчи) бизнинг қўшни-миз базознинг ёшлигидан тутқаноғи бўлиб, ўзи озғин эди. Касаллик сабаби балғам ошиб кетганлигидан эмас деб тахмин қилдим ва бир неча марта қусиб ташлашни буюрдим. Кейин савдони ҳайдашда кучли қувватга эга бўлган шарбат ичирдим. Натижада уч ойгача тутқаноқ тутмади ва Дарб (ан-Нафал) даги қўшнилари келиб биз-га ташаккур айтдилар.

Кейин у балиқ еган, кўп шароб ичган ва ўша кун иккунча тутқаноқ тутган. У яна қусиб ташлаганидан кейин иккинчи марта ўша шарбатдан ичди, шарбат аввалгидек таъсир қилди ва яна тузалди. Шундан кейин биз Бағдоддан чиқиб кетганимизгача<sup>44</sup>, қусиб ташлан-гандан кейин ўша шарбатдан ичиш (тадбири)ни, ҳеч қандай қаршиликсиз такрорлаб турди.

Ундан олдин ҳам касалхонада<sup>45</sup> шарбатлар билан сурғи қилган эдилар, лекин ҳеч қанча фойда қилмаган эди<sup>46</sup>.

XIX. Тутқаноғи бор Назиф исмли китобфурушни диққат билан кузатган эдим, бир жуфт бўйин кўк то-мирини тўлган, юзини жуда қизарган ва шишган, кўз-ларини қизарган ва баданини тўлган ҳолда кўрдим. Табобатни ўрганаётган шогирдга софин томиридан қон олишни буюрдим. (Шогирд) унинг босилиқ томиридан қон олди. Мен касал ҳолини кузатиб турдим, бир йил-гача тутқаноқ тутмади<sup>46а</sup>.

XX. Бир киши ҳузуримга келди, у ҳаддан ташқари мастликдан кейин икки ритл қон қусган экан. Кўзлари-ни қизарган ва баданини (қон билан) тўлган ҳолда кўр-дим. Шунинг учун ундан қон олдим ва буриштирувчи нарсалар буюрдим, натижада тузалди<sup>46б</sup>.



XXI. Бир киши йўтал билан қон туфлар эди. Бир кун зайтун ёғида қовурилган чумчуқ ебди ва шундан сўнг бир кунда қортиқ ичидаги қонга ўхшаш уч ритлча катта-катта лахта қон ташлади. Бундан қўрққан эдилар. Шундан кейин уни саломат юрганини кўрдим, фақат доимо калта-калта йўталар эди. Унга овқатинг янги балиқ бўлсин деб тайинладим. Натижада қон ташлаши тўхтади<sup>47</sup>.

XXII. Дорой ал-Ақволда яшовчи бир киши менинг ҳузуримга келди, унинг бошида икки бармоқдек жойда «тулки» касаллиги<sup>48</sup> бор эди. Унга ўша жойни латта билан қонагунча ишқала, ундан кейин у жойни пиёз билан ишқала деб кўрсатма бердим. У шундай қилди, бироқ кўп марта ҳаддан ташқари (ишқалаганидан) у жойда пуфакчалар ҳосил бўлди. Шундан кейин ўша жойга товуқ ёғи суртишни буюрдим. Натижада ачишиш босилди ва бир ойда сочи аслидан яхшироқ, қорароқ ва қалинроқ ўсиб чиқди<sup>49</sup>.

XXIII. Саъид ибн Абдураҳмон ўғлининг вакили — кир ювувчининг хотинида<sup>50</sup> истисқо белгилари бор эди, аммо уни бевосита кўриш билан аниқлаш имконияти бўлмади. Мен унга вақти билан мо ал-фалофил, вақти билан куркум<sup>51</sup> дориси ичиртирдим. Бир куни у кир юватуриб, тоғорага эгилганида олдидан йигирма ритлча сариқ сув кетган, кейин бир муддат энгил тортиб тинчланган. Аммо кейин яна аввалги ҳолига тушиб қолди. Шундан сўнг унинг аҳволи ҳақидаги аниқ хабарни олдим ва бачадонида касаллик борлигини аниқладим, кейин уни шунга қараб даволадим. У иккиқатман деб ўйлаган экан, аммо бундай эмас эди.

Баъзи бачадон касалликлари истисқо касаллигига ўхшайди, шунинг учун сиз бунни билиб қўйишингиз, яхшилаб кузатишингиз керак<sup>52</sup>.

XXIV. Ибн Саводанинг ўғли тамоғидан сафроли иситмага учради. Тўртинчи куни эрталаб қонли сийди ва кейин ичи қон аралаш кўк — янги гўштни ювганда оқадиган сувга ўхшаш келди ҳамда қуввати тушиб кетди. Унинг аҳволи бизга аён бўлмади, чунки касаллиги (олдин) тинч ва сокин бўлиб, кейин бир кечаси аҳволи ўзгарган ва (касаллиги) юқоридагидек ўткирлашиб, кучайиб кетган. Бирон зарарли нарса ичган бўлса керак деб тахмин қилдик. Ўша куни аср вақтида қора сийди ва ичи ҳам қора кетди. Олтинчи куни азон вақтида вафот қилди. У қизамиқнинг хатарли ва ичга уриб кетадиган хилига учраган эди<sup>53</sup>.

XXV. Бир хотин ҳузуримга (маслаҳат олиш учун)

савдодек қора сийдик олиб келди. Сийдиги шу ранга келгунча унинг умуртқа поғонасида оғриқ бўлиб, кейин оғриғи тўхтаганлигини арз қилди. Менинг олдимга келишидан ўн кун илгаридан бери шу хилда сийган, ҳар кечаси у титратиб тутувчи тунги иситмага учраган ва унда савдо хилти бўлган. Мен унга сийдикни юргизувчи нарсалар тайинладим<sup>54</sup>.

XXVI. Абу Исонинг хотини қуланжнинг енгил хилига учраган экан. У шаҳриёрон ичибди. Ундан кейин жуда иссиқлик дори истеъмол қилибди. Оғриқ ўрни бачадонда эди. Бачадондаги оғриқ ва шиш кўр ичакни сиқиб қолганидан касалнинг ичи тўхтаб қолибди. Ахлат пастга тушганида оғриқ кучаяр, шунинг учун ахлат чиқишига имкон йўқ эди. Юқоридаги дориларни истеъмол қилганидан кейин олдидан йўлдошга ўхшаш бир нарса осилиб чиқди. Дояга уни пайпаслаб кўришни ва қаттиқлигини аниқлашни буюрдим. Кўрсаки, бўш ва ҳиссиз экан. У нарсани икки кунгача касалнинг сонига боғлаб қўйишни ва ҳиссиз қисмини қирқиб ташлашни буюрдим. Шундан кейин ўша нарса яна уч марта осилиб чиқди ва у қирқиб ташланди, кейин (касал) соғайиб кетди<sup>55</sup>.

XXVII Бизнинг қўшнимиз силга учраган чол анча вақтдан бери кўп қон туфлар эди. Аҳволи оғирлашгандан кейин, йўталга қарши ҳаб дорилар истеъмол қилди. Шу дори билан ҳар гал даволанганда у ўзини бир неча кун яхши хис қилар эди. Лекин (тез орада) у ўлди. Уша кунлари мен унинг ҳолидан беҳабар эдим.

Бинобарин бошдан қуйига қараб йўналувчи (хилтлардан) ташқари хилтни туфлаб ташлашга монелик қилувчи дориларни ишлатмаслик керак. Шунингдек, қизамиқ ва чечак касаллигида қоринга қуюқ суртма қўйиб боғлашдан сақланиш лозим, чунки бу иш тезда нафас сиқишига, ёмон хилдаги ич кетишга ва қон сийишга сабаб бўлади ва бунга Ибн Савода мисол бўлади<sup>56</sup>.

#### «Эпидемия»

Биринчи мақоладан биринчи касал: Бу одамни кун бўйи кучли ҳарорат билан иситма тутди. Уша кечаси кўп терлади, лекин терлаш иситмасини камайтирмади ва аҳволи енгиллашмади, балки бутун тун бўйи ва иккинчи куни (касаллик) аломатлари кўпайди ва кучайди. Шундан кейин ўша куни ҳуқна доридан бир миқдор кўтарган эди ичи келди, ўша куни кечаси билан ва учинчи куни эрталабдан пешингача аҳволи енгиллашди. Учинчи кун охирига бориб, қаттиқ чанқаш, оғиз қўриши ва терлаш билан иситма тутди, иситма сира бўшашмади. (Касал) алаҳлар ва валдирар

эди, шу кечаси қора рангли сийди. Шундан кейин бешинчи кунга ўтар кечасидан бошлаб то бешинчи кун ярмисигача иситма енгиллашди. Бешинчи кун пешиндан кейин бурнининг икки катагидан бир нечта томчи қорамтир қон келди. Унинг сийдигида думалоқ ва бошқа хилма-хил шаклда машийга ўхшаш чўкмай, сузиб юрган нарсалар бор эди. Олтинчи кунга ўтар кечаси ҳам (касал аҳволи) огирлашди, унинг оёқ—қўллари шу даража совиган эдики, зўрға иситилди. Уйқуси камайди, қора сийди ва алаҳсиради. Олтинчи кун эрталаб у тилдан қолди ва совуқ тер чиқарди. Кейин пешинга яқин оёқ — қўллари кўкарди ва ўлди.

Бутун касаллик даврида тери совуқ, нафас олиши чуқур ва нотекис эди. Биринчи кечанинг бошидан бу касалда ёмон белгилар кўринган эди: у тўхтовсиз терлар эди, аммо бу билан иситмаси енгиллашмас эди.

Буқрот<sup>57</sup> айтади: Ҳар бир касалликда бухронда юз берадиган белгилар пайдо бўлса-ю ундан кейин бухрон юз бермаса, (икки ҳолатнинг бири бўлиши мумкин): агар (бухрон белгилари) ўлдирувчи аломатлар билан бирга юз берса, ўлимдан дарак беради: агар саломатлик билан юз берса, касалликнинг чўзилишидан дарак беради.

Юқоридаги иситма терлаш билан енгиллашмади, балки иккинчи куни кучлироқ ва огирроқ бўлди; учинчи кунига келганда сийдиги қорайди, (шу билан) касалликнинг ёмон эканлиги аниқланди. Бу шундай бўлдики, бухрон белгиларидан кейин яна ўлдирувчи белгилар кўринди ва булар биринчи белгиларни таъкидлади, биринчи белгилар деганда тер билан (иситма) камайганини назарда тутаман. Ундан кейин уйқусизлик, алаҳсираш ва чанқаш ҳам юз берди. Тўртинчи куни (ёмон) белгиларнинг ошиб бориши ва сийдикнинг қорайиши икки нарсадан далолат беради: биринчиси, касаллик руҳларгача етган, чунки иккинчи куни касаллиги огирлашган эди. Иккинчиси ўлими руҳлар<sup>58</sup> билан бўлиши маълум бўлди. Тўртинчи кун (ўлимнинг) олтинчи ва еттинчи кун бўлишидан дарак беради, бироқ (касаллик) қаттиқ ўткирлашса ва ўлим аломатлари бўлса, (ўлимни) олтинчи кунга кўчиради. Олтинчи куни келганда касаллик огир белгилари билан бирдан ҳужум қилди ва касал ўша куни ўлди. Бухрон олтинчи кунга оққани маълум бўлди. Учинчи ва тўртинчи куни сийдиги қора эди, бу эса касаллик ниҳоятда ёмон ва ўткир эканлигидан далолат беради. Ҳақиқатан огир ва шиддатли (иситманинг) кетма-кет икки марта бўлиши (касаллик-

нинг) кучли ўткирлашганлигидан далолат беради. Бешинчи кун мазкур белгилардан кейин бурун катаклардан қорамтир қон томчилаши қувватининг заифлашганлигини аниқлади. Агар қуввати кучлироқ ва ёмон белгилар енгилроқ бўлганида, ўлими саккизинчи кунгача кечикар эди. «Эпидемия»да<sup>59</sup> айтилгандек, нафас олиши ақл чалкашишидан далолат берди. Бутун касаллик давомида чиққан совуқ тер касал (қувватини тушириб юборди, лекин касалликни камайтиргани йўқ. (Касаллик) даврида юз берган иккинчи ўткир (ҳамда) бухроннинг енгиллашишисиз бўладиган вақтинча оромга ишонмаслик кераклигини кўрсатади. Чунки бунга ўхшаш ҳолларда шиддатли (ҳужумларнинг) тез қайталаши мумкин.

Манийга ўхшаш сузиб юрган парчалари бўлган сийдикдан ташқари бу клиник кузатувда айтилган барча белгилар «Касалликни олдиндан билиш ҳақида китоб»<sup>60</sup> «Бухрон ва унинг кунлари»<sup>61</sup> номли китобларидаги мавзуларга тўғри келади.

XXVIII. Ҳасан саррофнинг касаллигини олдин зотилжам эканликда шубҳа қилинган эди. Кейин бу (тахмин) тўғри чиқди, лекин қон олинмади... Иситмаси бор, балғами кўпикли ва оқ эди. Ун биринчи кун мен уни кўрганимда қўл ва оёқлари муздек эди ва ҳеч бир тадбир билан исимади. Бундан олдин ҳам иситмаламаган эди, еттинчи кун унинг ҳолини менга хабар қилган эдилар, — аксинча бадани совиган ва кўзлари ҳаракатсиз эди. Уша кун қон олдирмоқчи бўлди, томирини ушлаб кўрсам, томир уриши калта-калта ва сусайган эди, шунинг учун қон олдиришни ман қилдим. Тупиги ёмон ҳидли ва аҳволи «Ўткир касалликлар ҳақида китоб»<sup>62</sup> да кўрсатилганидек эди. Бир кун яшаса керак деб ўйладим, лекин етти ёки саккиз соатдан кейин ўлди.<sup>63</sup>

XXIX. Ибн ал-Ҳасан ибн Абдувайҳ тумовнинг энг юғир турига ва мен кўрмаган кучли хилига йўлиқиб қолди. Енгил турига учраган кишида одатда у бир ой ёки ундан кўпроқ бўлади, сўнг (модда) кўкрагига тушади ва йўтал билан туфлаб ташланади. (Касалда тумов) кун ярмида тўхтади ва ундан ҳеч қандай асар қолмади, лекин у бўғин оғриғига учраб қолди. Бу ҳолатни сен Жолинус шарҳлаганидек билишинг керак: чиқиндилар фақатгина баданда аён бўлиб турган йўллардан ўтмайди, балқи аъзоларнинг туташган жойлардан ҳам ўтади. Шунинг учун (касалдаги тумов) бирдан тузалди, лекин бўғинларида оғриқ пайдо бўлди, чунки чиқиндилар унинг бўғинларига тортилган эди.<sup>64</sup>

XXX. Бағдод катталаридан бирининг ёнбошида оғриқ бор эди. Бир табиб унга сийдигининг оқарганлигини, гавдасининг йўғонлиги ва овқати ғализ бўлгани учун чакамуғ ва масанон ҳабини тайинлаган экан. Натижада оғриғи кучайган ва (касаллиги) зўриққан, ҳатто тик туришга қурби келмай қолган. Шундан кейин у ҳуқна қилишни тайинлаганди, лекин унинг аҳволи яна ёмонлашган. Шунда у мендан ёрдам сўради. Мен унда меъда тўлиқлигида бир неча марта қустирдим, кейин пуфакчалар ҳосил бўлгунича сон атрофларига ҳардал суртдим. Натижада оғриғи енгиллашди ва камайди, ҳатто дардининг кўпи кетди. Шундан кейин унга ичакни сидирадиган ҳуқна қилдим ва у тузалиб кетди<sup>65</sup>.

XXXI. Китобфуруш ҳамширасининг ёнбош оғриғи бор эди. Мен унга ҳуқна қилишни тайинладим, лекин у ич сурадиган бир нарса сўради. Кейин тузланган балиқ суви билан ҳуқна қилишни буюрдим. Шундай қилди ва (ичагидаги шиллиқ) сидирилгандан кейин тузалди.

XXXII. Ибн Далилнинг ҳам касаллиги шундай эди<sup>66</sup>. У ҳуқна қилишдан бош тортди. Натижада ёнбош (суяги)дан оқсоқ бўлиб қолди. Кейин Абу Жаҳл тарвузининг этидан кўп миқдорда ичди ва соғайди<sup>67</sup>.

XXXIII. Ваҳобнинг ўғли Ибн Амир иситмалади, ва унда жуда оғир сариқ касаллиги юз берди. Бешинчи куни кўзлари бир бўлак маҳсарга ўхшаб қолган эди. Тўққизинча куни сийдиги тутилиб қолди; у жуда оз ва (сарикликда) ўт пуфагидаги суюқликка ўхшаш уч томчидан ортиқ сиймас эди. Ичи савдо аралаш қора кетар эди. Олтинчи куни сийдиги қорайди ва кейин қизариб сариқ кўпикли бўлди. Кейин... Ун биринчи куни кечаси унинг бурнининг ўнг катагидан кўп қон келди. Кейин ўн учинчи куни кечаси ўлди, ўлгунича ҳушёр ва ақли жойида бўлди. Унда ҳиқичоқ<sup>68</sup> ва тумов кучайган ва жигарининг шишганлиги аниқ кўринган эди<sup>69</sup>.

XXXIV. Ибн Нусайр баданининг ярмида доимий ҳарорат ва иккинчи ярмида эса муздек совуқлик ҳис қилар эди. (Баданининг) совуқ томонида томир урмас эди, лекин иккинчи қисмида томир тез урар эди. Бўйин пайлари тортишиб қолган ва сийдиги оқар сувдек оқ эди. Совуқ томонидан кўзи жуда ҳам кичрайган ва қисилиб қолган эди<sup>70</sup>.

## АБУ БАКР АР—РОЗИЙНИНГ ШОГИРДИ ТЎПЛАГАН «КАСАЛЛИКЛАР ТАРИХИ» ҲАҚИДА

Абу Бакр Розий юқорида кўрсатиб ўтилган 34 та касалликлар тарихидан ташқари жуда кўп шу хилдаги клиник хотиралар ёзиб қолдирган. Аммо уларнинг араб тилидаги асл нусхаси бизгача етиб келмаган. Табобат тарихи билан шуғулланувчи олимлар шу вақтгача Розийнинг касалликлар тарихи ва клиник кузатишларига оид ижодини ўрганишда биринчи галда унинг мазкур 34 та касалликлар тарихига мурожаат қилганлар ва уни шу соҳа учун асосий манба деб ҳисоблаганлар. Шунини ҳам айтиш керакки, Розийдан назарий ва амалий тиббий билим олган, у билан бирга ҳамкорлик қилган шогирдлари ҳақида етарли маълумотга эга бўлиш ва клиник кузатишга доир Розий ижодини тўлароқ ўрганиш учун мазкур 34 та касалликлар тарихи етарли эмас эди. Шунинг учун ҳам фан тарихи билан шуғулланувчи олимлар, биринчи галда, Иттифоқ шарқшунослари, Розий ёзиб қолдирган клиник кузатишларининг қолган қисmini топиш учун бундан бир неча ўн йил муқаддам бошлаган манбашунослик ишларини давом эттирдилар ва эттирмақдалар. Ўзбекистон Дорулулуми қошидаги Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институтида Абу Бакр Розий шогирди тўплаган «Касалликлар тарихи»нинг турк тилига қилинган таржимаси ягона қўлёзма нусхасини топишга муваффақ бўлинди<sup>1</sup>. Бу асар асосан Розий боққан касалларнинг касалликлар тарихи ва олимнинг клиник кузатишларидан иборат. Асар мазмунидан маълум бўлишича, Розий билан доим бирга бўлган ва ҳозирча номи аниқ бўлмаган шогирдларидан бири ўз устозининг касалларни қабул қилганда уларни қандай йўсунда ва қандай дори-дармонлар воситасида даволаганини ёки даволашни буюрганлигини мунтазам равишда қайд қилиб борган.

Маълум вақт ўтгандан сўнг тўғрироғи, Розий вафотидан кейин тарқоқ ҳолдаги ёзувларини тўплаган ҳамда баъзи шахсий клиник хотираларини унга қўшиб ва касалликлар бўйича бобларга ажратиб рисола ҳолига келтирган. Шундай қилиб, «Касалликлар тарихи»нинг арабча асл нусхаси Розий ҳаётлик даврида қайд қилинган бўлиб, махсус бир тартибга солинмаган, унинг вафотидан кейин замондош шогирди томонидан китоб ҳолига келтирилган. Шогирд тўплаган «Касалликлар тарихи»нинг ҳам муаллифи устоз, яъни Абу Бакр Розийдир. Чунки қўлёзмада айтиб ўтилган касал-

<sup>1</sup> Собрание восточных рукописей АН УзССР т. VII, Т., издательство «ФАН», 1964, № 5442.

ларнинг деярлик ҳаммасини Розий боққан, баъзиларини эса унинг раҳбарлигида шогирдлари даволаган.

Шогирд тўплаган касалликлар тарихи бошдан оёққача бўлган айрим-айрим касалликларга бағишланган 31 та бобдан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бирига 3 тадан 95 тагача касалликлар тарихи киритилган:

I — боб йўқолган.

II — «Бош касалликлари ҳақида» 1—4 рақамдаги касалликлар тарихини ўз ичига олган. (Бундан кейин фақат рақамигина берилади).

III — «Тутқаноқ ҳақида» 5—8.

IV — «Меланхолия ва жиннилик хиллари ҳақида» 9—12.

V — «Фалаж, увушиш, бўшашиш ҳамда асаб ва миянинг бошқа касалликлари ҳақида» 13—44.

VI — «Кўз яллиғланниши ва бошқа кўз оғриқлари ҳақида» 45—82.

VII — «Қулоқ касалликлари ва оғриқлари ҳақида» 83—90.

VIII — «Бурун касалликлари ҳақида» 91—97.

IX — «Назла ва тумов ҳақида» 98—101.

X — «Тиш касалликлари ва уларнинг оғриқлари ҳақида» 102—112.

XI — «Томоқ, тил, лаб, оғиз ва бодом безлари касалликлари ҳақида» 113—140.

XII — «Меъда касалликлари ва қусиш ҳақида» 141—236.

XIII — «Шуса, йўтал, нафас қисниш ва бошқа кўкрак ва ўпка касалликлари ҳақида» 237—292.

XIV — «Бўгин ва ёнбош, қўл ва оёқ оғриқлари ҳамда ришта ва нирис ҳақида» 293—338.

XV — «Еллар, қуланж ва ич қотиш ҳақида» 339—402.

XVI — Қуланж дорисини қўшиб ичиладиган сувни тайёрлаш ҳақида

XVII — «Жигар оғриқлари ҳақида» 403—407.

XVIII — «Истисцо ҳақида» 408—418.

XIX — «Сариқ касаллиги ҳақида» 419—422.

XX — «Талоқ касалликлари ҳақида» 423—425.

XXI — «Буйрак, қовуқ касалликлари ва жинсий қувват ҳақида» 426—457.

XXII — «Мояк ва олат оғриғи ҳақида» 458—468.

XXIII — «Бачадон оғриқлари ҳақида» 469—496.

XXIV — «Орқа тешик касалликлари ҳақида» 497—510.

XXV — «Ич кетиш, ичак шилиниши ва қон кетиши ҳақида» 511—553.

XXVI — «Шишлар, тошмалар, қўтир, қичима ва эшак еми ҳақида» 554—620.

XXVII — «Иситмалар, синиқиш, оғирлик, эт увушиб титраш ва ҳароратлар ҳақида» 621—694.

XXVIII — «Баҳақ, пес, темиртки, кал ва сийқа ҳақида» 695—708.

XXIX — «Урилиш, йиқилиш, уловдан йиқилиш ва бошқалар ҳақида» 709—716.

XXX — «Қам учрайдиган ҳар хил касалликлар, чечак ва қизамуқ ҳақида» 717—743.

XXXI — «Устознинг оғзидан ёзиб олинган «Ақрабодин»га тегишли нарсалар ҳақида» 714—764.

Охирги бобдагиларнинг ҳаммасини ҳам бошқа бобдагилар каби касалликлар тарихи деб бўлмаса ҳам, касалликлар тарихига бевосита алоқадор бўлганлиги, муаллифнинг баён услуби ва хаттотнинг қўлёзмати кўчириш йўсинининг ўхшашлиги уларни ҳам умумий тартиб рақам остига олишни тақозо қилди.<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> Ҳ. Ҳикматуллаев, X асрга оид тиббий асарнинг янги топилган туркча таржимаси ҳақида, «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, Т., «ФАН» нашриёти, 1974, 2-сон, 47—59-бет.



## РОЗИЙНИНГ ШОГИРДИ ТУПЛАГАН «КАСАЛЛИКЛАР ТАРИХИ»

Энг аввал тангри номи билан сўзга оғиз очиш ва унинг номи билан китобни бошлаш энг гўзал ва муносиб усулдир. Шу билан тангрига таъзим билдирамиз. Унга ҳамд айтиб муборак номларини ёдлаймиз, унинг саховати олдида, ҳисобсиз неъматларига шукр қиламиз. У ўз карамининг кенглиги туфайли марҳаматларини барчага баробар қилди ва махлуқларини турли ноз-неъматлар билан сероб қилди. Инсонларга фойдали ўсимликлар, дарахтлар, донлар ва мевалар яратди. Уз миқдорлари билан соғлиқни сақлаганлари, сифатлари билан йўқолган соғлиқни қайтарганлари сабабли буларнинг ҳаммасини инсонларга овқат, - касаллар учун даво қилди. Аллоҳ таоло яратувчиларнинг энг моҳиридир. Порлоқ белгилар, очиқ ойдин мўъжизалар эгаси бўлган саййидимиз Муҳаммадга ва унинг олий мартабали авлодига тангрининг раҳматлари бўлсин, бизларни хайрли йўлларга бошлаган шу зотларга бизларнинг саломимиз бўлсин!

Шулардан<sup>71</sup> кейин ёзмоқчи бўлганимиз қадимги салафларнинг мумтоз алломаси улуғ ҳаким Муҳаммад ибн Закарё ар-Розий қалам ва ҳикмат аҳлларининг якка-ю яғонаси ва заковат майдонининг чаққон сараф-рози бўлганлигидан<sup>72</sup>.

*[Иккинчи боб]<sup>73</sup>*

### **[БОШ КАСАЛЛИКЛАРИ ҲАҚИДА]<sup>74</sup>**

1. ...Устоз<sup>75</sup> буюрдиларки, агар айтиб ўтилган белгилардан ташқари, бошида оғирлик бўлса ва ўша бошга кўтарилади дейилган совуқ елдан кейин уни ҳарорат қопласа, касаллик бошдан қўйига тушади. Давоси учун қуқийё ҳаби билан бир неча марта ич тозалангандан

кейин, баъзи бир фарғара қилинадиган ва акса урдирадиган дорилар билан чора қилиниб, ундан кейин касал аъзони даволашга киришиш лозим бўлади. Агар бундай бўлмай, яъни бошда оғирлик бўлмай, ўша совуқликдан кейин ҳарорат қопламаса, касал аъзо дағаллатталар билан қизаргунча ишқаланади. Ундан кейин таркибида фарфиюн ва қунқуз қири бўлган катта қуст ёғи ўша жойга суртилади. Агар бу фойда қилмаса, хардал доғловчи дорисини аъзони танфит, яъни қавартиргунча қўядилар. Бу ҳол тўла тузалганлик аломатидир. Шунингдек, фалаж дорилари билан ҳам даволанади.

2. Бир кишининг бошида еллар бўлиб, боши тегирмондек гуруллар экан. Оғзининг мазасидан сўроқ қилинганда, ухлаб ётганимда оғзимдан бир сув оқиб, соқолимни ҳўллаб қўяди деди. Устоз унга иёраж ҳаби бериб, овқатига нохот шўрвани буюрди.

3. Бир хотиннинг бошида бир оғирлик пайдо бўлиб, ҳатто бошини кўтара олмас эди. У хотиннинг юзи қизарган ва ҳайзи тутилган эди. Устоз унинг бош тарафидан қон олдиртириб, ундан кейин ҳалила қайнатмасини ичишни буюрди.

4. Бир хотин уйқусида гоҳида бир марта, гоҳида икки марта ҳушидан кетиб, ҳатто бадани ўзгариб қорамтир бўлар экан. Ҳайзининг келишидан сўралганда одат бўйича келади, деб жавоб берди. Устоз унга ҳалила қайнатмасини буюрди. Хотин меъдам дорини қабул қила олмайди деди. Шундан кейин устоз унга гулоб билан гунафша кулча дорисини кўп вақтгача истеъмол қилишни, ундан кейин болдирларига қортиқ солдиришни буюрди.

### *Учинчи боб*

#### **ТУТҚАНОҚ ҲАҚИДА**

5. Устоз, агар тутқаноқ касалига учраган киши баданининг бирор қисмидан мияга буғ кўтарилаётганлиги сезилса, хардал ёки қундуз қири, ёки балозур асали билан баданининг ўша жойида яра ҳосил қилиш керак дер эди. Чунки у жойда иссиқ буғ тўпланади ва мияга кўтарилиб мия қоринчаларини қоплайди ва миянинг давоси иссиқлик билан бўлиши керак. Чунки мазкур буғ билан кўпгина нарсалар тарқалиб, мия табиати совийди ва қурийд.

6. Уч яшар бола тутқаноққа учраган эди. Иситмаси йўқ эди. Устоз унинг давоси учун қора ҳалила ва кобулий ҳалила — ҳар биридан ўн дирҳам; қора бош лаванда беш дирҳам; каффа — йи каммуний уч дирҳам; гентиана илдизи, дафна дарахтининг меваси, юмалоқ аристолохия — ҳар биридан бир дирҳам; қовурилган денгиз пиёзидан уч дирҳам олиниб, кўпиги олинган асал билан маъжун қилиниб, ҳар куни фундуқ катталигида берилиб, икки—уч соат овқат берилмайди деди. Кейин энгил овқат берилади. Масалан, сиканжубинга нон ботириб берадилар, ёки *зирбож*<sup>76</sup>, ёки энгил гўштлар берадилар. Унинг бурнига етмак торттириб аксиртирадилар, тили остини андароний тузи билан ишқалаб, кўпгина сўлак оқизадилар. Таом емасдан олдин ҳаракат қилдирадилар. Ҳар хил сутдан ва ғализ овқатлардан сақлайдилар.

7. Бир хотин тутқаноққа мубтало бўлиб, касаллигининг бошланишида кўпгина қон олдирган. Натижада заиф бўлиб, баданида оқ баҳақ пайдо бўлган. Устоз — бу нуқсон, яъни оқ баҳақни табиат ташқарига тепдирган, бу билан тутқаноқдан халос бўлдинг, деди. Банда<sup>77</sup> пес юз беришдан омон қолинса, тутқаноқ ташвиши кўп эмас эканда, дедим. Устоз буюрди: ойда бир марта қуқиё ҳабидан бир ичим ичади. Овқати зайтун ёғи ёки бодом ёғи билан тайёрланган *қайлалар*<sup>78</sup> бўлади. Оқ баҳақ маъжунини давомли равишда қўллайди, сўнг баҳақ қоплаган жойларга суртилади.

8. Бир хотин тутқаноққа мубтало эди, ёзнинг шиддатли иссиқ бўлгани ва у хотиннинг заифлиги ошиб кетганлиги учун тутқаноқ маъжунидан ва тутқаноқ ҳаби бериш тўғри келмас эди. Устоз унга денгиз пиёзи қўшилган сиканжубинни гулқанд билан истеъмол қилишни муносиб кўрди.

### *Тўртинчи боб*

#### **МЕЛАНХОЛИЯ ВА ЖИННИЛИК ХИЛЛАРИ ҲАҚИДА**

9. Меланхолияга мубтало бир йигитни олиб келдилар. Қасал соқолини юлади ва деворларни тупроғини кўчириш билан шуғулланади дедилар. Устоз босилиқдан қон олинсин, агар қоннинг ранги қора чиқса, то қизаргунча олинсин деб буюрди. Агар қон қора рангли бўлмаса, қон олинмасин деди. Ойда икки марта девпечак қайнатмаси берилиб, бошига гунафша ёғидан кўп

суртилсин ва одатдаги ҳурматидан кўра кўпроқ ҳурмат қилинсин<sup>79</sup> деди. Яна касалнинг уятли жойларида думалоқ нарсалар бор дедилар. Устоз у жойларга мулойимлик берадиган қиздирувчи нарсалар ўралсин, тузалиб кетгунча кечасига *шабёр*<sup>80</sup> ва эрталаб мазкур до-рисини истеъмол қилсин деди.

10. Бир кишида меланхолия, хаёл суриш, қўрқинч ва ваҳшат юз берган эди. Устоз унинг тадбири шундай деб буюрди: қора ҳалила ва кобулий ҳалиланинг ҳар биридан ўн дирҳам; уруғлаган янги девпечак етти дирҳам; чилпоя уч дирҳам; рум райҳони тўрт дирҳам; уруғи олинган оқ узум ўн дирҳам олиниб, қора ҳалила, кобулий ҳалила ва чилпоя йирик туйилгандан кейин, етарли миқдордаги сувга бир кеча — кундуз бўктириб қўйлади. Кейин бир декчага қуйиб қайнатадилар, обдон қайнаб, ҳалила юмшагандан сўнг қора бош узум ва девпечак кўшиб, яна бир қайнагандан сўнг оловдан тушириб, уни қаттиқ эзиб сузилади. Кейин сузилган тиниқ қисмидан саксон дирҳам олиниб, нчига бир дирҳам турбуд толқони ва ярим дирҳам дарахт пўкаги ва икки дона қ нефтли *туз*<sup>81</sup> қўшиб, яхшигина аралаштириб касалга ичирадилар. Аммо бундан илгари касал парҳезда тутилиши керак. Бу дорини ойда икки марта берадилар. Бошқа кунлари эса мана бу маъжунни берадилар. Таркиби бундай: кобулий ҳалиласи эллик дирҳам; девпечак ўн дирҳам; қаҳрабо беш дирҳам; заъфарон икки ярим дирҳам; гул уч дирҳам; ҳинд сумбули ва чиёнсимон дорунак — ҳар биридан икки дирҳам; қуруқ кашнич тўрт дирҳам; цитрон япроғи икки дирҳам; тоғ қора райҳони уруғи ва боғ қалампир мунчоғи япроғи — ҳар биридан уч дирҳам олиниб, қўшиб янчилгандан сўнг кўпиги олинган асал билан маъжун ясалади. Бу маъжундан ёнғоқ катталигида ҳар куни берилади, аммо айтиб ўтилган қайнатмани ичган кунидан бир кун олдин ва ичган кунининг эртаси берилмайди. Айниқса ясмиқдан, қуритилган балиқдан, пиёздан ва сигир гўштидан сақлансин. Ҳаммомга кўп тушсин ва сув аралаштирилган набиздан кўп ичсин<sup>82</sup>.

11. Бир хотин гапини адаштириб юборар ва кўп кунлар эди; юзида қизиллик бор эди. Устоз унинг тадбирида тирсак ўрта венасидан қон олишни, девпечак қайнатмаси ва ухлатувчи дори беришни буюриб, бу касаллик қондан бўлиши билан хафсиз ва енгил нарсалардан деди.

12. Жиннига ўхшаш бир болани олиб келдилар. У кўзларини бир жойга тикиб, сўзламай ҳайрон турар эди.

Чақирсалар жавоб бермас эди. Уни олиб келганлар: беш кундирки, ичи қотиб, бу ҳол юз берди. Бир жойда турмай, ҳар томонга кезади. Ҳар куни кечаси беихтиёр сийиб қўяди, дедилар. Устоз бу касалликка *шухус*<sup>83</sup> дейдилар, кучли ҳуқна дорилар билан ҳуқна қилинсин; бошига сирка, гул ёғи ва гул суви қўйилсин деб буюрди.

### Бешинчи боб

#### ФАЛАЖ, УВУШИШ, БУШАШИШ ҲАМДА АСАБ ВА МИЯНИНГ БОШҚА КАСАЛЛИКЛАРИ ҲАҚИДА

13. Хадар деганлари шундай касалликки, турк тилида увушиб қолишлик дейдилар. Бу касаллик бир кишининг қўлида юз берган эди. Устоз бунинг тадбирида буюрди: қора ҳалила эллик дирҳам; игир ўн дирҳам; дарахт пўкағи беш дирҳам; каффа — йи каммуний ўн дирҳам; мастакий ва ҳинд сумбули — ҳар биридан беш ярим дирҳамдан олиниб, кўпиги олинган асал билан маъжун тайёрланади. Бу маъжундан ҳар куни ёнғоқдек катталикда бериб турадилар. Агар бундай миқдор маъжун билан бадани қизимаса, маъжундан яна ҳам кўпроқ берадилар. Сўнг денгиз қустини сув билан қайнатиб, увушган жойларни шу қайнатма билан ишқаланади. Кейин шу сув қайнатманинг бир қисмига фарфиюн ва қундуз қири қўшиб, ишқаланган жойларга ёпиштириб қўйилади. Кейин баданда содир бўлган қизишиш тарқагунча шакар билан тайёрланган гулқанд истеъмол қилиб турилади.

14. Бир кишида сарсом билан бирга, *шуса*<sup>84</sup> юз берган эди. Устоз унинг тадбири учун оғриқ ҳис этилаётган тарафдан қон олдиришни, арпа суви билан гунафша маъжунини истеъмол этишини ва бошига гул ёғи, гул суви ва сирка қўйишни буюрди. У кишида йўтал<sup>85</sup> ва тупигида қисман қон бор эди. Табиати эса мўътадил эди.

15. Бир катта ёшли хотинда фалаж юз берган бўлиб, сийдиги қизил ва унда етилганлик бор эди. Ичи эса қотган эди. Устоз унинг чораси учун қамиш шакари билан олхўри ейишини, совуқ сувда бир оз ўтиришини, овқати сирка ва зайтун ёғи бўлишини буюриб, бу тадбирлар ҳаво иссиқ вақтларда то совигунича қўлланилади, кейин ҳаво совуқ вақтларда эса иссиқ дорилар билан даволанади деди.

16. Бир киши ўн қўлида юз берган тиришишдан ши-

коят қилиб, совуқ сувда ювинган эдим, бу касаллик юз берди деди. Устоз унинг тадбирида бўйин суяклари ҳам ҳамма бадани қуст ёғи билан уқалат ва ҳар куни гулқанд истеъмол қил, овқатинг нохот шўрва ва зайтун ёғида қовурилган қизил гўшт бўлсин деб буюрди.

17. Бир хотинда икки йил давомида титроқ билан ич кетмиш юз берар эди. Устоз унга зира ва татим суви билан Хузистон жуворшнини истеъмол қилишни, мумкин қадар очлик даражасига чидашни ва овқатдан олдин ҳаммомга тушишни буюрди.

18. Бир кишининг баъзи аъзоларида увушмиш рўй берган эди. Устоз унга ҳалила қайнатмасини истеъмол қилишни ва увушган жойларига қуст солиб қиздирилган зайтун ёғи суртишни буюрди. Овқати нохот шўрва ва исфидбожлар бўлишни уқтирди.

19. Бир йигитда ҳар куни алла нечук изтироб ва ғам юз берар эди. Устоз унга қон олиш ва кунда икки марта совуқ сувга тушириб ўтқазмиш, анор ва арпа суви ичириш билан чора кўрди.

20. Бир киши фалажга мубтало эди. Ҳозир эса совуқ ва титроқ билан бирга иситма тутаётган эди. Устоз унга ҳар куни Рум арпабоднёнининг суви билан йигирма дирҳам гулқанд истеъмол қилишни, иситма титратиб келганда иссиқ сув ва сиканжубин ичиш билан қусиб ташлашни ва овқати нохот шўрва бўлиши кераклигини буюрди.

21. Бир йигит кўпдан бери фалажга мубтало эди. Устоз унга «Ақрободин»да қайд этилган гарғарат алфалаж билан гарғара қилишлиги, қуст ёғи билан баданини ишқаламоғи ва ҳар куни эрталаб гулқанд истеъмол қилишни буюриб, ич келишини суради. У яна ичим қотган деган эди, устоз кўп хил уруғлардан тайёрланган *илдизлар*<sup>86</sup> қайнатмаси билан хиёршанбар истеъмол қил деб, овқатига нохот шўрва буюрди.

22. Айтишларича, бир йигит гапини чалкаштириб юборар, беҳуда газабланар ва гоҳида кўп кулар экан. Устоз мясида қуруқлик бор, қон олинг, агар қони қора рангли бўлса олинсин, қора бўлмаса олинмай тўхтатилсин деб буюрди. Ҳар ўн беш кунда бир марта девпечак қайнатмаси берилсин, бошига гунафша ёғи суртилсин ва яна гунафша ёғини бурнига тортсин, шунингдек, бошидан ухлатадиган дорилар қуйилсин, агар кўп сув билан аралаштирилган шароб қуйилса, яна ҳам муносиб бўлади, лекин аралаштирилган сув оз бўлса, зарар қилади деди. Кўпинча овқати *сирка ёғи*<sup>87</sup> билан пиширилган сомса бўлсин деб тайинлади.

23. Маълумки, марҳум устоз<sup>88</sup> фалаж ва бўшашиш касалига мубтало бўлганларнинг сийдиги қизил рангли бўлганида даволашни тўхтатиб, фақат гулқанд ва норпўст сувини истеъмол этиш билан чеклаб қўяр эди. Сийдиги асл ҳолига қайтгандан кейингина даволашни бошлар эди. Оёқни судраб босиш ва увушиш совуқлик белгиларидан ва буларга мубтало бўлганлар совуқ сув истеъмол қилсинлар, иссиқ сув истеъмол қилмасинлар дер эди.

24. Ўн яшар бир болани олиб келдилар. Унга фалаж илашиб, тили бир оз оғирлашибди. Устоз юз йигирма дирҳам сиканжубинга ўн икки дирҳам янчилган хардални аралаштириб, ғарғара қилинсин деб буюрди. Бу хусусда тутқаноққа ишлатиладиган дори ҳам фойдалидир.

25. Бир киши сарсом билан бирга ҳиқичоққа мубтало бўлиб қолди, деб хабар қилдилар. Устоз арпа суви ва арпа сувининг чорагича анор суви истеъмол қилсин, сўнг касалликка мос келадиган даволар қилинсин дес буюрди.

26. Бир хотиннинг бир қўлида бўшашиш юз берган эди, унинг ўзининг фикрича, бу касаллик ўша йили олти марта қон олдириганидан кейин юз берган. Устоз бу касаллик кўп қон олдирилганликдан эмас, балки ништарнинг учи асабга текканидан деб, ўша қўлидан қайта қон олишни буюрди. Зеро устоз аъзода қон кўпайса, увушиш ҳам кўпаяди дер эди.

27. Устоз Хуросон ҳокимининг ўнг тарафи фалаж бўлган эди, бу хилда даволадим деди: қичитқи ўт шаробини асал билан қайнатиб бердим. Ичи қотган эди. Қуввати эса бу хил даволашни кўтарар эди. Турбуд ва кишмишдан бир неча марта едирдим. Ундан кейин қуст ёғини арча уруғи билан қайнатиб суртдим. Соф шароб ичишни ман қилиб, кўп сувга аралаштирилган шароб ичишни буюрдим.

Устозга, сув аралаштирилган шароб фалаж, қалтироқ ва асаблар бузилишига зарар қилмайдими дедим. Зарарли бўлган шароб — соф шаробдир. Сув билан аралаштирилган шароб зарарли эмас, чунки асабларнинг ҳароратдан четда бўлган ҳолатини ўзгартириш учун соф шароб асабда қарор топади. Кўрмайсанми, шароб ичган киши мастлик ҳолида фалаж ва қалтироқдан ором олиб аъзоси тўғри бир ҳолда бўлади. Аммо эртаси бўшашиш яна ошиб кетади. Сув аралаштирилган шаробга келсак, бу касалликларга соф шаробга қараганда мувофиқроқдир деди.

28. Бир болани олиб келиб, гоҳ-гоҳ бунинг баданида бўшашишлик ва ҳаракатларида чалкашлик пайдо бўлади дедилар. Сабаби: анча вақт бўлди, отдан боши билан йиқилган эди ва ўша вақтда қон олинган эди. Устоз касалга ҳафтада бир марта истеъмол қилиш шарти билан икки ёки уч марта қора бошли ҳалила қайнатмасидан берилсин ва сочини олдириб, боши устига бу қуюқ суртма боғлаб қўйилсин деб буюрди. Қуюқ суртманинг таркиби бундай: хушбўй қамиш, қизил гул, марсин, қора бош, озгина оромангиз ва қора чайирни марсин суви билан аралаштириб, қуюқ суртма тайёрланади. Шунингдек, бурнига гунафша ва нилуфар ёғи томизадилар.

29. Бир болани олиб келдилар, унинг бир қўлида бўшашиш бор эди. Устоз унга фалаж ҳаби, фалаж маъжунни билан сассиқ ҳаб ва кичик *атрифул*<sup>89</sup> буюриб, овқати учун зайтун ёғида қовурилган гўштларни тайинлади.

30. Бир хотинда фалаж ва эътиқол-и лисон, яъни тил тутилиб қолиш юз берган эди. Устоз унинг тadbрири учун аввал мулоҳим бир ҳуқна дори билан ҳуқна қилиб, ичакларида бўлган чиқиндилар чиқариб ташлангандан сўнг бу ҳуқна дори билан ҳуқна қилинади. деб буюрди. Таркиби бундай: Абу Жаҳл тарвузининг эти, қовун илдизининг пўстлоғи, чилпоя ва маҳсар уруғи; буларнинг ҳар биридан бир қисмдан олиниб, янчилгандан кейин уч юз олтмиш дирҳам сув билан қайнатилади ва йирик туйилган бир қисм анжир барги қўшилгандан кейин сузилади. Кейин сузилган қайнатманинг олтмиш дирҳамига беш дирҳам нон бурақи, озгина *муррий*<sup>90</sup> эритилиб ва етарли даражада ўрик данагининг ёғидан қўшиб ҳуқна қилинади. Бундай ҳуқна икки ёки уч марта қилиниб, икки кун давомида шарбат ўрнида бир ичим миқдоридида қуқиё ҳабидан берилади. Сўнг юз йигирма дирҳам сиканжубинга олти дирҳам янчилган хардал қўшиб, эрталаблари фарғара қилади. Фарғарадан кейин уч дирҳам кичик атрифул билан бир дирҳам занжабил мураббоси берадилар. Овқати зайтун ёғида пиширилган похот шўрва ёки зайтун ёғида қовурилган қизил гўшт бўлади. Бўшашган азсосини дағал латта билан қизаргунча уқалаб, ясин ёғи суртадилар.

31. Сариқ рангли бир йигитнинг чап тиззаси остидаги пайлари тортишиб қолган эди. Ўша оёқни тилиб, қортиқ қўйиш билан икки ритдан кўпроқ сариқ сув олинган экан. Устоз унинг ўнг оёғидан қон олишни буюрди. Бадани сафрога тўлибди деб, ҳар ойда икки марта ҳалила қайнатмаси билан сурги қил, агар ичинг



тез келмаса, мазкур кайнатмага бир донақ сақмуниё қўшиш билан уни кучайтир деди. Яна у йигит қулоғимда шанғиллаш бор деган эди, устоз буларнинг ҳаммаси сафронинг ошиб кетганлигидан деди<sup>91</sup>.

32. Бир хотиннинг бир қўли бўшашиб қолган эди. Унга устоз ҳар кунни ярим дирҳам мастақий билан гулқанд егин ва қуст ёғи билан қўлингни уқала деб буюрди. Овқати эси нохот шўрва бўлади деди. У хотиннинг меъдасида оғриқ ва юрак ўйноғи бор эди.

33. Бир кишининг гоҳ-гоҳида бутун баданида бўшашиш пайдо бўлиб, бармоқ учлари сарғайиб кетар эди. Устоз кўргач касаллик юрак филофида деб билиб, қизил гул кичик кулча дориси ва юрак бошини совитувчи нарсалар буюрди. Овқатлардан узум ғўрасининг суви билан пиширилган жўжа, мевалардан нок ва шунга ўхшашларни тайинлади. Сийдиги қизил ва иситмаси бўлмаса қизил гул катта кулча дорисини тайинлардим деди. Ҳолбуки, у кишининг меъдасида ва қалбида оғриғи йўқ эди.

34. Бир хотиннинг бир оёғида бўшашиш ва икки ёнида оғриқ бўлиб, сочлари тўкилар эди. Ҳайзи ҳам тутилган эди. Устоз бу касаллик диққнинг бошланишидир, бевақт қон олиш билан хатога йўл қўйилиб, қон камайиб кетган деди. Уни даволашда ва ортиб кетган рутубатни чиқаришда эҳтиётлик билан иш кўриш керак, чунки касалнинг ёши даволашга мос эмас, деди. Кейин қаттиқ санчиқ бўлганлиги учун ўнг босилиқдан олтмиш дирҳам қон чиқариб ташласинлар деди. Мазкур йўсинда уч марта қон олинади. Агар яна санчиқ ва оғриқ тутса, яна қон олинади. Агар икки қон олиш муддатининг оралиги уч кун бўлиб, санчиқ ва оғриқ тўхтамаса, болдирларига қортиқ солинсин. Чунки болдирларига қортиқ солиш ҳайз қонининг юришишига ёрдам беради. Шунингдек, иссиғи кўтарилса, биринчи марта хиёршанбар баргини илдизлар суви билан эзиб берилади. Агар иссиғи бўлмасдан ичи дам бўлишидан шикоят қилса, хиёршанбар баргини илдизлар суви, арпабодиён суви ва петрушка суви билан эзиб берилади. Буларни уч ҳафта бериб турилади. Агар касал ичи уч мартадан кўп келса, у ҳолда бу даволар тўхтатилиб, кейин қайта берилади. Шунингдек, шаббўй ёғи қуйилган ваннага касал ўтқазилади. Бу ванна касалнинг қувватига кўра бўлади, яъни икки кунда ёки уч-тўрт кунда бир марта бўлиб, касалнинг кўтаришича ўтқазилади. Шунингдек, босилиқдан қон олингандан кейин болдирларини тилиб қортиқ қўйилади. Агар касал ўзидан кетгудек бўлса, аввало бир парча

нонни узум гўрасининг суви билан ёки норпўст суви билан берадилар. Овқати ҳамма вақт зирбож ёки жўжа қайнатмасида пишган нохот шўрва бўлади. Агар иссиғи бўлса, халл-у зайт<sup>92</sup> ва улоқ гўшtidан тайёрланган қарис<sup>93</sup> ва совитувчи тафшил<sup>94</sup> бўлиб, суви сиканжубин билан алмаштирилади. Иссиғи бўлмаган ҳолда хушбўй нарсаларсиз қўлланиладиган қанд суви билан суви алмаштирилади. Шунингдек, қолган кунларда иссиқ сув билан гулқанд истеъмол қилаверади.

35. Бир кишини олиб келдилар. Унинг тўрт бармоғи юмилиб қолган, очилмас ва ҳаракат қилмас эди. Фақат бош бармоғи ҳаракат қилар эди. Устоз касалликни ташаннуж, яъни тиришиш деди. Биринчидан, чарв ёғи боғлаб қўйилсин, ундан кейин мумни сигир болдир суягининг илиги билан қайрутий<sup>95</sup> қилиб қўйилсин ва гоҳ-гоҳ касал аъзога иссиқ сув қуйсинлар деди.

36. Касаллиги яқинда бошланган фалаж бир кишига, касал аъзога қуст ёғи суртсин, гулқанд билан мастакий истеъмол қилсин ва овқати нохот шўрва бўлсин деб буюрди.

37. Бир йигит келиб, ҳар куни менга кўп марталаб шу даражада қаттиқ заифлик юз берадики, ҳамма баданим бўшашиб, ҳушимни йўқотиб қўяман деди. Устоз томирини ушлаб, текис ураётганлигидан таажжуб қилди. Чунки бу ҳолат юрак заифлигидан бўлса, албатта томир уришида нотекислик бўлар эди. Шундан кейин, сенда бу ҳолат жинсий алоқани кўп қилиш орқасида юз бердими, деди. Касал эса ҳа деди.

Сўнг устоз ўзининг кўп қийнама, роса бир йил жинсий алоқани тарк эт деди. Ҳар куни совуқ сувга тушиб, бир оз ўтир. Меъданга икки хил сандалдан тайёрланган дорини сурт. Хотирингни хуш тут. Кўп ухлашга ҳаракат қил, деди.

38. Бир хотинда тиришиш пайдо бўлиб, тишлари ҳам гириҳ эди. Бу ҳол унга ичининг қотганлиги сабабли кўп қон кетганлигидан ва шунга қарамай, ўзини сақламаганлигидан келган. Устоз унга мулойим ҳуқна, гунафша шароби ва хиёршанбар билан ични юмшатишни, бўйин суяклари устидан иссиқ сув ва гунафша ёғи иситиб қуйишни ва арпа сувини анчагача ичишни буюрди.

39. Бир кишининг ўнг қўлида бир хил увушиш пайдо бўлиб, ундан кейин у кишининг ғазабланиши сабабли унда ҳарорат пайдо бўлган эди. У ҳароратни совуқ сув билан туширмақчи бўлганда мазкур увушиш бутун аъзосига тарқалиб кетибди деб, бу банда устозга айтдим. Устоз эҳтимол миясига бир нарса кўтарилиб чиққан.

Мия бўлса асабларнинг ўсиб чиқадиган жойидир. У нарса баданга ҳис қувватини ташувчи асабларни заифлаштирган. Совуқликдан бўладиган ҳар бир увушиш, аслида сиқилиш ва тўсилишдан вужудга келади, деди. Сўнг бунга даво қай хилда бўлади, деб савол бердим. Агар ҳарорати бўлса, ундаги иситма тушгунча муносиби гулқанд ейишдир. Агар иситмаси бўлмаса, дорн ичишни вақти ва табиати кўтарса фалаж ҳаби билан ичини юмшатади ва фалаж маъжунини анчагача истеъмол қилади. Овқати зайтун ёғи билан қовурилган сабзавот қовурдоқлари бўлади. Соф шаробдан сақланади. Кўп сув билан аралаштирилган шароб зарар қилмайди деди.

40. Бир киши тез-тез ич кетишга мубтало бўлиб, гоҳида оёқ ва қўлларининг бармоқларида тиришиш пайдо бўлар экан. Ташналик бўладими деб савол берилганида, жуда ҳам ташна бўламан деди. Устоз бу тиришишнинг пайдо бўлиши бўшалишнинг кўп марта бўлганлигидан деди. Устоз ични тўхтатувчи табошир кулча дориси ва *толқонлар*<sup>96</sup> суви қайнатмасини анча вақтгача истеъмол қил, бўгинларинга иссиқ сув қўйдир, бутун баданингни, хусусан бўйин суякларингни ва кўкрагингни гунафша ёғи билан ишқалат деди.

41. Бир гавдалик йингит ғализ таомларни кўп еганлигидан баданида кўп қон ҳосил бўлибди. Бир кун роса маст бўлгунча шароб ичган экан, кайфи тарқалгандан кейин чап томони фалаж бўлиб қолибди. Юз ва кўзида қизиллик пайдо бўлибди. Устоз ўнг қўлидан бир ритл миқдорда қон олинсин; бундан икки кун ўтгандан кейин яна икки ритл қон олинсин; ундан кейин фалаж ҳаби билан тозалансин, токи касал тарафга оққан қоннинг бўзилган кўп рутубатли мизожни йўқолсин; ундан кейин аломатларига қараб фалаж касаллиги тадбирлари билан чора кўрилсин, деб буюрди.

42. Бир боланинг бир ёнида бўшашиш пайдо бўлган ва мизожни бузилган эди. Устоз унга зира суви билан қизил гул кулча дориси берилсин, овқати нохот шўрва ва бошқа фалажга йўлиққанларга бериладиган таомлар бўлсин деб буюрди.

43. Устозга *иллавс*<sup>97</sup> касаллигининг сабаби нима деб савол бердим. Бузилган қондан бошга буғ кўтарилиб, ҳаракатли қон томирига ўтади. Муносиб давоси: бадан сатҳини совуқ сув билан совитиш, қон олиш, ҳалила қайнатмаси билан ични тозалашдан иборатдир. Бу *иллавс* деганимиз, бош айланиш ва кўз тиниш касалликларининг хилларидандир деди.

44. Бир хотинда кўп марта иллава касали юз берар

экан. Ой кўришидан сўралганда, мазкур хотин ҳайзим тутилган деб жавоб берди. Устоз унинг чорасида болдирларига қортиқ солишни ва касаллик юз берганда совуқ сувга тушишни буюрди.

### Олтинчи боб

#### КҶЗ ЯЛЛИҒЛАНИШИ ВА БОШҚА КҶЗ ОҒРИҚЛАРИ ҲАҚИДА

45. Бир болани келтирдилар, унда кўз яллиғланиши, қаттиқ бош оғриғи ва пешонасида оғирлик пайдо бўлган эди. Устоз аввал қон олишни, ундан кейин пешона томирини тилишни буюрди. Кечалари кўзига тухум оқи ва гул ёғи қуйишни тайинлади.

46. Бир киши кўз ёшининг кўп оқишидан шикоят қилди. Устоз унга қуқйё ҳабини анча вақтгача истеъмол қил, овқатларинг сабзавот қовурдоқлар ва қуруқ толқон бўлсин деб буюрди.

47. Бир эмизикли хизматкор хотинга ғализ буғ сабабли бир йил давомида кўз қовоқларининг оғирлашиши юз берган эди. Устоз бойчечакни қайнатиб, буғига кўзини тутсин ва овқатдан олдин ҳаммомга тушсин деб буюрди.

48. Бир кишининг қариган чоғида кўзларида шабкўрлик пайдо бўлиб, кечаси сира кўрмас эди. Устоз урғочи эчкининг жигарини иккига ёриб, янчилган узун мурчани селиб кабоб қилинади ва ундан томган селни кўзига суртади, кабобини ейди деди. Шундан кейин мазкур шайх, уч луқма кабоб еб бўлгунимча кўзларимдан шабкўрлик йўқолиб кетди, деди. Устоз бир неча марта урғочи эчки жигарининг ўрнига сигирнинг жигарини буюрди, истеъмол қилдим. <Маълум бўлишича, биз томонимиздан зикр этилган касаллик табиблар орасида «ғишо» номи билан машҳурдир, уни товуқ қораси дейдилар<sup>98</sup>>.

49. Бир кишининг кўзида яллиғланиш ва қизариш пайдо бўлган эди. Устоз унга бош томирининг касаллик бор томонидан қон олдиришни, кўзини оқ шиёф билан даволатишни, овқати халл-у зайт бўлишини буюрди.

50. Қатарактанинг бошланишида бир кишига устоз ҳар кунни кўзларингга арпабодиён сувидан томизиб, бир соатгача кўзларингга юмиб тур; атрифул маъжунини анча вақтгача еб юр ва Эрон қаврағи шиёфини истеъмол қил деб буюрди.

51. Бир кишининг қариган чоғида кўзи яллиғланган,

боши оғриган ва чап кўзида қизиллик бўлиб, ичи қотган эди. Устоз қон олдиришни ва ҳалила қайнатмасини ичишни буюрди.

52. Эмадиган бир қизчамизнинг<sup>99</sup> кўзида шиш бор эди. Устоз эмизувчининг сути бузуқ бўлар экан, бу касаллик йўқолмайди деди. Шундай экан эмизувчининг овқати зирбож бўлсин. Онаси гўдакнинг кўзига сут соғсин, устига гул ёғи ва тухум оқига ботирилган латталар қўйилсин. Ҳар куни эрталаб ҳаммомга туширсинлар деди.

53. Бир кишида кўз оғриғи бор эди. Устоз унга модомики, кўзларида қизиллик бор экан оқ шиёф истеъмол қилсин. Агар қони ошиб кетган бўлса, бош томирининг касаллик томонидан ёки ҳабл аз-зироъдан қон олиш билан қоннинг кўпайиб кетганлигини туширсин деб буюрди.

54. Бир хотиннинг кўз қовоқлари қалинлашган эди. Устоз унга қон олдиришни буюрди. Ва ундан уч кун ўтгандан кейин ҳалила қайнатмасини беришни, кўз қовоқларини бир кўз табибини топиб ишқалатишни, оқ ва қизил шиёф истеъмол қилишини буюрди. Ҳар ойда ҳалила қайнатмасини ичишдан ва қортиқ қўйиш йўли билан қон олдиришдан ғафлатда қолма деб танбеҳ берди. Яна қон кўзга оғирлик берганда, томирдан қон олдиришдан кўра, қортиқ қўйиб қон олдириш фойдалироқ деди.

55. Бир кишининг чап кўзи қовоғида оғриқсиз ва бирор нарчасиз кўкариш пайдо бўлган эди. Устоз унга қортиқ қўйиш йўли билан қон олдиришни ва касал аъзога иссиқ сув билан компресс қилишни буюрди.

56. Бир хотиннинг бош оғриғи ва «кўз қўтири» — трахома бор эди. Устоз унга ҳалила қайнатмасини бергандан ва қон олингандан кейин, кўзига гул суви билан татим томизишни буюрди.

57. Бир кишининг лаблари ва кўз қовоқларининг ичида шиш бўлиб, иситма белгилари бор эди. Устоз томирдан қон олишни буюрганида, у киши ичим суюқ келяпти деди. Устоз томирдан қон олишдан қайтиб, қортиқ билан қон олишни буюрди. У киши ўн кун илгари қортиқ билан қон олдирган эдим деди. Шундан кейин устоз унга норпўст суви билан икки дирҳам табоширни анча вақтгача истеъмол қилиб юришни ва овқати халл-у зайт бўлишлигини буюрди.

58. Бир катта ёшли хотин кечалари кўзларининг ёпишиб қолишдан шикоят қилди. Устоз бош томирдан қон олдириб, ҳалила қайнатмасини берди. Шундан кейин

кўзларига сачратқи суртишни ёки тухум сариги ва гул ёғи суртишни буюрди.

59. Бир кишининг кўзларида шабкўрлик пайдо бўлиб, сийдиги сарғайган эди. Устоз унга ҳалила қайнатмасини ичишни буюрди.

60. Бир ёш хотиннинг бир кўзи қизил эди. Миясига бир хил модда оқиб тушиб, у модда ўша кўзига ўтган эди. Бу ҳол болалигидан бери бор эди дедилар. Устоз бош томирининг касаллик томонидан қон олдириб, ҳалила қайнатмасини берди ва бу қайнатмани анча вақтгача ичишни унутма деб танбеҳлади. Шундан кейин бошига гул ёғи ва сирка суртишни, кўзига сут<sup>100</sup> соғдиришни буюрди.

61. Бир хотиннинг чап кўзи қовоғида шиш ва қизиллик бор эди. Устоз ўша томондан қон олдириб, қовоғи устига кашнич суви билан тоғжумурт суртишни буюрди.

62. Бир йигит бир йилча ёш оқиш касалига мубтало бўлиб, кўзларидан ёш оқар экан. Кўзларида қизиллик ҳам бор эди. Устоз унга ҳар ойда бир марта ҳалила қайнатмаси билан ични суришни буюрди. Шундан кейин сариқ ҳалилага гул сувини бир тош устида аралаштириб, у сув дорини бир неча марта кўзларига томизишни ва ҳар куни эрталаб ҳаммомга кириб, терлагунча ўтиришни танбеҳлади.

63. Бир боланинг кўзларида «қўтир» бор эди. Устоз унга ишқа, яшил ва қизил шиёфларни кўп вақтгача қўй, ҳар куни кечаси кўзларингга тухум оқи ва гул ёғи қўйиб, эрталаблари ҳаммомга кир деб буюрди.

64. Ун беш яшар бир болани олиб келиб, кечалари сира кўрмаслигини айтдилар. Устоз ҳар куни атрифул маъжунини истеъмол қилсин ва Эрон кавраги шиёфини арпабодиён сувида эритиб кўзига қуйсин, деб буюрди.

65. Бир кишининг кўз қовоғи ичида қондан бўладиган қизиллик пайдо бўлган эди. Устоз ўша томондан қон олиб, устига кашнич сувида эритилган қизил *бу руд*<sup>101</sup> суртишни буюрди.

66. Моягида қонли шиш пайдо бўлган бир кишига ҳам устоз шу чорани буюрган эди<sup>102</sup>.

67. Йўлдан келган бир кишининг бир кўзида қоронғилик пайдо бўлибди. Текшириб қараганда, у кишида кўз қорачиғининг кенгайганлигидан бирон белги топилмади. Устоз бу сафарингда бош яланг офтобда турганмидинг деб сўраганида, у киши ҳа, турган эдим, деди. Устоз сенга ҳаммомга тушиш бир томондан муносиб эмас деди. Чунки ҳаммомдан сенда безовталаниш пайдо бўлади. Ҳар куни чучук сувга тушиб, кўзларингни оч,

токи сув кўзларингнинг ичига кирсин; шунингдек, ҳар куни гунафша ёғини бурнингга торт ва арпа сувини кўп вақтгача ич деди.

68. Бир кишининг кўзида саратон касаллиги бор эди. Устоз ҳар ойда бир марта қон олдирсин деб айтди. Шунингдек, оғриқ зўрайгудек бўлса ҳам қон олдирсин. Девпечак қайнатмасни кўп вақтгача ичсин ва ҳар куни саратон устига бу толқон дорини сепсин деди<sup>103</sup>.

69. ...Устоз олхўри ва кишмиш еб, устидан гулоб ичсин деди.

70. Бир хотиннинг кўзларида «қўтир» ва *сабал-пан-нус*<sup>104</sup> пайдо бўлган эди. Устоз ойда икки марта бош томиридан: биринчи марта ўнг тарафдан, иккинчи марта чап тарафдан анчагина қон чиқариб ташлансин, ундан кейин ўн беш дирҳам сариқ ҳалилани йирик туйиб, иссиқ сувда бир кеча ивитиб қўйилгандан кейин, уни сузиб, тиниқ сувини эрталаб ичсин деди. Шунингдек, ҳар ҳафтада бир марта бу нёраждан истеъмол қилсин деди. Таркиби бундай: сабр усқуторий ўн дирҳам; эрманнинг сиқиб олинган суви ва қизил гул-ҳар биридан беш дирҳам; катиरो икки дирҳам олиниб, янчилгандан кейин, керак бўлган вақтда бу элакидан бир мисқолини мазкур ҳалила ивитмаси билан қориб, ҳаб ёки гулоб билан қориштириб, наҳорга истеъмол қилсин. Ҳар қон олдиршдан кейин сурги истеъмол қилсин. Бир марта амал қилганидан кейин озгина хардал ёки тамар набатий қўшилган сиканжубин билан ғарғара қилади. Бундан кейин тамар набатий кукуни билан ўн марта аксирсин. Агар шуларни ҳаммомда қилса, яхшироқ бўлади. Агар ҳаммомга кириши қийин бўлса, бир тоғара ичига иссиқ сув қуйиб, юзини терлатиш учун у сувнинг буғига бир соат тутиб турсин. Ундан кейин мазкур ғарғара қилинадиган ва аксиртирадиган дориларни истеъмол қилсин. Ундан кейин кўз қовоқларини ағдариб, мулоғимлик билан яшил шиёф суртдирсин. Ундан кейин иссиқ сувда чўмилиб, бу латухни кўз қовоқлари ва чеккаларига суртсин. Латухнинг таркиби бундай: макка тоғжумурти, сабр, афъюн, момисо шиёфи, қизил сандал оғочи ва оқоқие олиниб, янчилгандан кейин итузум ва сачратқи: сувлари билан латух қилинади. Бу вақтда касал сира ҳам ғализ овқатлар емайди. Овқати фақат қўй ёки улоқ гўштидан тайёрланган шўрва бўлсин. Меъдасида овқат ҳазм бўлиб, бўшалмагунча ухламасин. Ухлаган вақтда бошга қўядиган ястиғини мумкин қадар юқори қўйсин. Ҳар кун кечаси сачратқининг учларидан олиб, уни янчигандан кейин тўртта парча латта устига ёйиб қўйи-

лади. Уйқу олдидан юзига гул ёғи суртсин ва кўзлари устига ўша латталарнинг иккитасини ярим кечагача қўйсин, ярим кечадан кейин қолган иккита латтани алмаштириб ёпсин деди. Эрталаб, ҳаммомга киради ёки бошини иссиқ сув буғига тутади. Хуллас ҳафтада бир марта ёки ўн кунда бир марта томиридан озгина қон олдириб, юқорида айтганимиз, сургини истемол қилади. Кўз қовоқларини ағдариб кўк мулойим шиёф суртишни анча вақтгача давом эттиради. Мазкур чорани узоқ вақт қўллаганида кўз қовоқларида энгиллик пайдо бўлса, уни давом эттиради, агар энгиллик пайдо бўлмаса, яшил ўткир шиёф қўйсин деди.

71. Кечалари бир кишининг кўзларидан ёш оқиб, ҳатто соқолини ҳўл қилар экан. Устоз унга иёраж ҳабини кўп вақтгача истемол қилишни ва тоза сув билан эзиб-янчиб тайёрланган сариқ ҳалилани кечалари кўзларига қўйишни буюрди. Марҳум устоз овқатдан кейин кўз қоронғилашишидан шикоят этганларга анор ҳаб дориси едириб, кўзларини баъзи бир шиёф билан даволар эди. Кўз қичимасидан шикоят қилганларга, меъдасининг оғзида ачишиш пайдо бўлганда томирдан қон олдиришни ман этиб, ҳалила қайнатмасини ичишни буюрар эди.

72. Бир кишининг кўзида яллиғланиш пайдо бўлиб, боши қизир эди. Устоз томирдан қон олдиришни буюрди. У киши томирдан икки марта қон олдирдим деди. Шундан кейин устоз ҳар ойда бир марта болдирларига қортиқ солишни, ҳалила қайнатмасини ичириб, ундан кейин энса чуқурчасига қортиқ солишни ва кўзларига, шунингдек, қулоқларига хотин сутини соғишни буюрди.

73. Бир яшар болани олиб келдилар. Бир кўзининг қовоғи ичида кўкиш қора нуқтага ўхшаш бир нарса бор эди. Бу туғилганида ҳам бор эди, кундан-кунга катталашаётир дедилар. Устоз унинг чорасида итузумнинг суви билан эритилган қўрғошин упасини ҳар куни қовоқларига суртинг деб буюрди.

74. Бир хотиннинг бир кўзи кенгайиб ва гунафша ранг бўлиб, қорачиғидан асар ва белги қолмаган эди. Устоз унинг чорасида ўша томон томиридан қон олишни буюрди. Кўзига сут соғиб, бир муддат кўзда турганидан кейин, у сут кўздан оқизиб юборилади. Шу зайл бир қанча марта сут соғилгандан сўнг беш дирҳам қўрғошин упаси; бир дирҳам кофур; бир дирҳам афьюн олиб, уларни янчиб, майдалаб, кўзга сепилади. Ундан кейин устига қор суви билан совитилган латталар қўйилади. Бир парча қўрғошин итузум суви билан бир тош



устига ишқаланиб, ҳосил бўлган эритма кўз қовоқлари-  
га суртилади, деди<sup>105</sup>.

75. ...Устоз тозалашни ва Эрон қаврагини кўзга қўй-  
ишни буюрди.

76. Бир хотинда акса келган вақтда кўзидан кўп ёш  
оқар экан. Устоз унга икки марта бошингни мойчечак  
қайнатмасига тутиб тур деб буюрди.

77. Бир киши шабкўрлик касалига мубтало бўлдим,  
қорин тўқлигида у оғирлашади деб, устозга хат юбориб-  
ди. Устоз жавобида: қуқиё ҳабини истеъмол қилиш ўрин-  
лидир деган. Заруратга қараб мазкур ҳабнинг бир ичим  
миқдоридеги Абу Жаҳл тарвузи этининг миқдори икки  
баробар оширилса яхшироқ бўлади. Ундан кейин бир  
марта иёраж ва бир марта хардал қўшилган сиканжу-  
бин билан ғарғара қилиниб кўрилсин, қай бирида сў-  
лак оқиши кўпайса, у билан ғарғара қилинаверсин. Агар  
бу дорилардан оғзида аччиқлик қолса, қизил гул суви  
билан татимни ғарғара қилиб у йўқотилади. Бундан  
ташқари, бир жигарнинг устига узун мурч сепилиб,  
маълум бир вақт тиндириб қўйилгандан кейин ундан  
сизиб чиққан селини кўзга қўйиш, хусусан, шабкўрлик  
касалига фойда бўлган даволардандир. Шунингдек,  
сирка ва асал билан Эрон қаврагини кўзга қўйиш маз-  
кур даводан кучлидир. Агар меъда сув ёки бошқа би-  
рон нарса билан тўлган бўлса қусиш билан даволанади,  
лекин қусиш вақтида кўзларини боғлаш ва қусишдан  
кейин кўз устига совуқ сув сепиш керак. Юқорида ёзиб  
ўтилган дорилардаги иккиланишдан мақсад шуки,  
айтиб ўтганимиздек кузатилган бўлиб, қай бири муно-  
сиб келса, шу дори билан даволайсиз. Чунки дорилар  
шундай хусусиятга эгаки, бир дори бир кишига таъсир  
қилган ҳолда, иккинчи бир киши учун бошқа бир дори-  
га аҳтиёж туғилади.

78. Бир кишининг кўзида *нохуна*<sup>106</sup> пайдо бўлиш би-  
лан унинг кўзида қуруқлик ва қаттиқлик юз берган эди.  
Устоз сачратқи ва гул суви билан нохотни ивитиб, қў-  
зингга сурт ва ичингни юмшатиб юришни унутма деб  
буюрди. Бир кун у кишида тиш оғриғи пайдо бўлиб,  
юзининг бир тарафи шишган ва у тарафда бошида бош  
оғриғи пайдо бўлган эди. Ўша тарафда бўлган бўйин  
томири устига бир қортиқ солиниб, бошига сирка, гул  
ёғи, гул суви ва кофур суртилди; шеролчин чайнатиб  
қўйилди ва шундай қилиб икки соат ичида шиши ва  
оғриғи йўқолди. Шундан кейин қортиқ солиш билан қон  
олингандан кейинги ҳароратини бостириш учун қор суви

билан совитилган буғдой толқонидан тайёрланган доридан бир ичим миқдоридан берилган эди.

79. Бир кийим тикувчи бирор оқ нарсага қарасам ҳадақа, яъни кўз гавҳаримда бир оғриқ пайдо бўлиб, кўзларим қораяди ва гоҳида икки кўзимнинг оралигида тахтаканага ўхшаш бир нарса кўринади; томоқ ичида ҳарорат ва дағаллик, оғзимда эса аччиқлик бор деб шикоят қилди. Устоз шакар қўшилган олхўри ва ҳалила суви билан ичингни юмшатиб, кечалари испағул ширасини шакар билан ичсан; кундузлари анор суви истеъмол қилсан деб айтди. Кўзингда мазкур касаллик оғриғи кучайганда, совуқ сув билан ювин; шароб ичсанг нордонга мойил шароб ич, ўткир ва эски шаробдан сақлан; шундай бўлиб қолган тақдирда унга икки баробар сув аралаштир ва оч ҳолда жинсий алоқа қилма. Озгина нарса еб, бирмунча вақт ўтгандан кейин жинсий алоқа қил. Агар кўзларингда қизиллик бўлса, қифолдан қон олдириб даволан деди.

80. Бир йигитга ихтилож ал-айн, яъни кўз учиш пайдо бўлиб, у кўзда қизиллик, қон аломати ва ҳарорат бор эди. Устоз иёраж ҳаби билан ҳалила қайнатмаси ичсин деди. Ундан кейин кўриб, зарурат туғилса, қуқнё ҳаби истеъмол қил, деб буюрди.

81. Бир йигит бир кўзим кўрмайдиган бўлиб қолди, деб шикоят қилди, Кўзи текшириб кўрилганда, қорачиқ кенгайиши ва «сув» — катаракта аломатлари йўқ, аммо кўз рангида қизиллик бор эди. Устоз кўз яллиғланиши кўзғалиб кетибди деб, кўз яллиғланишини кучайтирмаслик учун кўзга иссиқлик дорилар қўйишни ман қилди. Сўнг бир қанча марта босилиқдан қон олдириб, ҳалила қайнатмасини берди. Шундан кейингина кўзини иссиқ дорилар билан даволасин деб буюрди.

82. Кекса ёшдаги бир кишида кўз яллиғланиши пайдо бўлиб, кўз қовоқлари қизарган ва шишган эди. Устоз икки қифолидан қон олдириб, ҳалила қайнатмаси ичирди. Кўкнор, гул ёғи ва сачратқини туйиб, бир латтага ёйиб кўзларига бойлаб қўйди<sup>107</sup>. У кишининг чеккаларида шу қадар оғриқ бор эдики, понлож эрталаб бақирар эди.

ҚУЛОҚ КАСАЛЛИКЛАРИ ВА ОҒРИҚЛАРИ ҲАҚИДА

83. Эмзикли бир чақалоқ боланинг қулоқлари шишиб, юзи қизарган эди. Устоз эмизувчисига норпўст суви билан арпа суви ичишни буюриб, чақалоққа ҳар кунни анор суви берилиб, шиши устига гул ёғи ва кофур суртилсин деб буюрди.

84. Бир хотиннинг қулоғида оғриқ ва лўқиллаш пайдо бўлган эди. Устоз бош томирнинг оғриқ тарафидан қон олдириб, қулоғига оқ шиёф қўйишни ва норпўст сувини истеъмол юлишни буюриб, овқатига тафшилни тайинлади.

85. Бир кишининг қулоғидан йиринг оқар эди. Устоз ўша тараф томиридан қон олдириб, гулобни иссиқ сув билан аралаштириб, қулоғига қуйиш ва уни чиқариб ташлаш йўли билан икки—уч марта қўйилгандан кейин оқ шиёф томизишни буюрди.

86. Эмзикли бир чақалоқ боланинг қулоғи оғриб, донмо қўллари қулоғидан нари кетмайди, деб хабар қилдилар. Устоз кунда бир ёки уч марта қулоғига сут соғиб, бир оз вақт ўтгандан кейин соғилган сут чиқариб ташлансин деди.

87. Бир киши қулоғида оғирлик ва бир нарса ғимирлагандек ҳис этар эди. Устоз унга қуқиё ҳабини истеъмол қилишни буюрди.

88. Бир кишининг беш ойдан бери ўнг қулоғи остида ҳарорат ва лўқиллаш юз берган бўлиб, Бағдод табиблари даволай олмай ҳайрон эканлар. Устоз у тарафдаги томирдан қон олдириб, ҳалила қайнатмаси билан сурги қилишни ва ўша қулоққа шақиқа шиёфини қуйишни буюрди.

89. Бир киши қариган чоғида сақл ал-узи, яъни қулоқ оғирлигидан шикоят қилди. Тўқлик ва очлик чоғидаги аҳволидан сўралганда, очлик чоғимда эшитишим бирмунча ўткирлашади деди. Устоз унга сабир ивитмаси истеъмол қилишни ва озгина қундуз қири қўшилган аччиқ бодом ёғи томизишни буюрди.

Бир боланинг қулоғида оғриқ бўлиб, ичи қотган эди. Устоз олхўри сувини шакар билан ичишни ва қулоғига хотин сути билан оқ шиёф томизишни буюриб, овқати тафшил ва бошқа совуқлик овқатлар бўлишини тайинлади.

БУРУН КАСАЛЛИКЛАРИ ҲАҚИДА

91. Ун ойдан бери бир кишининг бурнидан қон кетар эди. Устоз унинг чорасида қор билан совитилган қатиқдан кўп ичириб, бошини қор билан совитиб, пешонасига қор суви билан ҳўлланган латталар қўйишни буюриб, овқати *ҳисримия*<sup>108</sup> ва *суммоқия*<sup>109</sup> бўлишини тайинлади. Томирдан қон олиш ва қортиқ қўйишни ман қилди. Устозга нега томирдан қон олиш ва қортиқ қўйишни ман қилдингиз дедим. Кўп вақт бурундан қон кетганлиги учун ҳаракатли томирлар ёйилиб кетган, қон олиш лозим эмас; касаллик бошланган вақти бўлса эди қон олиш шарт бўларди деди.

92. Бир болани олиб келдилар. У бир парча пахтани ютмоқчи бўлганида, бурнига тиқилиб қолган экан. Устоз унинг чорасида иссиқ сувга бошини тутқазиб қўйди. Ундан кейин озгина гул ёғини илтиб бурнига томизиб, яна бошини иссиқ сувга тутди. Шундан кейин икки ҳабба етмакни бурнига тиқиб, кейин уни тортиб олди. Етмакнинг ранги кўкариб кетди. Бир оз вақт касални ўз ҳолига ташлаб қўйган эди, акса келиб, пахта бурнидан чиқиб кетди.

93. Бир хотинда бир йилча бурнидан қон кетиб, бошининг тепасида қаттиқ оғриғи бор эди. Ҳайзи эса тўхтаб қолган эди. Устоз кофур ҳидлашни ва мумкин қадар бошни совуқ тутишни буюрди. У хотин кофурдан азият чекаман ва иссиқдан роҳатланаман деди. Устоз иссиқдан бир соат роҳатлансанг, ундан кейин касалинг зўриқади. Кофур ҳидлашда давом эт, кашнич элакиси билан норпўст сувини кўп вақтгача истеъмол қил, овқатинг узум ғўрасининг суви ва татим билан пиширилган жўжа бўлсин деди.

94. Саккиз ойдан бери бир хотиннинг бурнидан қон кетар, ёз кунларида эса зўраяр эди. Ҳайз келишидан сўралганда, тўхтаган деди. Устоз бир болдирига иккита қортиқ солиб, уч кун ўтгандан кейин иккинчи оёғига, яъни қортиқ солинмаган болдирига яна иккита қортиқ солишни буюрди. Ҳар кун эрталаб жуда совуқ сув билан арпа толқонини кўп вақтгача еб юрсин, бошини қор, кофур ва бошқа совуқлик нарсалар, узум ғўраси ва сирка билан ҳўллансин деди. Атрофини, яъни қўллари, оёқларини ва бошини, шунингдек, сонини маҳкам боғласин. Овқати узум ғўраси ёки татим билан пиширилган жўжа бўлсин деди.

95. Сарик рангли бир бола бир йилдан бери бурундан қон кетиш касаллигига мубтало бўлиб, устозга ҳолини арз қилган вақтда, ичи равон эди. Устоз унинг учун бир кулча дори ясаб берди. Таркиби бундай: семизўт уруғи, коху уруғи, кўкнор уруғи — ҳар биридан уч дирҳам; уруғи олинган зирк ва татим — ҳар биридан беш дирҳам олиниб, майдалаб элаки дори қилинади. Истеъмол миқдори уч дирҳам; икки ҳ а б б а кофур қўшиб, нордон анор суви билан истеъмол қилинади.

96. Бир кишининг бурни ичида бир яра-пўст ташлаш бўлиб, ташқарисида ҳам пўсти бор эди. Бу яранинги чиққанига уч йил бўлган экан. Устоз бу касаллик ярага айланган саратондир, касаллик томондаги томирдан қон олиш лозим деди.

97. Бир кишининг уч ойдан бери минхаридан — бурун катакларидан сув оқар экан. Оқмай қолса, бурун катакларининг икки тарафида оғриқ рўй берар экан. Устоз бу касаллик бошдан тушган сувнинг ўткирлигидандир деди. Бошингни дағал латталар билан яхшилаб кўп ишқала, кўп ухлашдан, хусусан, чалқанча ётиб ухлашдан сақлан деди. Ухлаш керак бўлган вақтда кўкнор шаробини<sup>110</sup> шинни билан аралаштириб, ғарғара қил ва доимо гунафша шароби билан хиёришанбар истеъмол қил, ҳаммомга тушма. Доимо бошингни мойчечак ва қашқарбеда қайнатмасига тутиш билан исит деди.

### *Тўққизинчи боб*

#### **НАЗЛА ВА ТУМОВ ҲАҚИДА**

98. Бир кимсада бош оғриғи билан бирга, тумов пайдо бўлиб, бурнидан иссиқ сув оқар экан. Устоз унинг чорасида ўнг тараф қифолидан қон олдиришни, энса чуқурчасига қортиқ қўйдиришни ва доимо мойчечак суви билан компресс қилишни буюрди. Агар ичи қотган бўлса, қон олдиргандан бир кун кейин олхўри сувини гунафша кулча дориси ва шакар билан истеъмол қилиб, сурги қилишни буюрди.

99. Бир киши иссиқ назлага учраб, сийдиги сарғайган эди. Устоз унинг чорасида тошчўп, мойчечак ва дармана сувларига бошини тутиб туришни ва гунафша кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди.

100. Бир кишида назла билан бирга иситма пайдо

бўлган эди. Устоз унга иситма тушгунча арпа суви билан гунафша маъжунини истеъмол қил, ундан кейин зуфо қайнатмасини ич деб буюрди.

101. Худо раҳмат қилгур устоз иссиқ ҳавода шаробдан ва уйқусизликдан пайдо бўлган бош қизиши, тумов ва назла учун жуда совуқ сувни бош тепасидан қуйишни ёки бош тепасига қор қўйишни буюрар эди. Агар тумов ва назла совуқ ҳаводан бўлиб, қиш кунларида бўлса, бунинг зидди, бош тепасига иссиқ сув қуйишни буюрар эди. Агар иссиқ тумов бўлган қишининг ичи қотган бўлса, сариқ ҳалила, гунафша ва қанддан тайёрланган элаки истеъмол қилишни буюрар эди<sup>111</sup>.

### Унинчи боб

#### ТИШ ҚАСАЛЛИҚЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ОҒРИҚЛАРИ ҲАҚИДА

102. Бир йигит тиш оғриғига учраб, сийдиги қизарган эди. Устоз унга қортиқ қўйиш билан бирга, *чаҳор раг*<sup>112</sup> деб аталган томирдан қон олдириб деб буюриб, шеролчин чайнашни, сирка билан оғиз чайишни ва эрталаблари анор суви ичишни буюрди.

103. Бир киши тиш оғриғига мубтало бўлган эди. Устоз томирдан қон олдиришни буюрди. Қон олинганда оғриқ зўрайиб кетди. Сўнг устоз «Ақрабодин» да ёзилган таръёқ билан ишқалашни ва иёраж ҳабини истеъмол қилишни буюриб, овқатига нохот шўрва ва кунжут ёғини тайинлади.

104. Бир кишининг тишларидан биттасини қурт еган эди. Устоз бошқа тишларини ҳам ишдан чиқармасини деб олиб ташлашни буюрди. Ундан кейин ўша тишининг ўрнига янчилган зок қўйишни тайинлади. Тиш хусусида зок доғлаш ўрнига ўтади деди.

105. Бир хотин тиш оғриғидан шикоят қилиб, оғзимга совуқ сув олсам, жуда алам беради деди. Устоз «Ақрабодин» да ёзилган «фалтафиқун» деб номланган иссиқ дори билан тишларини ишқалашни ва иёраж ҳабини истеъмол қилишни буюриб, овқати нохот шўрва, асал ва исфидбожлар каби таомлар бўлишини тайинлади.

106. Бир кишининг лисасидан, яъни тиш милкларидан қон оқар эди. Устоз милкини тилдирди. Ундан кейин гул, табошир, татим ва юлғун мевасидан баробар олиб ва уларга озгина кофур қўшиб, янчилгандан кейин милкка қўйишнинг, ҳар кун кундузи шундай қили-

ниб, уни милкда узоқ вақтгача тутиб туришни буюрди. Овқатига пордон нарсаларни тайинлади.

107. Бир хотинда тиш оғриғи бўлиб, унинг ўйлашича, чаҳор рагдан қон олдириб, оғзига иссиқ дорилар қўйганлигидан оғриқ зўрайиб, тошмалар тошиб кетган эмиш. Устоз чаҳор рагдан қон олдириб хато қилибсан, қўлдан қон олди деди. Кечалари олхўри сувини шакар билан ич, кундузлари эса арпа суви, татим ивитмаси, гул суви ич ва шулар билан оғзингни чай. Оғиз совуқлик дориларини истеъмол қил, овқатинг суммоқия бўлсин деди.

108. Бир кишининг тишларида оғриқ, оғзида тошмалар ва бошида алангаланиш бўлиб, сийдиги сариқ эди. Устоз унга қон олдиришни буюрди.

109. Бир хотин гўштнинг қайси туридан чайнасам, тишларимга оғриқ туради деди. Бошида бўлган ортиқча рутубатни кетказиш учун устоз унга иёраж ҳабини истеъмол қилишни ва сиканжубин билан ғарғара қилишни буюрди.

110. Бир кишида тиш оғриғи бўлиб, совуқдан азият чекар экан. Устоз унга ёғни иситиб, бир соатгача оғзингда тутиб тур ва тузни қиздириб, ташқарисидан лунжнинг устига қўй деб буюрди.

111. Бир кишида тиш оғриғи бўлиб, совуқ сув ичганда роҳатланар эди. Назла ўти ҳам пором келган, юзида ва милкида бўлган шишилар иссиқ эмас эди. Устоз ўша томон томирдан қон олишни ва иёраж ҳаби билан бўшалишни буюрди. Шиш ортиб кетмасин деб ҳаммомга тушишни ман қилди. Шунингдек, кам овқат ейишни уқдирди. Томирдан қон олиш билан иёраж истеъмолини биргалаштирганингизнинг сабаби нимада деб устозга савол бердим. Чунки иссиқлик ва совуқликнинг ҳеч бирида ошиб кетиш йўқ, иллат ёлғиз ортиқча моддадан дид деди. Шундай қилиб ҳам қифолдан қон олиш билан, ҳам иёраж билан бошни тозалаш талаб этилди деди.

112. Бир хотиннинг тишлари оғриб, бирор нарса чайнашга қодир эмас эди. Ҳайзи ҳам шу вақтда тутилган эди. Устоз тўрт кунда бир марта унинг қифолидан қон олинсин деб буюрди.

ТОМОҚ, ТИЛ, ЛАБ, ОҒИЗ ВА БОДОМ БЕЗЛАРИ  
КАСАЛЛИКЛАРИ ҲАҚИДА

113. Бир болани олиб келиб, тилида иътиқоли бор, яъни сўз сўзлаши қийин ва ўқиган нарсаларини тўғри ўқишга қодир эмас дедилар. Устоз сиканжубинга бир дон ақ хардал толқонидан қўшиб, у билан ғарғара қилсин; тилини Андароний тузи билан ишқаласинлар; овқати енгил нарсалар ва зайтун ёғи билан тайёрланган сабзавот қовурдоқлари бўлсин деди.

114. Бир кишида овоз бўғилиши касаллиги бор эди. Устоз касаллик кетиши учун шакар билан анча вақтгача сут ич ва сутли овқатлар истеъмол қил деди.

115. Худо раҳмат қилгур устоз томоқни тозалаш учун гулоб ва бодом ёғи билан ёки тоифий майизи ивтитилган бодом ёғи билан ғарғара қилишни ва эрталаблари уларни ейишни, шунингдек, шакар билан сут истеъмол қилишни буюрар эди<sup>113</sup>.

116. Урта яшар бир кишининг оғзида қуруқлик ва орқасида оғриқ бўлиб, кечалари унда қаттиқ бир оғирлик пайдо бўлар эди. Шунингдек, баданида синиқиш бор эди. Шу билан бирга, сезиларли иситмаси йўқ эди. Аммо овқатдан ҳам қолган эди. Устоз унга босилиқдан қон олдиришни ва эрталаблари табошир билан нордон анор сувини истеъмол қилишни буюрди. У киши қон олдиришдан қўрқаман, чунки менда оқ баҳақ бор деди. Устоз унга парво қилма даволанишга машғул бўл, чунки сенга барсом келаётир деди.

117. Бир киши қачонки, бирор нарсани фикр қилсам бўғзимда оғриқ, сиқилиш ва бошимда алангаланиш пайдо бўлади, бошимни очсам роҳат қиламан деди. Устоз хуноқнинг<sup>114</sup> бошланиши, босилиқдан қон олдири, сиканжубин билан ғарғара қил, ундан кейин арпа суви ич, таоминг бодом ёғи билан пиширилган исмалоқ бўлсин деди.

118. Бир хотин ҳарорат туфайли ўзидан кетар эди. Устоз томиридан қон олдирирганларида қон чиқмаган эди. Эртаси куни бўғзида оғриқ пайдо бўлди. Устоз қайта ўша томондан қон олишни, гулоб билан ғарғара қилишни ва гунафша маъжунини истеъмол қилишни буюрди.

119. Бир хотиннинг бўғзида куйиб ачишиш ва юзида, хусусан чап юзида, алангаланиш бор эди. Олти кун олдин қон олдирган экан. Устоз кечалари олхўри



сувини шакар билан ва эрталаблари сиканжубин, ундан кейин арпа суви, ундан кейин норпўст суви ичишни буюрди. Бошига сирка ва гул суви суртишни ва бурнининг ичини тирнаб қон оқизишни тайинлади.

120. Ўрта яшар бир кишининг оғзида тошмалар ва қорнида яна гулдураш бор эди. Устоз булар табибни ҳайратга соладиган бир-бирига зид нарсалардир деди. Чунки қорин гулдирашининг ҳаммаси совуқ еллардан, тошмалар эса оғиз ҳароратидан бўлади. Энди бу кишининг қорнида ҳам тошмалар бордир деб, чаҳор рағ томирдан қон олишни буюриб, ейдиган ва ичадиган нарсалари суммоқия бўлишини тайинлади.

121. Бир хотиннинг бўғзида куйиб ачишиш бор эди. Устоз кечалари уч дирҳам испағул шираси билан бодом ёғи ва эрталаблари бир қадаҳ иссиқ арпа суви истеъмол қилишни буюрди. Овқатига бодом ёғи билан пиширилган исмалоқни тайинлади. Бу ҳодиса меъданинги алангали ҳароратидан деди.

122. Бир йигитнинг бўғзи [томоғи]да дағаллик ва оғриқ бўлиб, сийдиги қизил эди. У дағаллик ва оғриқ бир хил бўлиб, ҳеч қанча ортмас эди. Устоз унга гунафша кулча дорисини бериб, сиканжубин ва арпа суви билан ғарғара қилишни буюрди.

123. Бир йигит бўғзимда бир дағаллик сезаман; нон ютишга қодирман. Совуқ нарсалар ва ширинликдан оғримайди деди. Устоз, худо раҳмат қилгур, олдимда бир қанча луқма нарсаларни егин деб буюрди. Касал ютмоқчи бўлган вақтида ҳақиқатан ҳам чайнаган нарсани ютишда қийналганлиги кўринди. Касалликнинг юз берганлигига тўққиз ой бўлди деди. Устоз ўзини бирор қийинчилик билан чарчатиб қўйдингми деди. У киши, ҳа пиёда юриш билан ўзимни чарчатиб қўйдим ва ҳаддан ташқари терладим деди. Устоз бўғзингда ғализлик пайдо бўлибди деди. Энди ўттиз дона анжирни сув билан қайнатиб сузилгандан кейин, соф сувида ўн дирҳам хнёршанбар эритилади, ундан сўнг уч дирҳам бодом ёғи қўшиб, илиқ ҳолда ғарғара қилинади. Бу ғарғаранинг кетидан жуда иссиқ сувни ҳўплаб-ҳўплаб ичиб, шунингдек, у сув билан ғарғара қилинади. Бўйин суякларига шаббўй ёғи суртилади, иссиқ сув қуйилади; оғзати кунжут ёғи билан атала бўлади деди. Касалга ғализ овқатлардан — гўштан, совуқ сувдан, пишлоқ ва шунга ўхшашлардан сақлан деди.

124. Бир кишининг устки лабида шиш ва тишида оғриқ бўлиб, совуқ сувдан оғриғи тўхтар эди. Устоз томирдан қон олишни тайинлаб, гунафша кулча дорисини

ни истеъмол қилишини, сирка билан ғарғара қилишини ва тиш оғриғини босиш учун шеролчин чайнашини буюрди.

125. Бир хотин, икки ойча бўлди ейиладиган ва ичиладиган овқатларни оғирлик ва қийинчилик билан ютаётирман, деди. Устоз анжир қайнатилиб, сузилганидан қолган соф суви шарбат ҳолига келтирилиб, унга озгина бурақ қўшиб ғарғара қилинади ва ҳар кун хуноқ дориси истеъмол қилинади деди.

Устоз тил ҳаракатининг оғирлиги учун хардал қўшилган сиканжубин билан ғарғара қилиб, ундан кейин асал билан тайёрланган гулқанд еб, бир соат гапирмайди; овқати зайтун ёғи билан қовурилган жўжа ёки бошқа қуш гўшти бўлади; сув ўрнига асалли сув истеъмол этади деб буюрди.

126. Ҳарбий хизматдаги ғуломлардан, юлқа терилик бир болада лаб ёрилиш пайдо бўлган эди. Устоз Урдак ёғи эритилиб, бир латта билан сузилади деди. Ундан кейин сузилган ёғдан уч дирҳам, янчилган мози, кати-ро ва муқл — ҳар биридан ярим дирҳам олиниб бир ҳовончада майда янчиб, озгина шини билан хўллаб, яхшилаб аралаштириб, малҳам қилиб ҳар кечаси лабларига суртади ва кундузлари янги узум донаси билан ювиб, латта билан боғланади деди.

Марҳум устоз хуноқ учун қифолдан, тиззаларга тушган несик модда учун босилиқдан қон олишни буюрар эди.

127. Бир кишида барсом ва қизамиқдан кейин бўғиз торайиши пайдо бўлиб, бошини ҳарорат қоплаган эди. Устоз унинг чорасида арпа сувига унинг чорагича норпўст сувини қўшиб, анча вақтгача ичишни ва овқати халл-у зайт бўлишини буюриб, қачонки, мизожига совуқлик келса томоқ торлиги кетади деди.

128. Бир киши оғзидаги тошмалардан, чакаклари бирикиб, очилмаслигидан ва тиззаларидаги оғриқдан шикоят қилди. Устоз томирдан қон олишни буюрди. У киши томирдан қон олдирдим деди. Кейин устоз гунафша кулча дорисини буюрди. Овқатига халл-у зайтни тайинлади.

129. Кекса ёшдаги бир кишини келтирдилар. Тили тутилиб қолган, яъни бир сўз айтолмас ва ўзига айтилган сўзларни тушунмас эди. Устоз бу касаллик сактага яқин деб, сочинни олиб, хардал доғловчи дорисини қўйсинлар, токи бошини қавартирсин ва акса урдирувчи дорилар билан акса урдирсинлар деди. Хардал қўшилган сиканжубин билан ғарғара қилдирсинлар, фалаж

ҳаби ва фалаж маъжунини истеъмол эттирсинлар деди.

130. Ун бир яшар бир болани олиб келиб, тилида оғирлик бор, гапирганда дудуққа ўхшаб гапирди, овқат ва сув томоғидан ўтади, лекин сув ичганида бурнидан сув келади, дедилар. Устоз бу касаллик болаларда кам учрайди ва бу иллатга давонинг таъсири бўлмайди, лекин йигирма кун давом этиб, сўнг тузала боради деди. Чунки бу димоғдан тушадиган бир яллиғланиш варамдир. Бунинг тушишидан икки жағнинг ажралиши ҳам юз беради. Бунга ҳам даво йўқ. Фақат синиқчи тўрт бармоғини касалнинг оғзига суқиб ва остки чакагини тортиб тўғрилайди. Сўнг устоз у болага ҳамма вақт иссиқ сув ҳўплатинг ва ғарғара эттиринг деб буюрди.

131. Бир киши оғзидаги сўлагини ютишга қодир эмас эди. Ичи мулойим ва белида оғриқ бор эди. Устоз унга сиканжубин билан ғарғара қилишни буюрди. Арпа суви ичишни ва томоғига бирои иссиқлик нарса теккизмасликни тайинлади.

132. Бир киши туфлаганида қон келар ва тишларида оғриқ бор эди. Тиш оғриғи совниқ сувдан тўхтар эди. Устоз акҳал томиридан қон олишни ва нордон нарсалар ейишни буюрди.

133. Бир бола даҳанининг тагида, томоғига яқин жойда бир шиш бор эди. Устоз боланинг касалини кўриб бўлганларидан кейин, қифолдан олтмиш дирҳам қон олишни буюрди. Ичи қотганлиги учун олхўри сувини шакар билан истеъмол қилдирдилар ва шишни томоқ ичига тарқалиб кетишидан тўхтатиш учун устига бир қуюқ суртма қўйиб боғлади. Қуюқ срутманинг нусхаси мана бу: янчилган мойчечак, зиғир уруғи шираси, сариқ йўнғичқа шираси ва бир миқдор диёхилун — ҳаммаси бир ҳовончада янчилади, толқони эса қуюқ суртма қилинади.

134. Шунингдек, бир турк боласида шундай касаллик бор эди. Еши кичик бўлиб, қон олдиришни кўтармаганлиги учун устоз бир жул парчасини куйдириб, озгина туз ва сигирнинг эски сарнёғи билан бир ҳовончада янчилади, янчилган малҳам ҳолига келтирилгандан кейин бир латта устига ёзиб, шиш устига қўйилади. Икки ёки уч марта қўйиш билан шиш йўқолади деди.

135. Кекса ёшдаги бир кишининг тилида оғирлик юз бериб, баъзида чап қўлида увушиш ва оғирлик сезиб, бир соатдан сўнг баданини совуқлик қоплар эди. Устоз бу кишида ортиқча хилтлар бор деб ҳалила қайнатмасини буюрди.

136. Бир кишининг милкларидан<sup>115</sup> қон оқар эди. Устоз унга аввал қифолдан, кейин чаҳор рагдан қон олдиришни, сирка ва гул сувига татим қуйиб, оғиз чайишни ва шеролчин чайнашни буюрди.

137. Бир йигит келди. Унда хуноқ ва шу қадар нафас қисиш юз берибдики, томоғидан сув ўтмас экан, Устоз ўнг ва чап бош томиридан заифлашгунча қон олинади деди. Хиёршанбар, бодом ёғи ва анжир шарбати билан ғарғара қилсин. Агар касаллик зўрайиб кетса, тил остидаги томирдан қон олинсин, касаллик йўқолади деди.

138. Бир болани олиб келдилар, тилчаси осилиб тушган экан. Устоз омипла шираси билан озгина нушодир аралаштириб суртилади, деди. Ундан кейин сирка ва гул суви қўйилади. Ва ҳар куни бир парча гулқанд берилади деб буюрди.

139. Айтишларича, бир хотиннинг тили шишган экан, қон олдириш билан шиши йўқолибди, аммо ҳозирги вақтда қачон бир нарса еса ёки тилига нон ё бошқа овқат тегса тили оғрир ва гоҳида шишади дедилар. Устоз унга ҳалила қайнатмасини ичишни, тили шишди дегунча томирдан қайта қон олишни, шеролчин суви, сирка, коҳу суви ва татим ивйтмасига ўхшашлар билан ғарғара қилишни буюрди.

140. Бир киши чалқанчасига ётиб ухлаганда, ҳуноққа ўхшаш бир ҳол юз бериб, оғзида кўп рутубат тўпланар эди. Устоз бу кишининг боши ва бадани рутубат билан тўлганлиги учун меъда оғзига рутубат қуйилади, энди қустирувчи дори<sup>116</sup> ва сиканжубинни илиқ сув билан берилиб қустирилсин, овқати зайтун ёғи билан қовурилган сабзавот қовурдоқлари бўлсин деди.

### *Ун иккинчи боб*

#### **МЕЪДА КАСАЛЛИКЛАРИ ВА ҚУСИШ ҲАҚИДА**

141. Бир кишининг меъдаси заиф ва ичи қотган эди. Устоз унга зира суви билан кундур елими жуворишнинг узоқ вақтгача истеъмол қилишни ва гоҳида иёраж ҳаби истеъмолини ва овқат ейишни камайтиришни, яъни тўйишдан олдинроқ овқат ейишдан тўхташни, асал ва хушбўй моддалар билан тайёрланган майиз набизи ичишни буюрди.

142. Бир киши овқат меъдамда аввал ширин бўлади, кейин нордон бўлади, ундан кейин пастга йўналиб,

ичимдан чиқиб кетгунча чидаб тура олмайман деди. Устоз меъданга сафро қуйилиб, ейилган овқатни бузади, энди овқатдан олдин иссиқ сув билан сиканжубин ичиб қусиб ташла, бир соат ўтганидан кейин, нордон анор сувига нон ботириб егин деди. Меъданга сандал оғочи ва кофур суртгин, агар кучсиз бўлсанг узум ғўраси сувида пишган товуқ ва бошқа қуш болаларини истеъмол қил деди.

143. Бир кишининг ичи қотган бўлиб, кечалари меъдаси дам бўлар экан. Устоз ўн дирҳам хиёршанбарни гунафша шароби билан аралаштириб, уч дирҳам бодом ёғи қўшиб, истеъмол қил, овқатинг шўрва ва нўхот шўрва бўлсин деди.

144. Бир кишининг меъдасида ғализ модда бор экан. Устоз бир дирҳам иёраж билан икки дирҳам атрифул истеъмол қил деб буюриб, овқатига нохот шўрвани тайинлади.

145. Меъдасида тўсиқ ҳосил бўлган бир кишига устоз кечаси хиёршанбар ва кундузлари зира суви билан гулқанд истеъмол қил деб буюрди.

146. Бир хотин келиб, нимаики есам меъдамда ачиб қолади деди. Устоз меъданга савдо қуйилган, девпечак қайнатмаси билан тозалаш керак деди.

147. Ун беш яшар бир боланинг меъдасида шундай бир оғриқ пайдо бўлибдики, унинг кучлилигидан гоҳида ўзидан кетар, совуқ терлар чиқарар ва оёқ-қўллари совур экан. Устоз унга гулқанд билан қизил гул кулча дориси истеъмол қилишни буюрди.

148. Бир кишининг меъдасида бир оғриқ ва куйиб ачишиш бўлиб, юрак томонига хилтлар оқиб келар экан. Сийдиги сариқ рангли эди. Иситма ва йўтали йўқ эди. Устоз энгил сариқ касаллиги деди. Энди ҳар куни бир дирҳам табошир билан қирқ саккиз дирҳам аччиқ-чучук анор шарбатини истеъмол қилсин; овқати анор сувига ботирилган нон бўлсин деди.

149. Бир кишининг ичи қотган, овқати меъдасидан қуйинга ўтмас, қусиш билан овқатни чиқариб ташламагунча тинчланмас экан. Бир марта қусиб ташлаганидан кейин, қолган овқат такрор қусиш билан шу даражада ачиб чиқар эканки, тишлари қамашиб қолар экан. Устоз унга сабир қўшилган юлдуз кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди. Овқатига нохот шўрвани тайинлади.

150. Бир киши меъда сустлигидан шикоят қилди. Сийдиги лойқа эди. Устоз унга зира суви билан беш дирҳам гулқанд истеъмол қил ва меъданга иситилган латталар қўй; овқатинг нўхот шўрва бўлсин деб буюрди.

151. Бир киши меъдасида овқатнинг ачиб қолишидан ва ичи қотганлигидан шикоят қилди. Устоз унга кечалари сабир ҳаб дориси ва кундузлари юлдуз кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди.

152. Бир кишида бир неча бор кўнгил айнаш юз берган ва сийдиги анор суви каби эди. Гоҳида унда бир ғам ва ҳарорат бўлар эди. Устоз унга уд кулча дорисини анор суви билан истеъмол қилишни ва ҳар гал кўнгил айнашдан кейин шу дорини такрор ичишни, меъдага сандал оғочи ва кофур суртишни буюрди.

153. Урта яшар бир киши меъдамда бир оғриқ пайдо бўлаётир ва бу оғриқ қачон келиб қолса ичим қотади деди. У кишининг сийдиги сомон ранг эди. Устоз унга қуланж иссиқлик кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди.

154. Сут эмадиган бир қизчани олиб келдилар. Эмган сутининг ҳаммасини қусиб ташлар экан. Устоз эмизувчисига норпўст суви ичишни ва гўдакка бир донақ уд кулча дориси берилишини буюрди.

155. Бир кишининг меъдасида оғриқ ва у оғриқнинг қарама-қарши томонидаги орқасида ҳам оғриқ бўлиб, боши қаттиқ оғрир эди. Устоз унга ҳар куни иссиқ сув билан гулқанд истеъмол қилишни, бошига гул суви, гул ёғи ва сирка қўйишни буюрди.

156. Бир киши қачон бўлмасин овқатланса, еган нарсаси дарҳол, деярли ўзгаришсиз қусиб ташланар эди. Устоз бу касаллик ёмон ҳазм қилиш, меъда тойғонқлиги ва меъда заифлигидир, татим суви билан анор ҳаб дорисини анча вақтгача истеъмол қил деди.

157. Бир хотин ҳар бир еган нарсам қусиш билан чиқиб кетади, ичим бир оз юшоқ деди. Устоз унга зирк кулча дориси, уд кулча дориси истеъмол қилишни буюрди. Овқатига амбарборисия ва халл-у зайтни тайинлади.

158. Бир хотиннинг кўнгил кўп айнар, аммо қусмас эди. Устоз унга уд кулча дорисини истеъмол қилишни ва сиканжубин билан қусишни буюрди. Қусишдан кейин, модомики, кўнгил айнаш яна юз берса, уд кулча дорисини кўп вақтгача истеъмол қилиб юр деди.

159. Бир кишининг овозида бўғилиш ва меъдасида ачишиш бўлиб, еган нарсаларини меъдасидан жигарга ўхшаш, қайнатилган тухум каби ёпишқоқ ва ёқимсиз ҳидли ачиган бир ҳолда қусиб чиқариб ташлар эди. Устоз унга турп, сиканжубин ва асал билан қусишни буюриб, овқатига нон билан асални тайинлади.

160. Бир киши овқатланганида меъдасида, жигарга

яқин жойда дамлик пайдо бўлар ва оғзига кўп рутубат келар, бош оғриғи ва бош айланиши ҳам юз берар эди. Устоз овқатдан кейин қустирувчи дори билан қусиб, ундан кейин иссиқ сув билан гулқанд истеъмол қилиб туришни буюрди.

161. Бир кишининг меъдасида овқат ачиб қолар ва ичи кетар эди. Устоз унга Хузистон жуворишни ва анор донининг элакисини буюрди.

162. Бир хотиннинг меъдасида ва киндигида заифлик бор эди. Сийдигида ҳаддан ташқари ҳарорат белгиси йўқ эди. Ичи мўътадил эди. Устоз унга ўн дирҳам гулқандни зира суви билан истеъмол қил деб буюриб, овқатига халл-у зайтни тайинлади.

163. Бир хотинда қусиш юз берган бўлиб, меъдаси заиф эди ва ҳайзи кўп кетар эди. Устоз унга татим суви билан ўн дирҳам гулқанд истеъмол қилишни буюрди.

164. Бир кишида кўп шароб ичишдан меъдасида ва қорнида куйиб ачишиш юз берган эди. Устоз унга бодом ёғини ивитиб, хўплаб ичишни буюрди.

165. Бир хотин овқат еганида меъдасида нордонлик ҳис этар ва гоҳида нордон нарса қусарди. Устоз унга сабр қўшмай тайёрланган юлдуз кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди.

166. Бир хотин меъдасида тўлиқлик, оғирлик ва баданида қизиш ҳис этар эди. Ичи мўътадил эди. Устоз унга иссиқ сув билан сиканжубин ичириб, қустиргандан кейин, ҳар куни ўн дирҳам гулқанд истеъмол қилиб, устидан иссиқ сув ичишни буюрди.

167. Бир хотиннинг меъдасида ел пайдо бўлиб, уни изтиробга солар ва безовталантирар экан. Ҳайзи одатдагича бўлиб, ҳарорат аломатлари йўқ эди. Устоз унга илдизлар суви ва аччиқ бодом ёғи билан хиёршанбар бериб, агар ёз кунлари бўлмаганида, канақунжут ёғини буюрар эдим деди.

168. Бир хотиннинг меъдаси еллар билан тўлган бўлиб у бошига кўтарилади ва кечалари ундан азиятланади деб айтдилар. Устоз ҳарорати ёки иситмаси борми деб сўраганида, йўқ дедилар. Сўнг устоз яна қизил гул катта кулча дорисини истеъмол қилсин, деб буюрди.

169. Бир хотиннинг меъдасида овқат ачиб қолиб, қусиш билан чиқиб кетар эди. Устоз унга сабир қўшиб тайёрланган юлдуз кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди.

170. Бир хотин меъдасида, киндигида, шунингдек, энсасида оғриқ ва оғирлик сезарди; одатдаги ҳайзи ту-

тилган эди. Устоз унга софин томиридан қон олдириш билан бирга, арпабодиён билан ўн дирҳам гулқанд истеъмол қилишни буюрди.

171. Бир киши меъдасида оғриқ ва унинг қарши томонида, икки кифт оралигида ачишиш сезар эди. Устоз унга Рум арпабодиёнининг суви билан гулқанд истеъмол қилишни буюрди.

172. Бир хотиннинг иссиқ куйдирувчи иситмаси бор экан, бир жоҳил табиб кашнич берганидан сўнг касалнинг меъдасида бир оғриқ вужудга келибди. Устоз кашнич касалликка тескари бўлиши билан касалнинг меъдасига афъюн каби таъсир этади, энди илиқ бодом ёғини кўп марта истеъмол этиб, ундан кейин озгина-озгина иссиқ арпа суви ичсин ва иситмаси тушгандан кейин иссиқ сув ҳўпласин, овқати бодом ёғи билан пиширилган зирбож, атала бўлсин ва буларни иссиқлигида истеъмол қилсин деди.

173. Урта яшар бир кишининг меъдасида бир оғриқ бўлиб, ширинликдан бирор нарса еса, йўтал келар эди. Устоз унга Рум арпабодиёнининг суви билан қизил гул катта кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди.

174. Ун бир яшар бир боланинг ичи мулойим бўлиши билан бирга, меъдасида оғриқ пайдо бўлибди. Бундан олдин иситмаси бор экан. Устоз қизил гул кулча дориси ёки беҳи кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди.

175. Бир хотин қай вақт овқатланса, кўнгли айнаб қусиб ташлагунча беқарор ва изтиробда бўлар экан. Қусган вақтида овқат ўзгаришсиз, ачимаган ҳолда тушар экан. Кўпинча чанқаш юз берар экан. Устоз унга қатиқ билан тайёрланган темир чирки дорисини буюрди.

176. Бир хотиннинг меъдасида ва орқасида, меъда қаршисида оғриқ бор эди. Устоз унга Рум арпабодиёнининг суви билан гулқанд ва қизил гул кулча дорисини буюрди.

177. Устозга меъдага қувват бериш учун бизга бир енгил жуворишни ёзиб беринг дедим<sup>117</sup>. Табошир жуворишни деб аталган жуворишинини ёзиб берди. Таркиби бундай: табошир беш дирҳам; кичик ва катта ҳил, анор ипори — ҳар биридан икки дирҳам; мастакий бир ярим дирҳам; ҳинд сумбули, тўпалоқ ва узун мурч — ҳар биридан ярим дирҳам олиниб, ҳаммасининг миқдори шакар билан жуворишн қилинади. Бир истеъмол қилиш миқдори уч дирҳам.

178. Бир кишининг меъдасида, чап томонга мойил елга ўхшаган бир оғриқ бор эди. Ундан кўп балғам шиллик чиқар ва қусар эди. Шулар билан у роҳатланар эди,



устоз унга қустирадиган дори истеъмол қилиб, меъданг-ни тозалаб, ундан сўнг ҳар куни арпабодиён суви билан гулқанд истеъмол қил деб буюрди.

179. Бир кишининг меъдасида заифлик ва орқасида оғриқ бор эди. Устоз унга ҳар куни Рум арпабодиёни-нинг суви ва беш дирҳам гулқанд билан қизил гул кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди. Овқатига нохот шўрвани ва ҳар кунн бир марта ҳаммомга тушишни тайинлади.

180. Бир хотиннинг ҳар бир еган овқати меъда оғзи-да ҳаддан ташқари кучли нордонлик пайдо қилар эди. Устоз унга афовиё маъжунини истеъмол қилишни буюр-ди. Бу маъжунининг таркиби шундай: занжабил, мурч, катта ҳил, келиндона, кўк писта қобиғи, Нишопур лойи-нинг юзидаги қора қисми ва ҳинд уди — ҳар биридан икки қисм; кундур елми, сумбул ва қалампирмунчоқ— ҳар биридан бир қисм; мастакий уч қисм; темир чир-кини сув билан ювиб, янчилгандан кейин мазкур дори-ларнинг ҳаммасини марсин сиркасида тутиб сўнг қури-тилгандан кейин сурма каби кукун бўлгунча янчилади. Янчилганлари олиниб, уларнинг ҳаммасининг миқдори-ча ҳалила мураббоси қўшиш билан маъжун қилинади.

181. Бир хотиннинг меъдасида оғриқ ва тахирлик бор эди. Устоз унга кечалари олхўри суви, кундузлари эса норпўст сувини буюрди ва буларга ўхшаш овқат тайинлади.

182. Бир киши ҳар бир еган нарсасини бир соатдан ёки икки соатдан кейин қусиб ташлар эди. Сийдиги қизил эди. Устоз унга анор шарбати билан гулқанд истеъмол қилишини айтиб, ичи тўхтаганлиги учун сабир ҳаб дорисини буюрди.

183. Яна бир киши ҳар бир еган нарсасини ўша за-ҳоти қусиб ташлар эди. Устоз унга анор шарбати ва уд кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди.

184. Бир хотин олти ойгача еган нарсасини ташлар ва ичи кетар эди. Устоз унга гулқанд билан мирта ҳаб дорисини истеъмол қилишни ёки беҳи шарбати билан анор ҳаб дорисини истеъмол қилишни буюрди.

185. Бир кишининг ҳар бир еган овқати ҳазм бўлма-й қайтиб чиқар эди. Сийдиги оқ эди. Устоз бу касаллик-ка ёмон ҳазм қилиш дейдилар деб, майдаланган анор ҳаб дорисини ва бир миқдор кундур елимини татим билан истеъмол қилинишини буюриб, овқатига суммо-қияни тайинлади.

186. Бир боланинг меъдасида оғриқ бор эди. Нордон қусиқ қусганида роҳатланар эди. Устоз унга юлдуз

кулча дорисини истемол қилишни айтиб, овқатига асал билан нонни буюрди.

Ичи қотганлиги учун Рум арпабодиёнининг суви билан хиёршанбар беришни тайинлаганларидан кейин, меъда оғришининг шиддати ва муддати аввалгидан камайиб, шунингдек, қусиқнинг нордонлиги аввалгидан пасайгунча, масалан, тишларга қамашлилик келмайдиган ҳолга келгунча арпабодиён суви билан уч дирҳам гулқандни истемол қилиб турсин деди.

187. Бир кишида меъда оғриғи бўлиб, сийдиги қизил эди. Иситмаси йўқ эди. Устоз унга гулқанд ва қизил гул кулча дорисини буюрди.

188. Бир хотиннинг меъдасида оғриқ бўлиб, сийдиги сомон ранг ва юзига тошмалар тошар эди. Мазкур тошмалар кетди дегунча ўрни қорайиб қолар эди. Устоз қон олишни ва ундан кейин ҳалила қайнатмасини буюрди.

189. Кекса ёшдаги бир кишида қай ад-дам, яъни қон қусиш юз берган ва тили шишган эди. Бундан олдин у кишида бир хил фалаж бор эди. Устоз томирини ушлаб, бу кишида сарсом пайдо бўлиш хавфи бор, лекин табиати ҳолига назар ташлаганда сарсом пайдо бўлиши қийин деб, арпа сувига озгина майдаланган араб елими қўшиб истемол қилиш муносиб бўлади деди.

190. Бир хотин уч йилдан бери қора қонга ўхшаш куйган бир модда қусар экан. Бундан илгари томоғида бир нордон буғнинг кўтарилиши сезилган бўлиб, ҳайзи тутилган экан. Ундан кейин ҳайзи келадиган бўлиб, буғ бошига кўтариладиган бўлди деб, устозга ҳикоя қилдилар. Устоз агар хотиннинг қуввати кўтарса, аввал болдирларидан қортиқ қўйиш билан қон олиниб, ундан кейин девпечак қайнатмаси берилсин деди. Овқатлардан эса ширинликлардан бошқа нарса берилмайди. Гулобга нон тўғраб берилади ва гоҳида гулобдан ичсин деб буюрди.

191. Бир хотинда беш кунга қадар иситма юз бериб, бунинг натижасида кўнгли кўп айнаган ва заифлашган эди. Қусиши жуда қийин эди. Устоз унинг чорасида беш дирҳам гунафша ва ўттиз дона олхўри олиниб, сув билан қайнатилиб сузилгандан кейин, йиғирма дирҳам шакар қўшиб бериш билан ичи юмшатиладигандан кейин анор шарбати билан уд кулча дорисини истемол қилсин, агар йўтали бўлмаса, овқати халл-у зайт бўлсин деб буюрди.

192. Бир кишининг меъдаси тўлган бўлиб, меъда бошида бир оғриқ сезар эди. У ухлаганда енгиллашар эди. Табибларнинг баъзилари уни меланхолия деб ўйлаб, жиннига бериладиган дориларни берибдилар. Устоз ҳар кунни гулқанд истеъмол қилишни буюриб, ўзига дам бериш йўли билан чарчогини қолдиришни, гунафша ёғини бурнига тортишни, мойчечак ва гунафша билан тайёрланган натул қуйишни тайинлади.

193. Бир хотин ҳақида кечалари кўнгли айнайди, юрагига қайғу келиб, совуқ терлар чиқаради, қорнида гулдираш ва ҳайзида нуқсон бор деб устозга ҳикоя қилдилар. Агар касаллик қуланж бўлганда, оғриқ устун турар эди, бунда эса тер устун деди. Устоз касал қоннида совуқлик юз бериб, ундан юрагига юзланибди, энди беш дирҳам гулқанд ва ярим дирҳам мушк дорисини беҳи шарбати билан истеъмол қилсин ва озгина иситувчи нарса билан иситилсин деди.

194. Бир хотин меъдасида бир хил алангаланиш сезар, боши ва кўзларида ҳарорат кўтарилар экан. Устоз табошир билан анор сувини истеъмол қилишни буюриб, овқатига тафшилни тайинлади.

195. Бир хотиннинг меъдасида ва икки кифт ўртасида бир оғриқ бор эди. Сийдигида иссиқлик белгиси кўринар эди. Устоз қон олишни, сўнг сиканжубин билан гулқанд истеъмол қилишни буюрди. Устоздан қон олингандан кейин қусиш дурустми деб сўрадим<sup>118</sup>. Агар қусиқ ҳаракатга келиб, осонлик билан қусиш юзага келса яхшиси қусиш деди. Шундан сўнг қусишни анор шарбати ва Хуросон лойи билан тўхтатилади.

196. Бир хотиннинг меъдасида ачишиш сезилар, еган овқати ачиб қолар ва икки биқинида оғриқ бор экан. Устоз уни даволаш учун ҳар кунни гулоб ичишини, эрта-лаблари эса фақат гулқанд берилишини, хиёршанбарни истеъмол қилишлиги лозимлигини, чунки у елни парчалаб ҳайдашини ва шу йўл билан биқинларидаги оғриқнинг йўқолишлигини тайинлади. Овқатига зирбожни буюрди.

197. Бир хотиннинг меъдасида оғриқ бўлиб, нимаики еса дарҳол қусиб ташлар эди. Шунингдек, ичаги оғриб, заҳирадаги сингарни ичи кетар ва ташна бўлар эди. Устоз унга сиканжубин ва иссиқ сув билан қусиб ташлашни, ундан кейин беҳи мураббоси билан ични тўхтатувчи табошир кулча дорисини истеъмол қилишни тайинлади. Агар ичи кетмаётган бўлса, сўндирувчи табошир кулча дориси ва уд кулча дориси истеъмол қилишни, овқати жўжа билан пиширилган ҳисримиа бўли-

ши, меъдаси устига сандал оғочи, кофур ва гул суви суртишни буюрди.

198. Бир хотин қортиқ билан қон олдирган эдим, меъда оғриғи тутиб қолди ва бу оғриқ кечалари кучаяди. деди. Устоз унга оғриқ тутган вақтида латталарни иситиб, оғриётган жойга қўй ва ҳар куни беш дирҳам гулқанд билан бир дирҳам уд кулча дорисини егин деб, овқатига нохот шўрва буюрди.

199. Бир хотиннинг меъдасида оғриқ юз бериб, икки кифтининг ўртасига ва жигарига тарқалаётган эди. Сийдиги оқ ва тиниқ эди. Ичи юмшоқ келганда роҳатланар эди. Устоз унга зира суви ва арпабодиён сувида эритилган ўн дирҳам хиёршанбар истеъмол қилишни буюриб, овқати нохот шўрва бўлишини ва хўл мевалар емаслигини буюрди.

200. Бир кишининг меъдасида овқат сира турмас, ҳаммасини қусиб ташлар эди. Устоз унга омила шираси бир дирҳам; кундир елими ва мастакий — ҳар биридан икки дирҳам олиб, янчиб аралаштирилгандан кейин, бу таркибдан бир дирҳамни беҳи суви билан истеъмол қил деди. Агар ўша заҳоти яна қуссанг, то у медангда тургунича қайта яна бир марта ёки икки-уч марта истеъмол қил деди.

Овқатинг яхши пишган тухум сариғи салати ва суммоқия бўлсин. Бундан кейин бу касалликка қарши бўлган дорилар билан ҳуқна қилиш муносибдир, деб тайинлади.

201. Бир кишининг меъдасида шиш ва ел бор эди. Меъдага қарши томонда, кифтида ҳам оғриқ сезар эди. Ҳар бир еган нарсани бир саотдан кейин нордон ёки ачиган ҳолда қусиб ташлар эди. Устоз унга ҳар кечаси икки ёки уч ҳ а б б а шабёр истеъмол қил, хоҳ у амал қилсин, хоҳ амал қилмасин деди. Мазкур шабёр сабр ва мастакийдан тайёрланади. Эрталаблари икки дирҳам юлдуз кулча дориси истеъмол қилишини айтиб, кўпинча овқати нон ва асал бўлишини, кўпчитадиган ва ел туғдирадиган нарсалардан сақланишни буюрди.

202. Бир кишида оғриқ, қуруқлик ва бош оғриғи бор эди. Йўталганида қон туфлар эди. Устоз унга қон олдиришни, шакарсиз арпа суви билан кўкнори кулча дорисини истеъмол қилишни буюриб, овқати каллапоча бўлишлигини тайинлади.

203. Бир кишининг меъдасида мўътадил бир шиш пайдо бўлган эди. Устоз томирни тилдириб, мизож ва касалликнинг талабига кўра қон чиқарди. Шундан сўнг

қизил гул катта кулча дорисини истеъмол қилишни ва меъда устига муқл суртмаси қўйишни буюрди.

204. Бир киши меъдасининг оғзида ва ҳижобада<sup>119</sup> озгина шиш бор эди. Устоз унга уд катта кулча дорисини истеъмол қилишни ва меъда устига муқл қуюқ суртмасини қўйишни буюрди. Чўллаганида сиканжубин ичиши кераклигини ва овқати халл-у зайт ёки жўжа бўлишини тайинлади.

205. Бир киши ҳар бир еган нарсаларини ғоят нордон ҳолда қусиб ташлар эди. Ичи қотган эди. Устоз унга кечалари сабр ҳаб дориси ва кундузлари юлдуз кулча дориси истеъмол қилишни буюрди. Овқатига нон билан асални тайинлади.

206. Бир хотиннинг меъдасида ғализ еллар бўлиб, ичи юмшоқ келганда роҳатланар эди. Устоз унга иссиқ сув билан зира жуворишнини истеъмол қилишни тайинлади.

207. Бир йигитнинг меъдасида шиш пайдо бўлган эди. Сийдиги суюқ ва сариққа яқин эди. Нафас олган вақтида калта-калта йўтал келарди. Устоз мазкур шиш оғган тараф босилиқ томиридан қон олдириб, сиканжубин билан қизил гул кулча дорисини истеъмол қилишни ва шишган жойга сандал, кофур ва гул суви қўйишни буюрди. Овқатига халл-у зайтни тайинлади.

208. Бир кишида овқатни кам ўзлаштиришлик, қаттиқ ташналик ва доимий иситма бор эди. Устоз унга гулқанд билан табошир кулча дорисини буюрди.

209. Бир кишида ўн кунгача қусиш ва суюқ ҳамда тез-тез ич кетишлик юз берган эди. Сийдиги суюқ ва сомон ранг эди. Устоз унга уд кулча дориси ва ични тўхтатувчи табошир кулча дорисини буюрди.

210. Бир хотин ҳар қачон қайт қилса меъдасида оғриқ пайдо бўлиб, ҳайза юз берар эди. Сийдиги суюқ ва оқ эди. Устоз унга кунда бир марта овқат истеъмол қилишни тўхтатиб, овқатни кунда оз-оздан бир неча марта истеъмол қил ва таоминг нордон нарсалар бўлсин деб тайинлади. Ҳар кун иссиқ сувга тушиб ўтир деб буюрди.

211. Бир кишининг меъдасида шиш бўлиб, сийдиги қуюқ ва қизилга мойил эди. Устоз унга қизил гул катта кулча дорисини истеъмол қилишни, меъдасига сандал, кофур, олма суви ва қизил гул сувини қўйишни буюрди. Овқати сув қўшилган сиркага ботирилган нон бўлсин деб тайинлади.

212. Бир кишида қизамиқ касалидан сўнг қусиш ва кўп кўнгил айнаш юз бериб, бурнидан кўп сув оқар

эди. У киши жуда озиб кетган эди. Устоз бурнидан оққан сув сабабли омон қолган деди. Агар бу сув оқмаганда суюқ ва тез-тез ич кетиш юз бериб, бу кишини ҳалок этар эди. Сўнг қизил гул кулча дориси ва уд кулча дорисини истеъмол қилишни, юрагининг тепасига сандал ва кофур суртишни буюрди. Узум ғўрасининг суви ёки татим сувида пишган жўжа ва бошқа қуш болалари билан овқатланиб, баданини қувватлантиришни ва касалдан янги турганларга қўлланадиган бошқа тадбирларни тайинлади.

213. Бир хотиннинг меъдасида оғриқ юз берган ва ҳайзи камайган эди. Устоз унга илдизлар суви билан хиёршанбар истеъмол қилишни буюрди. Овқати исмамоқ солинган таом ёки нохот шўрва ва исфидбожлар бўлишини тайинлади.

214. Бир хотинда қалб оғриғи бўлиб, бошига бир алангаланиш кўтарилар эди. Ҳайзи ҳақида сўралганда, ҳайзим тutilган деди. Касал тунлари ҳушидан кетар эди. Устоз унинг тадбири учун касал ҳушидан кетган кечаларида бир миқдор норпўст суви берилсин ва ундан кейин болдирларига қортиқ солинсин деб буюрди. Ҳар ойда бир ёки икки мартадан девпечак қайнатмасини ичиб юришини таъкидлади.

215. Бир кишининг меъдаси сусайган бўлиб, гоҳида сассиқ кекирдак бўлар эди. Меъдаси бўш бўлган ҳолда сўлагиди иссиқлик бўлар эди. Устоз иситма дориларини истеъмол қилишни буюрди.

216. Бир кишининг меъдасида оғриқ бўлиб, ичи қотган эди. Меъдаси устига совуқ нарсалар қўйилганда роҳатланар эди. Устоз унга қуланж совуқлик кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди.

217. Бир кишининг меъдасида оғриқ бўлиб, ичи жуда қотган эди. Сийдиги қизилга мойил эди. Устоз унга зира суви билан ўн дирҳам хиёршанбар асалини<sup>120</sup> истеъмол қилиб юр, ичинг кетса хиёршанбарни беш дирҳамга тушир, яна кундузлари қизил гул-кулча дорисини истеъмол қил деб буюрди. Овқатига халл-у зайтни тайинлади.

218. Бир киши ҳар бир еган овқатини, ҳатто ичган сувини ҳам қайт қилиб ташлар эди. Меъдаси оғзида сасиган, бузилган ва азият берувчи ҳид сезар эди. Устоз бу аломатлар иссиғинг ошиб кетганидан деб, уд кулча дориси билан анор шарбати истеъмол қилишини ва қусишини тўхтатиш учун олма суви билан Нишонур лойини истеъмол қилишни буюрди. Овқатига жўжа ва

бошқа қуш болалари қўшиб пиширилган ҳисримияни тайинлади.

219. Бир хотин қора қон қусар ва нимаики еса меъдасида ачиб, қусиқ билан тушиб кетар эди. Меъдасида эса куйиб ачишишни сезар эди. Устоз бу касаллик талоқдан меъдага қуйилаётган савдодан деб, иссиқ сув билан гулқанд истеъмол қилиб, ҳар куни қайт қилишини, ёғли гўшт сувини ичишини ва талоғи устига тилмасдан қортиқ солишни буюрди. Меъдада қолган савдонни кетгазиб юбориш учун девпечак қайнатмаси билан ични тозалашни тайинлади.

220. Бир кишининг еган овқатлари ҳазм бўлмас эди. Сийдигининг ранги қизил бўлиб, иситмаси йўқ эди. Устоз унга бир неча марта сиканжубин истеъмол қилиш билан қусиб ташлагандан кейин, ҳар куни зира суви билан беш дирҳам гулқанд истеъмол қилишни буюрди. Овқатига нохот шўрвани тайинлади.

221. Бир хотин меъдасида нордонлик сезар ва нимаики еса меъдасида ачир эди. Бу касаллик унда икки ойдан бери чўзилиб келаётган экан. Устоз унга иссиқ сув билан туз истеъмол қилиб, қусиб ташлашни буюрди. Шунингдек, ичи қотганлиги сабабли кечалари шабёр истеъмол қилишни ва ҳар куни кундузи иссиқ сув билан уд кулча дориси ва гулқанд истеъмол қилишни буюрди. Овқатини камайтиришни тайинлади.

222. Бир хотин нима нарса еса ўша замон ачир, ва уни қусиб ташлар эди. Қусиш билан чиқариб ташлаган модданинг нордонлигидан тишлари қамашар эди. Устоз унга юлдуз кулча дориси бериб, овқатига асал билан нонни тайинлади.

223. Бир киши иштаҳаси кам эканлигидан шикоят қилди. Ичи мўътадил эди. Устоз унга аввал иссиқ сув билан гуланжубин истеъмол қилишни буюриб, ундан кейин овқатига яна *ихол*<sup>121</sup> ва бошқа нордон нарсаларни тайинлади.

224. Бир киши халуқага ўхшаш бир нарса ташлар эди. Чиқариб ташлайдиган нарсасида қон бор эди. У кишининг ўзи йўталар эди. Сийдигининг ранги қизил эди. Устоз унга ўн дирҳам гунафша маъжуни истеъмол этишни, ундан кейин арпа сувини ичишни буюрди. Овқатига бодом ёғи билан пиширилган шўрвани тайинлади. Агар ҳарорати кам бўлса, арпа суви ўрнига зуфо қайнатмаси бериб, ундан кейин арпа суви бериш муносиб бўлар эди деди.

225. Бир кишининг меъдасида сусайишлик ва табиатида қуруқлик бор эди. Устоз унга кечалари шабёр ва

гундузлари зира суви билан гулқанд истеъмол қилишни буюрди. Шабёр деганимиз сабир билан мастакийдан тайёрланади.

226. Бир хотиннинг меъдасида қаттиқ шиш бўлиб, ичи кетар эди. Устоз унга катта гул кулча дорисини бериб, меъдаси устига қаттиқ шишлар учун ясалган меъда қуюқ суртмасини қўйиб боғлашни буюрди.

227. Бир хотинда ич кетиш ва меъдасида оғриқ бор эди. Сийдиги оққа мойил ва ташналиги йўқ эди. Устоз унга Хузистон жуворишни ва анор донасининг элакисини тайинлади.

228. Бир кишининг овқат ейишга иштаҳаси келганда меъдасида оғриқ пайдо бўлар эди. Лекин қорни оча бошлаганида оғриқни сезмас эди. Устоз ейдиган овқатингни кунда уч марта истеъмол қил ва овқатланишдан олдин ҳаммомга туш деб тайинлади.

229. Бир кишининг меъдаси сусайганлигидан ичи кетар ва меъдаси ачишар эди. Устоз беҳи шарбати билан катта қизил гул кулча дорисини истеъмол қилишни тайинлади.

230. Бир киши ҳар кун кечқурун овқатланиб, ундан кейин ухлайман, уйғонганимда меъдамдаги овқат ўзгарган, баданим бўшашган бўлади, деди. Устоз ҳар кун уйғонганингдан сўнг совуқ сувга туш, ундан кейин анор суви билан ёки анор донасининг қайнатмаси билан ўн дирҳам гулқанд истеъмол қил деб тайинлади.

231. Бир хотин еган нарсаларини ўзгартиришсиз қусиб ташлар эди. Устоз унга табошир кулча дориси ва уд кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди. Овқатига оддий ёки жўжа қўшиб пиширилган ҳисримияни тайинлади.

232. Бир хотин меъда оғриғидан шикоят қилди. Устоз меъданг қаршисида, орқада ҳам оғриқ борми деб сўради. Хотин бор деди. Устоз унга гулқандга бир миқдор қизил гул кулча дориси қўшиб, Рум арпабоёнининг суви билан истеъмол қил ва овқатни камайтир деб таъкидлади.

233. Бир киши нордон қусишдан ва меъда оғриғидан шикоят қилди. Устоз унга юлдуз кулча дорисини истеъмол қилишни буюрган эди. Шундан кейин касаллик қуланжга айланган. Устоз яна юлдуз кулча дорисини буюрди. Шунингдек, дам қиладиган овқатлар ва нордон нарсалар ейишдан таъқиқлаб қўйди. Бу киши ёввойи сабзи есинми деб сўралганда, устоз тўғри келмайди, чунки елни қонга аралаштириб юборади деб айтди. Устоз зира жуворишнини истеъмол қил, овқат-



ларинг шўрвалар ва асал бўлсин деди. Устоз бу кишининг меъдасида ёпишқоқ балғам ва кўп рутубат бор деди. У кишига яна ҳаммомдан кейин шолғомни қайнатиб, буғига бошингни тут, сенга жуда ёқади деди.

234. Бир киши ўрик еб, меъдаси бўшашиб қолган экан. Устоз унга бир миқдор кундур егин, ундан кейин кундурни сақич каби чайна деб буюрди.

235. Бир киши меъдаси пастки қисмининг ўнг тарафида бир шиш пайдо бўлиб, унинг бошланганига ўн кун бўлган эди. Ушлаб кўрилганида ҳарорат сезилар эди. Аммо рангида ўзгариш йўқ эди. Устоз қон олиш кераклигини буюриб, касаллик бошланишида қон олиш жуда ҳам фойдали бўлар эди деди. Чунки у ҳолда қон олиш шиш пишиб йиринг йиғмасдан тарқалиб кетишига фойда қилар эди. Буни билмаслик натижасида табиати-га хилоф равишда шишни етилтирувчи нарсалар ишла-тишга машғул бўладилар. Қон олишнинг фойдаси бўлмаганлигидан шишнинг йиринг йиғишга ўтганлиги маълум бўлди. Энди мойчечак, арпа уни, укроп, гулхайри—ҳар биридан бир қисм; яҳуд муқлидан ўн дирҳам оли-ниб, муқл, зиғир уруғи шираси ва канавча уруғи шираси билан эритилгандан сўнг қолган мазкур дори-лар янчиб қўшилади ва қуюқ суртма дори қилинади. Кундузлари у меъда устига қўйилади. Овқат вақти етиб келгунча касал чалқанча ётади. Овқат вақти бўл-ганда, овқатини еб, бир соат чордана қуриб ўтиради. Еган овқатининг оғирлиги ундан кўтарилгандан кейин меъда устига қўйилган қуюқ суртма дорини янгилайди. Ҳар куни беш дирҳам хиёршанбар асалини анжир суви ва бодом ёғи билан истеъмол қилади деб буюриб, бу йирингли шиш бўлиб, ичда ёрилган деди.

236. Бир кишининг меъдаси сусайган эди. Устоз унга Рум арпабодиёнининг суви билан катта қизил гул кулча дориси буюриб, овқатига нохот шўрвани тайин-лади.

### *Ун учинчи боб*

#### **ШУСА, ЙУТАЛ, НАФАС ҚИСИШ ВА БОШҚА КЎКРАК ҲАМДА УПКА КАСАЛЛИКЛАРИ ҲАҚИДА**

237. Бир киши шуса касалига гирифтор эди. Устоз унинг оғриқ тарафидан қон олишни, унга арпа суви билан гунафша шарбати беришни ва оғриган жойига шуса қуюқ суртмаси қўйишни тайинлади.

238. Бир кишида қуруқ йўтал бўлиб, сийдигининг ранги сариқ эди. Устоз унга ўн дирҳам гунафша маъжуни еб, устидан арпа суви ичишни буюрди. Овқатига бодом ёғида пиширилган исмалоқни тайинлади.

239. Кекса ёшдаги бир киши йўтал ва рабуга учраган эди. Устоз унга совуқ рабу маъжунини ва зуфони буюрди. Овқатига нохот шўрва ва асал билан нонни тайинлади.

240. Бир хотиннинг томоғида торайиш юз бергаҳ бўлиб, бунга ўн йил вақт ўтган экан. Устоз томоғида саратон бор, лекин у катта бўлмайди, анжир қайнатмаси билан хиёршанбар асалини аралаштириб фарғара қилсин деди.

241. Бир киши кўкрак касалликларидан бирнга учраган бўлиб, ундан йўтал билан кўкрагида дағаллик қолган эди. У ғоят кўп тупик ташлар эди. Бу ҳол уч ойдан бери давом этиб келаётган бўлиб, иштаҳаси бўғилган ва ичи қотган эди. Устоз унга бир ой давомида ҳаркунни беш дирҳам гунафша маъжуни ва беш дирҳам гулқандни гулоб билан истеъмол қилишни ва бу орада ич қотганлигини йўқотиш учун гоҳ-гоҳда иёраж ҳабини истеъмол қилиб туришни буюрди. Овқатига халл-у зайтни тайинлади.

242. Бир йигит жигарининг устида, қориннинг юқори қисмидаги ҳижобиде шиш бор эди. Устоз бу модда жигардан чиқадиган чиқиндилардан биридир деди. Касал табиасти уни йўқотишга ожиз эди. Модда ичга қараб йўналмаслиги учун унинг устига совуқлик дорилар қўйишдан сақланиш лозим деди. Энди мойчечак, гунафша, кепак, испағул шираси, зиғир уруғи шираси, сариқ йўнғичқа уни ва гунафша ёғидан бир қуюқ суртма дори тайёрланиб шиш устига қўйилади. Ундан кейин ўттиз дона олхўрини йиғирма дирҳам шакар билан кечалари истеъмол қилади. Кундузлари норпўст суви, ундан кейин арпа суви истеъмол қилинишини ва овқати тафшил бўлиши кераклигини тайинлади.

243. Бир киши кўп балғам ташлар эди. Балғами пишган, иситмаси йўқ эди. Кўкрагида дағаллик бор эди. Устоз унга зуфо қайнатмаси билан ўн дирҳам гунафша маъжуни истеъмол қилишни, ундан кейин арпа суви ичишни буюрди.

244. Кекса ёшдаги бир киши шусага учраган бўлиб, ҳоли жуда почор эди. Устоз унга беш дирҳам гунафша маъжунини арпа суви билан истеъмол қилиб, иссиқ сув билан фарғара қилишни, тарвуз сувини ичишни тайинлади.

245. Туғиши яқин қолган бир хотиннинг сийдиги қор сувидек тиниқ эди. Унда чанқаш ва алангаланиш каби ҳарорат аломатларидан биронтаси ҳам йўқ эди. Нафас олиши ҳам бенуқсон, аммо икки биқинида оғриқ бор эди. Хуллас касални билишга бирор йўл йўқ эди. Бироқ сачратқи истеъмол қилганда роҳатланишидан, пастки ҳижобида шиш борлиги тахмин қилинди. Сўнг устоз унга олтиш дирҳам сачратқи суви билан қайнатилган беш дирҳам хиёршанбор асали ва уч дирҳам бодом ёғи истеъмол қилишни буюрди. Овқатига ширин халл-у зайтни тайинлади. Агар зайтун ёғи ўрнига бодом ёғи бўлганида яхшироқ бўлар эди. Икки ёки уч кундан кейин мастакий билан гулқанд истеъмол қил деб таъкидлади.

246. Бир кишида йўтал, ич кетиш, кўп балғам ташлаш ва ортиқча ҳарорат бор эди. Устоз унга марсин кулча дориси ва шакарсиз арпа суви истеъмол қилишни буюрди.

247. Бир хотиннинг эмчагида шиш бўлиб, яллиғланиши ва ҳарорати бор эди. Устоз касал аъзога нисбатан қарши тарафдан қон олдириб, шиш устига шароб сиркаси билан арман лойи қўйилсин деди. Анор суви ва кўкнори истеъмол қилишни тайинлади.

248. Бир кишида қуруқ йўтал ва алангаланиш бор эди. Ҳавонинг совуши билан алангаланиши тўхтар эди. Устоз унга қон олдиришни буюрди. Арпа суви ва бангидевона қўшмай тайёрланган кўкнори кулча дорисини истеъмол қилишни танбеҳлади.

249. Бир кишида йўтал, ич қотишлик, иситма ва алангаланиш бор эди. Устоз унга эрталаб бир қадаҳ арпа суви билан ўн дирҳам гунафша маъжуни ва кечқурун ўттиз дирҳам гунафша шарбати билан ўн дирҳам хиёршанбар истеъмол қилишни буюрди. Овқатига ёғ билан пиширилган исфидбож истеъмол қилишни тайинлади.

250. Бир кишининг йўтали бўлиб, жуда кўп балғам ташлар эди. Шунингдек, бурнидан ёқимсиз хидли бир сув келар эди. Сийдиги лойқа эди. Устоз унга ўн дирҳам хиёршанбар асалини ўттиз дирҳам гунафша шарбати билан истеъмол этишни ва бошини мойчечак сувига тутишни буюрди.

251. Бир кишининг қуруқ йўтали бўлиб, сийдиги ўткир ва табиатида қуруқлик бор эди. Устоз унга кечалари гунафша шароби билан гулқанд истеъмол қилишни буюрди. Овқатига бодом ёғи билан пиширилган исмалоқни тайинлади.

252. Қари бир хотинда йўтал бўлиб, кўп балғам ташлар эди. Балғамида йиринг бор эди. Сийдиги оқ эди. Устоз унга шакар қўшмай тайёрланган кўкнори кулча дорисини буюрди.

253. Бир кишида сўлак оқиш, кўп балғам ташлаш ва нафас қисиш бор эди. Устоз кечалари кўкнори шароби ва кундузлари зуфо қайнатмасини ичишни буюриб, агар нафас қисиши сени қийнамаса, буларни анча вақтгача истеъмол қилиб юриш касалиннга жуда муносиб бўлади деди.

254. Бир кимсанинг чап эмчаги, юраги жойлашган жойда ва томоғига боргунча кўкрак суякларида қаттиқ оғриқ юз берган эди. Унг тарафида оғриқ сезилмас эди. Бу оғриқ икки кунда бир ва гоҳида кунда икки марта тутиб, совуқ сўв ичмагунча ва ўша жойга совуқ сув қўймагунча босилмас эди. У кишида ниқрис ҳам бор эди. Устоз чап тараф қифолидан қон олдириб, кофур қўшилган табошир кулча дорисини берди. Шунингдек, нордон анор суви ва олма суви ичириб, овқатига ҳароратни босувчи ва қоннинг ўткирлигини кетказувчи таомларни тайинлади. Шунингдек, гул суви, сандал ва кофурни кўкрагига суртишни уқдирди.

255. Бир йигит бир ой давомида йўталга мубтало бўлган бўлиб, оғзидан бирданига кўп қон келибди. Энди қачон бўлмасин йўталса қон келарди ва қусиғи кўпикли эди. Устоз ўпкасидаги бир томир ёрилган, оқибатда у силга сабаб бўлади, деди. Сўнг устоз бу касаллик учун бир кулча дори таркиб этиб, уни қурс ас-сил сил кулча дориси деб атади. Узи ёзган «Ақрабодин»да бу кулча дорининг нусхасини берган. У кишига ҳар куни эрталаб бу кулча доридан истеъмол қилиб, устидан бир қадаҳ арпа суви ичишни буюрди. Овқатига улоқ почаси ва бошқа елимловчи таомлар тайинлади. Лекин айтиб ўтилган арпа суви шакарсиз бўлиши лозим, чунки шакар ва бошқа ширинликлар тозаловчи қувватга эга. Бизга эса бу ўринда елимлаш керак деди.

256. Бир кишида оғир ғам ва нафас қисиши бўлиб, сийдигининг ранги сариқ эди. Устоз чап босилиқдан қон ол ва ҳалила қайнатмаси билан ичингни тозала деб айтганида<sup>122</sup>, у киши: қон олдирдим, шарбат ҳам ичдим деди. Шарбат неча марта амал қилди деб сўралганда, икки марта амал қилди, деб жавоб берди. Устоз бугун ва эрта дам ол ва арпа суви ич, эртадан кейин гунафша кулча дориси билан қайта ичингни тозала деб буюрди.

257. Бир кишида шуса бўлиб, сийдиги оқ эди. Устоз бир неча марта кўрилганидек, шусаси бўлган кишининг

сийдиги бу хил ранг бўлганида унда тиришиш пайдо бўлишига сабаб бўлади деди. Бу нодир воқеалардан бўлиб, кўпинча мусибати бош оғриқларига сабаб бўлади. Шундай қилиб, у кишига қон олдиришни ва шусага онд даволарни тайинлади.

258. Бир қиз боланинг чап сониди иссиқ шиш бор эди. Устоз агар оғриқ кучайиб, шишнинг кўкариш хавфи туғилса қон олинсин деди. Гарчи Жолинус болалар учун қон олишни маслаҳат кўрмаган бўлса ҳам, деди устоз, бу банда бир кичик хизматкор қизим шусага мубтало бўлганида қон олдим. Ёши кўтарган миқдордаги қонни чиқариб ташладим. Касалидан қутилди. Энди, модда бир аъзода тугилиши билан касиб, мазкур аъзо қирқиб ташлашга муҳтож бўлганидан, ёшига қарамай қон олиш аъло ва жуда лойиқ бўлади, деди. Шундан кейин у қизчанинг сонидаги шиш жойини гулоб ва озгина сирка билан совитишни буюрди. Овқатига арпа суви билан анор суви ва ясмиқ қайнатмасини тайинлади.

259. Бир хотин етти ойдан бери узоқ давом этган йўталга учраб, оқ балғам ташлар эди. Оёқлари шишган эди. Кечалари бошини ястиққа қўйиши билан оғзидан ёқимсиз ҳид келар эди. Устоз унга рабу маъжунини беришни маслаҳат кўрганида, касални ҳомиладор дедилар. Сўнг устоз мазкур маъжун ўрнига *зуфо қайнатмасини*<sup>123</sup> буюрди.

260. Бир хотиннинг ичи қотган бўлиб, қийналиб нафас олар эди. Устоз унга енгил ҳуқна буюриб, кундузлари гулоб билан гунафша маъжуни, кечалари гунафша шарбати билан хиёршанбар асалини тайинлади.

261. Бир болада иситмасиз, шуса пайдо бўлган экан. Устоз унга уч дирҳам гулқанд ва беш дирҳам гунафша маъжуни буюрди. Овқатига бодом ёғи билан исмалоқни тайинлади. Орқасига шуса томонга қортиқ солишни ва шуса қуюқ суртмасини қўйишни уқдирди.

262. Бир кишида йўтал бор эди. Балғам ташлаганда роҳатланиб, совуқ сув ичганида қийналар эди. Устоз унга зуфо қайнатмаси билан гунафша маъжунини истеъмол қилишни буюрди.

263. Бир хотиннинг ўнг тарафида шуса пайдо бўлиб, ёрилган ва ундан мадда йиринг чиққан эди. Лекин оғриғи тўхтамаган, йўтали енгил ва балғами суюқ бир ҳолда эди. Устоз унинг чорасида қуш патлари ёки пахтага ўхшаш мулойим нарсалар билан тўлдирилган латталарни иситиб, оғриқ бор жойга пахтадоғ қилишни ва

иссиқ сувни хўплаб ичиш йўли билан ярани тозалашни буюриб, зуфо қайнатмасини берди.

264. Бир киши йўталга учраган эди. Устоз унинг тадбирида анжир ҳамда Сабистон олхўрисидан ўн дона, сувсумбул ва гулхайри — ҳар биридан беш дирҳам олиниб, уч ритл сув билан ярми қолгунча қайнатилиб, сузиб олингандан кейин кунда бир ритлини берадилар деди. Нордон ва тузланган нарсалардан парҳез қилади. Овқати кунжут ёғи билан тайёрланадиган исмалоқ солинган таом бўлади ёки зиғр ёғи билан калла қанд есин деб тайинлади.

265. Бир киши йўталар, балғам ташлар ва кечалари ухламас эди. Устоз унга ҳам кўкнор шарбатини буюриб, икки-уч марта истеъмол қил, жуда фойдали деб ўқдирди.

266. Бир боланинг қаттиқ йўтали бўлиб, ичи қотган эди. Устоз унга кечалари гулоб билан хиёршанбар ва кундузлари яланадиган кўкнор маъжуни тайинлади.

267. Бир киши йўтал ва ич қотишдан шикоят қилди. Устоз унга кечалари гунафша шарбати билан хиёршанбар асали ва кундузлари гунафша маъжуни истеъмол қилишни, ундан кейин арпа суви ичишни буюрди. Овқатига исмалоқ солинган таомни тайинлади.

268. Бир ёш хотин беш ойдан бери йўталга мубтало бўлиб, уч кун аввал оғзидан кўпикли бир қон келган, у осонлик билан чиққан қон бир бутун бўлиб, лекин ичидан топилган нарса ўпка парчасига ўхшар эди. Оғриқ борми деб сўралганида, ўнг ёнимда бор деди. Устоз унга кўкнор кулча дорисини ва арпа сувини шакар қўшмай ичишни буюрди.

269. Бир бола келиб, қаттиқ-қуруқ йўталдан ва ичи қотганлигидан шикоят қилди. Иситмаси ҳам бор эди. Устоз унга кечалари гунафша шароби билан беш дирҳам хиёршанбар истеъмол қилишни ва кундузлари арпа суви билан яланадиган йўтал маъжунини истеъмол қилишни буюриб, иситмаси бўлганлиги учун қортиқ кўйишни ман қилди.

270. Бир кишида қуруқ йўтал бор эди. Устоз унга ҳар кун арпа суви билан гунафша маъжунини ичиб туришни буюрди. Маддаси пишиб, балғам ташлашга бошлаган вақтга келиб устоз арпа суви ўрнига зуфо қайнатмасини тайинлади.

271. Бир киши кўксимда бир хириллаш бор деб шикоят қилди. Устоз унга қустирувчи дорилар истеъмол қил, чунки кўкрагингда бир мадда йиғилган, у қусиш

билан тозалансин деди. Ҳар куни ўн дирҳам гулқанд егин ва овқатингни камайтир деб буюрди.

272. Бир йигитда қийналиб нафас олиш бор эди. Устоз унинг кўкси ва қорни устини пайпаслаб, меъдасида ва ҳижобида шиши бор деди. Сийдиги сариқ эди. Касалнинг овқати нон тўғралган гулоб ва бодом ёғи эди. Устоз гулоб билан бодом ёғини халл-у зайт каби қабул қил ва кўкнор шаробини истеъмол эт деб тайинлади.

273. Бир кишининг кўкрагида хириллаш, табиатида қуруқлик бўлиб, шақиқаси<sup>124</sup> ҳам бор эди. Устоз унга кўкнори кулча дориси ва арпа сувини истеъмол қил, овқатинг каък ва гуручдан тайёрланган *буломож*<sup>125</sup> бўлсин, қулоғинга хотин сути билан шақиқа шиёфи томиз деб буюрди.

274. Бир киши йўталга мубтало бўлиб, балғами мишиқ каби ғализ эди ва унда мазкур йўтал орқали нафас қисиш юз берган эди. Иситмаси ва чанқови йўқ эди. Устоз беш дирҳам гулқанд билан беш дирҳам гунафша маъжуни истеъмол қилишни буюрди.

275. Бир йигит нафас қисиш ва ғам босишдан шикоят қилиб, ўнг тарафдан қон олдирган эдим, юрагимда бир куйиш юз бериб, бу ғам мени босди деди. Устоз энди чап томондан қон олиш лозим бўлади деди. Лекин ўн беш кун арпа суви, гулқанд ва гунафша маъжунини истеъмол қилиб юриб, ундан кейин чап томондан қон олдир деди. У йигит анор сувини ичиш мумкинми деди. Устоз, бу нафас қисиш касаллиги, анор суви унга муносиб эмас деди.

276. Бир хотиннинг кўкрагида бўғилиш бўлиб, сийдиги суюқ ва сарғиш эди. Устоз иллат қуруқликдан деб, анжир қайнатмаси, хиёршанбар асали ва бодом ёғи билан ғарғара қилсин, шунингдек, илиқ сувга озгина бодом ёғи қуйиб, ғарғара қилсин, овқати нон билан сут ва шакар бўлсин деб тайинлади. У хотиннинг ичи қотган эди. Юмшатиш учун гунафша кулча дорисини буюрди.

277. Бир киши зотилжамга учраган бўлиб, унинг ичи кетар ва йўталар эди. Устоз унга марсин меваси қўшиб тайёрланган сувсумбул қайнатмаси билан марсин элакисини ичишни буюрди. Чунки сув сумбули кўкракни тозаласа, марсин меваси ични тўхтатади.

278. Ориқ ва сариқ рангли бир кишида йўтал ва рабу бор эди. Қусганида ундан оқ ва ёпишқоқ бир модда тушар эди. Устоз унга кундузлари кўкнор кулча дориси ва кечалари шинни билан кўкнор шароби ичиш-

ни буюриб, томоғи дағаллашганда испагул ширасини истеъмол қилишни тайинлади.

279. Бир бола йўталар эди. Йўталганида бир хил кўпик чиқар эди. У боланинг бўйни узун ва ингичка эди. Сил касаллигига мойил эди. Устоз унга арпа суви билан кўкнор кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди.

280. Бир киши йўталганида қон ташлар экан. Устоз унга шакарсиз арпа суви билан қизил гул сувида ювилган кўкнорини истеъмол қилишни буюрди.

281. Бир киши йўталар ва кўп қусар эди. Устоз унга қасб<sup>126</sup> деб аталган хурмо қоқиси билан марсин меваси кулча дорисини истеъмол қилишни, меъдасига сандал ва кофур суртишни буюрди. Овқатига қовурилган бодом билан каъкни тайинлади.

282. Бир хотинни олиб келдилар. Эмчагининг биттаси сўлғин, иккинчиси эса қаттиқлашиб, тошдек туртиб чиққан безга ўхшаб қолган эди<sup>127</sup>...

283. Устоз унга... мунтазам қилишни буюрди. Овқати бодом ёғида пиширилган қовоқдан тайёрланган овқат ёки кунжут ёғи билан шакар, ёки бодом ёғи билан пиширилган исмалоқ бўлишини тайинлади<sup>128</sup>.

284. Бир кишининг кўкраги оғрир эди, аммо йўтал ёки бирон бошқа нарса йўқ эди. Устоз унга гул ёғи ва асал мумидан қийрутий ясаб, кўкрагига суртишни ва кўксига кўп марта иссиқ сув қўйишни буюриб, овқатига бодом ёғи билан қовоқдан ёки мошдан тайёрландиган овқатни тайинлади.

285. Бир киши қаттиқ рабу касаллигига мубтало бўлиб, ҳатто нафас олишда ҳам жуда қийналар эди. Озгина қон аралаш кўп туфлар эди. Устоз унга босилиқдан қон олдиришни ва ҳар куни эрталаб ўн дирҳам *гунафша маъжунни*<sup>129</sup> ва арпа суви истеъмол қилишни буюриб, бодом ёғи хўплаши керак эканлигини айтди.

286. Бир болани олиб келдилар. У овоз буғилиш касаллигига мубтало, сийдиги сариққа мойил, кечалари эса унда иситма юз берар экан. Устоз бу касаллик силнинг бир хили деб, бодом ёғи билан гунафша маъжундан истеъмол қилишни буюрди. Овқатига оқланган арпа билан қовоқ ва бодом ёғини тайинлади.

287. Бир ҳомиладор хотин рабу касаллигига мубтало экан, у ёрилгандан кейин устоз унга зуфо қайнатмаси билан гунафша маъжунини буюриб, овқатига сут ва шакарни тайинлади.

288. Бир кишида қуруқ йўтал бор эди. Кўкрагидан ҳеч нарса келмас, туфламас ва ичи қотган эди. Устоз



унга бангидевона уруғисиз тайёрланган кўкнор кулча дориси ва шакарли арпа суви истеъмол қилишлигини буюрди. Овқатига шолғом шўрвани тайинлади.

289. Кекса ёшдаги бир кишининг сийдиги қизил ва ичи келмас эди. Саккиз кундан бери йўтал, нафас қишиш ва бош оғриғига мубтало эди. Устоз унга ичакка юбориладиган мулойим ҳуқна дори билан бир ҳуқна қилиб, қамалиб ётган ахлат чиқиб кетганидан сўнг, арпа суви ва гунафша маъжунини истеъмол қилишлигини буюрди. Ундан кейин қон олиб, кўкрагига шусага қарши *қуюқ суртмани*<sup>130</sup> буюрди. Агар қуланж хавфи бўлмаганда эди, даволашни қон олишдан бошлар эди.

290. Ингичка оғриқ диққ касаллигидан озиб кетган бир қиз болани олиб келдилар. Устоз уни ҳар кун иссиқ сувга ўтқазिश, баданига гунафша ёғи суртиш ва бу китобда тилга олинган шакарсиз арпа суви билан озғинлиги тузалгунча чора кўриш керак деди. Ундан сўнг иссиқ сувга ўтқазिश ва гунафша ёғини суркашни такрор буюриб, қовундан ташқари ҳўл меваларни ейишга рухсат қилди. Қовун сафрога тез айланишидан сийдикни ҳайдайди, деди.

291. Бир киши ўн йилча рабу касаллигига мубтало бўлиб, қачонки совуқлик нарсалар еса, йўталишиб кетар экан ва эрталаблари кўкрагидан сувли ва оқ кўпикли бир хил модда чиқар экан. Баъзи бир табиблар пишлоқ зардобини ичишни маслаҳат кўрганларида, ундан кўпгина зарар кўрган; сийдиги сомон ранг эди. Устоз ўпкада ёпишқоқ моддалар тўпланиб қолган деди. Қасал шундай бир дориға муҳтождирки, унда озгина ўткирлик бўлсин, токи у моддани кўчирсин, лекин мазкур дорининг ўткирлиги бадан ҳарорати миқдорича бўлиб, ундан ортиқ бўлмасин, йўқса бадан ҳароратининг ошиб кетишига сабаб бўлади деди. Шундан кейин устоз унга бир сурги берди, таркибида турбуд, Абу Жаҳл тарвузининг эти бор эди. Кейин *рабу маъжунини*<sup>131</sup>, ундан кейин қизил гул маъжунини берди. Сўнгра сочини олдириб бошига хардал ва хардал ўрнига ўтадиган дорилар суртишни буюрди. Овқатига турп япроғи ва исмалоқ ўтидан бодом ёғи билан тайёрланган шўрваларни буюрди. Агар касал ёғ ичишни кўтара олганда, шунинг ўзи мазкур моддани кўчиришга кифоя қилар эди. Лекин бу ҳолда қуввати пасайиб кетмаслик учун ҳафтада икки марта енгил гўштлар ва *исфидбож*<sup>132</sup> тановул қилишга эҳтиёж туғилар эди.

292. Бир хотин йўталга мубтало бўлиб, балғамида қуруқлик ва ҳайзида яна тутилиш бор эди. Устоз

унинг болдиридан қортиқ қўйиш билан қон олишни ва унга петрушка билан арпабодиён уруғлари қўшиб тайёрланган зуфо қайнатмасини истеъмол қилишни буюрди.

### Ун тўртинчи боб

#### БУҒИН ВА ЁНБОШ, ҚУЛ ВА ОЕҚ ОҒРИҚЛАРИ ҲАМДА РИШТА ВА НИҚРИС ҲАҚИДА

293. Бир йигит ўнг ёнбошида пайдо бўлган оғриқ ва ғулдурашдан шикоят қилди. У киши озғин ва узун бўйли эди. Сийдиги сомон ранг эди. Устоз унинг қорнини пайпаслаб кўриб, жигарининг олд томонида кўпчиш бор деди. Шундай қилиб, иссиқ сув билан гулқанд истеъмол қилишни, секин-секин ҳаммомга кириб, чиққандан кейин сиканжубин қўшиб, маъжун қилинган беш дирҳам девпечак истеъмол қилишни тайинлади.

294. Бир хотиннинг ёнбошида оғриқ бор эди. Баъзи аломатлар ундаги касал қуланж елидан эканлигидан далолат берди. Устоз унга юришга кучи етадиган бўгунча шаҳриёрон иссиқлик маъжунини берди. Ундан кейин қуланж иссиқлик кулча дорисини бериб, овқатига нохот шўрва ва исфидбожларни тайинлади.

295. Бир хотиннинг икки ёнида оғриқ бўлиб, қон туфлар эди. Устоз унга кечасига хиёршанбар асали ва кундузига кўкнор кулча дорисини буюрди.

296. Бир кишининг ўнг билагида ва ўнг тўпиғи бўғинида оғриқ бўлиб, ўша жойларни ушлаб кўрилганда ҳарорат сезилар эди. Устоз чап тарафдан қон олдиртириб, оғриқ қўлда кўпроқми, оёқдами деб сўради. У киши оғриқ оёқда кўпроқ деди. Шундан сўнг устоз ўнг босилиқдан қон олдириб, касалланган бўғинни сирка ва гул суви билан совитишни буюрди. Овқатига анор ва арпа сувини тайинлади.

297. Бир кишининг оёғида оғриқ бўлиб, юрганида ва ҳаракат қилганида ором олар эди. Устоз унга сассиқ ҳаб ва қустирувчи дорилар истеъмол қилишни буюрди.

298. Бир хотиннинг ёнбошида оғриқ бўлиб, сийдиги етилган ва сомон рангли эди. Ичи қотган ва гоҳида иситмаси чиқар эди. Устоз бу кишида қуланж ели бор деб, қуланж совуқлик кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди.

299. Кекса ёшдаги бир киши оқсоқланиб қолган эди. Чап товонини ерга тегиза олмас эди. Баъзи табиблар қон олишни буюрган эдилар. Устоз сендан қон олиш

хато деб, у кишини ўтқазди ва оёғингни узат деб буюрди. Оёғини ўзатиш мумкин бўлмаганлигидан, устоз тизза остидаги иккита пай қуриб, қотиб қолган деди. Энди унинг тадбирида, ўша оёғинг устига кўпгина иссиқ сув қуйилади ва сирка қиздирилиб, буғига шу оёғингни тутадилар ёки бир тош парчасини қиздириб, сиркага ташланади ва оёғингни ўша сиркага тутадилар. Шундан кейин яхуд муқли ва сигир болдир суюгининг илиги олиниб, малҳамдек қилиб тиззага боғланади. Шу йўл билан касал ҳар куни секин-секин оёғини узатишга ҳаракат қилади. То оёғи ёзилиб, тўғри бўлмагунча даволашни шу усулда давом эттиради деди.

300. Эмизикли бир боланинг икки ёнида оғриқ бора эди. Устоз уни одатдаги эмизишдан камайтириб, энди ўша одатдаги миқдорни ярми эмизилсин ва ҳар куни уйқидан уйғонганида, эмчак беришдан олдин иссиқ сувга ўтқазилсин деб буюрди.

301. Бир кишининг чап ёнбошида, киндиги остида оғриқ бўлиб, у жойда қаттиқлик ва ачишиш сезар эди. Қорни оч вақтида оғримас эди. Сийдиги ёғли ва лойқа бўлиб, етилмаган эди. Булардан ташқари у бошида ҳам оғриқ сезар эди. Устоз бу хил сийган киши бош оғриғидан холи бўлмайди деб, кунда икки марта икки дирҳамдан хурмо жуворишнини ичиб юр, токи етти марта ични сурсин, анча вақтгача ҳар куни зира жуворишни истеъмол қил ва шу орада зира суви билан гулқанд ҳам истеъмол қил деб буюрди.

302. Бир кишининг орқасида оғриқ бўлиб, сийдиги сарғайган эди. Устоз унга қифолдан қон олдиришни буюриб, беш дирҳам гунафша маъжуни ва беш дирҳам гулқандни гулоб билан истеъмол қил ва оғриган жойига иссиқ шаббўй ёғи сурт деб айтди.

303. Урта яшар бир кишининг чап томонидан, эмчанинги остида бир оғриқ бўлиб, у меъдаси ва орқасига кўтарилар эди. Уша томони билан ётса оғриқ кучаяр эди. Сийдиги ҳатто сарғайган эди. Нафас олишда қийналиш йўқ эди. Устоз бу касаллик шуса-йи хорижа деб қон олишни, оғриган жойга шуса қуюқ суртмасини суртиб боғлашни ва шусага муносиб овқатларни буюрди.

304. Устоз совуқ ва иссиқ шишларни тарқатишда кўп суюлтирилган шаробнинг катта фойдаси бор, лекин бир ҳисса шаробга тўрт ҳисса тоза сув қўшиш керак дер эди<sup>133</sup>.

305. Бир кимсанинги ўнг ёнбошида оғриқ ва нафас олишида қийинчилик бўлиб, тили сарғайган эди. Ун

кун бурун қон олдириб, заифлашиб қолган эди. Устоз бу кишида бир модданинг мавжудлиги хавфи бор ва у модда пишишга бошлаган деди. Энди касалдан қон олиш унча муносиб эмас. Унинг чораси учун ўттиз дона олхўрини қайнатиб, унинг суви билан ўн дирҳам хиёр-шанбар асалини истеъмол қилиш ва эрталаблари арпа сувини ичиш муносиброқдир, деди.

306. Урта яшар бир кишининг барча бўғинларида оғриқ бор эди. Устоз унга совринжон қўшиб қайнатилган ҳалила қайнатмасини ичишни буюриб, бўғинларига зайтун ёғи ва туз суртишни тайинлади. У киши иссиғим бор деди. Устоз унга ҳар куни гулқанд еб тур деди.

307. Бир хотиннинг ўнг қўли бўғинида қаттиқ оғриқ бор эди. Иссиқ ҳаводан ва бошқа иссиқ нарсалардан роҳатланар эди. Устоз унга сассиқ ҳаб ва қустирувчи дори буюриб, оғриётган жойга қуст ёғини суртишни, овқати нохот шўрва ва исфидбож бўлишини тайинлади.

308. Кекса ёшдаги бир кишининг ўнг ёнбошида ва умуртқасида оғриқ бор эди. Устоз унга ваннага тушишни ва ундан кейин зайтун ёғи ёки сигир сариёғи, ёки бодом ёғи ва зигир уруғи шираси билан ҳуқна қилишни буюриб, умуртқасига гунафша ёғини суртишни тайинлади.

309. Бир хотиннинг чап ёнбошида оғриқ бўлиб, бу оғриқ кифтига боргунча чўзилган эди. Ҳар куни намозгар вақтидан оқшомгача иситмалар, лекин оз терлар эди. Устоз унга оғриган томондан қон олишни ва сиканжубин билан қизил гул кулча дорисини истеъмол қилишни буюриб, овқатига халл-у зайтун тайинлади.

310. Бир хотиннинг бош бармоғи ва кўрсаткич бармоқлари секин-секин юқори кўтарилиб, ҳаракатдан қолган эди. Кўзларида қоронғилик ва бачадонида ҳарорат бор эди. Устоз унга ўнг босилиқдан қон олдиришни буюриб, норпўст сувини ва нордон овқатлар ҳамда қуруқ сувда пиширилган жўжа ейишни тайинлади.

311. Ун бир яшар бир боланинг сонидида оғриқ бўлиб, ушлаб кўрилганда у жой иссиқ эди. Устоз икки кифти оралиғига қортиқ қўйдириб, касал аъзони доим сирка ва гул суви билан совитиб туришни тайинлади.

312. Ун уч яшар бир болани олиб келиб, гоҳида икки ёнида оғриқ пайдо бўлиб, нафаси қисади ва қорнига қуруқлик келади дедилар. Устоз унга қизил гул кулча дориси бериб, бошига мойчечак суви билан компресс қилишни тайинлади.

313. Бир кишининг елкасида заифлик пайдо бўлиб,

бармоқларига бир хил ҳарорат келар эди. Баъзида қурт юргандек бир ҳолни сезар эди. Устоз оғриган аъзога нисбатан қарши тарафдан қон олишни буюриб, қор билан совитилган гул суви ва сирка билан касал бўлган елкани совитишни, кечалари унга гул ёғи суртилгандан кейин унинг устига марсин толқонини сепишни тайинлади. Марсин асабни мустаҳкамлаш учун сепилади деди.

314. Бир сийдикни олиб келдиларки, у эт ювиндисисимон эди. Бу сийдик эгасининг орқасида оғриқ бор, гоҳида сийдиги қонга ўхшаб кетади ва сияётган вақтида чап сийдик йўли куйиб ачишади дедилар. Устоз у кишининг буйрагида яра бор деб, уруғлардан ясалган ҳаб дори ва қаҳрабо кулча дорисини истеъмол қилишни тайинлади.

315. Кекса ёшдаги бир кишининг орқасида ва ёнларда бир оғриқ бор эди. Кечалари бошини ва бутун баданини ҳарорат қоплаб олиб, бармоқлари юмилиб қолар эди. Ичи қотган ва сийдигида ҳарорат аломати бор эди. Устоз ўн дирҳам хиёршанбар асали, ўттиз дирҳам гунафша шарбати ва беш дирҳам бодом ёғини аралаштириб, эрталаб истеъмол қилсин деди. Агар ичи обдан юришиб кетмаса, эрталаблари ични юмшатувчи табошир кулча дорисини истеъмол қилсин деди. Иситмаси бор экан овқати исмалоқ суви ва лавлаги суви бўлиб, иситмаси тушгандан сўнг нохот шўрва ва мол оёқларидан тайёрланган исфидбож бўлсин деди.

316. Бир хотин пастки аъзо — жинсий аъзосидаги оғриқдан, шунингдек, бош оғриғидан шикоят қилди. Ҳайзидан савол қилинганда: аввалгидек эмас, камроқ, ичим ҳам қотган деди. Устоз унга илдизлар суви билан хиёршанбар ва бодом ёғини истеъмол қилишни буюрди.

317. Бир боланинг биқинида оғриқ бўлиб, унинг шиддатидан бақирришга мажбур бўлар эди. Бу ҳодисанинг юз берганига бир йил бўлган эди. Устоз томирини ушлаб, унинг тўла ва кетма-кет ураётганлигини билди. Қасалнинг сийдиги қуюқ ва бир оз сариқ эди. Устоз оғриётган жойни ҳам ушлаб кўриб, ичкарасида чиқиқ борлигини пайқади. Шундан кейин оғриққа қарама-қарши томондан қон олди ва озгина-озгина анор сувидан ичишни ҳамда халл-у зайт билан овқатланишни буюрди.

318. Бир кишининг кифтида оғриқ бўлиб, елка ва кўкракка ёйилмоқда эди. Устоз ундан қон олишни буюрди, чунки оғриётган жой иссиқ эди. Қасал устозга бир йил илгари қон олдирган эдим деди. Шундан сўнг

устоз ҳалила қайнатмаси истеъмол қилишни, ундан сўнг норпўст сувини буюрди.

319. Кекса ёшдаги бир кишининг соннда икки кунгача бир оғриқ юз берган эди. Сабаби *кишкия*<sup>134</sup> еганлигидан бўлиб, ҳаммомга тушганида оғриқ тўхтар эди. Устоз унга овқат ейишни камайтир, иложи борича очлик даражасига сабр қил ва ҳаммомга тушиб тур деб буюрди. У киши ичи қотганлигидан шикоят қилди. Устоз хурмо жуворишни ейишни тайинлади.

320. Кекса ёшдаги бир кишининг бўғинларида оғриқ юз берган бўлиб, меъдасида ҳам оғриқ бор эди. Устоз меъдангдаги оғриқ бўғинларингдаги оғриқдан кейин юз бердими деб сўрайди. У киши, ҳа, кейин юз берган деди<sup>135</sup>.

321. Бир хотиннинг биқинларида оғриқ бўлиб, гоҳида юзига ва бошига бир ҳарорат кўтарилар эди. Юзида ғализ сепкиллар бўлиб, ҳайз келиши камайган эди. Ичи юмшоқ келганда роҳатланар эди. Устоз унинг тадбирида болдирларига қортиқ солишни ва девпечак қайнатмасини ичишни буюрди. Шундан кейин «Ақрабодин»да ёзилган сепкиллар дорисини юзида бўлган сепкиллар устига суртишни буюрди.

322. Бир кишида бўғин оғриқлари бўлиб, иситма, бош оғриғи ва кўнгил айнаш кабилар юз бермаган эди. Лекин оғзидаги тупик иссиқ эди. Устоз унга иёраж билан бирга, ҳалила қайнатмасини истеъмол қилишни тайинлади.

323. Бир хотиннинг орқасида оғриқ бўлиб, қорнидан юзига бир буғ кўтарилар ва унга титроқ келар эди. Ҳайзига ҳам нуқсон етган эди. Устоз унинг тадбирида болдирларига қортиқ солишни, ундан кейин ҳар куни иссиқ сув билан гулқанд истеъмол қилишни буюрди.

324. Бир йигитнинг чап биқинида, қовурғаларининг остида оғриқ бўлиб, ичи суюқ ҳамда тез-тез кетар эди. Устоз пайпаслаб кўриб, ич кетиш билан бирга, қоражигари касал эканлигини сизди ва табошир кулча дориси, шунингдек, панжангушт кулча дориси истеъмол қилишни буюрди.

325. Бир хотиннинг елкасида оғриқ бўлиб, у меъда ва қорнига тушган эди. Табиатида қуруқлик бўлиб ҳайз келиши тўхтаган эди. Устоз унга *уруғлардан*<sup>136</sup> тайёрланган ҳайзни юритувчи қайнатма билан эритилган хиёршанбар асалини истеъмол қилишни ва болдирларига қортиқ солишни буюрди.

326. Бир йигитда бўғин оғриқлари бўлиб, оғриётган жойлари ушлаб кўрилганда иссиқ эди. Устоз қон олдир-

тирди. Оғриқ тўхтади. Ундан кейин яна оғриқ юз берди, аммо оғриқнинг кейинги юз беришида оғриётган жой совуқ эди. Устоз унга савринжон қўшилган ҳалла қайнатмаси истеъмол қилишни ва ҳаммомга тушишни буюрди. Овқатига нохот шўрвани тайинлади.

327. Урта яшар бир кишининг бир қанча ойдан бери тўпиғида оғриқ пайдо бўлиб, у товони устига тушган эди. Кечалари оёғи кўрпада қизиганида лўқиллар эди. Устоз унинг чорасида оғриган жойни қўл билан ёки дағал латталар билан то у жой қизаргунча ишқаласин, ундан кейин иссиқ сувга солсин, токи у жой қитиқланиб куйсин, сўнг совуқ сувга солсин деди. Касал ширинлик нарсалардан ва шаробдан парҳез қилиб, ҳароратни босадиган овқатларга мойил бўлсин. Болдирларига қортиқ солдирсин. Қон олиш муддати узайиб кетиши натижасида оғриқ кучайса ёки бошланса, касал оёқ томонидаги қўлининг босилиғидан қон олинади деди. Устоздан бу хил чорадан мақсад нима деб сўрадим. Устоз шунга ўхшаган баъзи касалликлардан қолган иссиқ чиқиндилар сезгир жойларга оқиб келган, шунинг учун бу тadbирдан мақсадимиз оқиб келган моддани енгиллик билан чиқариб ташлаш деди.

328. Бир йигит бир ой мобайнида бўғин оғриқларига мубтало бўлган, ундан кейин икки кун ўнг қўлидаги оғриқ шу даража кучайиб кетганки, қўлини қимирлатишга ва кийимидан чиқаришга қодир эмас эди. Сийдиги сомон ранг эди. Устоз оқшомдан кейин овқатланасанми деб сўради. У киши ҳа деб жавоб берди. Устоз сийдикнинг оқ бўлиши шундан ва кечаси сув ичишдан деди. Ундан кейин кўп ва қаттиқ ухлайсанми деб сўради. У киши кўп ва қаттиқ ухлайман деди. Устоз қон олишни буюриб, қайси томир тўла кўринса, ўша томирдан қон ол деди. Овқатига шу касалликка мос таомларни тайинлади.

329. Бир хотиннинг ҳамма аъзосида ва қўл бармоқларининг учида оғриқ бўлиб, сийдик йўлидан бир совуқ сув оқар эди. Устоз болдирларига қортиқ солишни ва сабир ивитмасини истеъмол қилишни буюрганида, у хотин жуда чанқайман ва кўп сияман деди. Сийдиги кўрилганда диёбитусга учраган касаллар сийдигига ўхшаш кўринди. Шундан кейин устоз касалликка *диёбитус*<sup>137</sup> деб ҳукм чиқариб, болдирларига қортиқ солишни ман қилиб, арпа сувини ичиб юришни, бошини иссиқ сувга тутини ва сабир ивитмасини истеъмол қилишни буюрди.

330. Бир хотиннинг биқинларида, қорнида ва кин-

дигида оғриқ бўлиб, тез-тез чанқайди, кўп марта сняяди ва сийганида сувга ўхшаш бир модда келади, деб ҳикоя қилдилар. Устоз унга ични тўхтатувчи табошир кулча дорисини буюрди. Шундан кейин у хотинда эт увушиш билан бирга иситма бор дедилар. Устоз эт увишиш билан иситма бор бўлса, сув билан қизил гул кулча дориси берилсин, ич кетишни ҳам тўхтатади деди. Ич кетаётганда сиканжубин бериш яхши эмас. Агар иситмаси тушса табошир кулча дориси билан чегараланилсин, хусусан чанқови бўлса жуда муносиб бўлади деди.

331. Бир кишининг ўнг ёғида оғриқ бўлиб, оғриётган жой ушлаб кўрилганда иссиқ эди. Устоз қон олдиришни буюрганида, у киши ўн кун бурун қон олдирган эдим деди. Устоз қайта қон олинсин деб, гўшт ва шароб истеъмол қилишни ман қилди.

332. Бир кишида ниқрис касаллиги бўлиб, оёқлари шишган ва териси шилинган эди. Сийдиги сариқ эди. Бу касаллик менда юз берганига бир йил бўлади, бир марта қон олдирган эдим, оёғимнинг териси шилинди ва бармоқларимда яра пайдо бўлди деди. Устоз касаллигининг давосини қилибсан, аммо касалликдан яна қолибди деди. Энди бу оёғингга илож қил, унга азият берма, парҳез қил, овқатинг нордон тафшил бўлсин деди. Кўпинча қандли сиканжубинга сув аралаштириб ич ва секин-секин юришга машқ ва ҳаракат қил. Қачон оёқларинг қизиса совуқ сувга сол. Агар юрганингда оёғинг кўкарса, қизил рангли қон чиққунча қон олди ва гоҳида қустирувчи дорилар истеъмол қил деди.

333. Бир киши ниқрисга мубтало эди. Устоз унга: қачон оёғингга хилт оқиб тушса қон олди; анор суви билан табошир истеъмол қил, ҳар беш кунда бир марта ҳалила қайнатмасини ич. Сиканжубин ва иссиқ сув билан ғарғара қил деди. Агар оёқда ҳарорат кўтарилса, қортиқ солиб ундан кейин сирка ва гул сувига ботирилган латталар билан оёғингни совут. Оёғингни қийналиб ҳаракат қилдирма ва оёғинг ўрнингда ётганингда юқори турсин. Табиатингга қуруқлик келмаслиги учун бир миқдор боғ ялпизидан истеъмол қилиб, ундан сўнг олхўри шаробидан ич. Яна овқатинг улоқ, қўзи ва уй қушларининг гўштарига нордон нарсалар қўшиб пиширилган таомлар бўлиб, бундан четга чиқилмасин. Бундан кейин билгинки, бу касалликка жинсий алоқа зарардир. Жинсий алоқа бўладиган ҳолда аввал кофур ва гул суви ҳидланиб, ундан сўнг жинсий алоқа қилинади. Жинсий алоқадан сўнг



жуда совуқ сув ичилади ва кўпинча совуқ сув ман этилмайти деб тайинлади.

334. Урта яшар бир кишига бир йил олдин ниқрис оғриғи юз бериб, ҳозир ўша оёғида, тиззаларидан оёқларига боргунча қизиш бор эди. Устоз унга касалнинг бошланиши вақтида қон олиш ва қустирувчи дориларни истеъмол қилишнинг катта фойдаси бор деди. Эндиги ҳолда оёқни совитиш ва ундан сафрони суриб чиқариш фойдали деди.

335. Бир киши ниқрис оғриғининг зўрайганлигидан ва оёғида бўлган қизишнинг кучлилигидан шикоят қилиб, бундай зўрайишга сабаб сандал ва шунга ўхшаш баъзи совитувчи дориларни қўйганимдандир деди. Устоз ҳа, совитувчи дориларнинг қўйилганлигидан, зеро моддаси кўп экан, қон олиш ва ични тозалашдан кейин совитувчи дорилар билан оғриғини қолдириш керак эди деди.

336. Бир киши истисқо билан оғриб, тузалгандан кейин, у бир хил ниқрис касаллигига учраган эди. Устоз истисқо бўлган жойлар босилганда ачишадими деб сўради. Ҳа ачишади деди. Устоз истисқо аломатларидан биронтаси юз берганида қон олиш тўғри келмайти, истисқони зўрайтириб юборади деди. Агар истисқо бутунлай йўқолиб, ниқрис ундан кейин юз берган ҳолда қон олишга қаршилик қолмайти. Бу кишида эса ниқрис билан истисқо бирга бўлган. Шунинг учун қон олмасдан туриб, истисқога зарар етказмайдиган дорилар билан ташқаридан ва ичкаридан даволансин деди.

337. Бир кишида ирқуннасо юз берган бўлиб, сийдиги қизил ва қуюқ эди. Устоз босилиқдан ундан кейин ирқуннасо томиридан қон олишни буюриб, овқатига халл-у зайтни тайинлади.

338. Эндигина бир касалликдан қутулган камқувват ва кекса бир кишининг орқасида бир оғриқ ва қўлида жузъий титроқ бор эди. Сийдиги оқ ва суюқ эди. Устоз овқатини камайтиришни буюриб, овқатдан олдин ҳаммомга тушишни тайинлади. У киши икки кун олдин қортиқ қўйдирган эди. Устоз хато қилган деди.

### *Ун бешинчи боб*

#### **ЕЛЛАР, ҚУЛАНЖ ВА ИЧ ҚОТИШ ҲАҚИДА**

339. Бир киши кучли қуланжга учраган бўлиб, иссиқ нарсалар унга ёқар эди. Устоз унга аввал шундай ҳуқна

дори билан ҳуқна қилишни тайинлади. Ҳуқна дорисининг таркиби бундай: қора зира, сариқ зира, ҳинд нахваси ва каклик ўти — ҳар биридан бир қисм олиниб, тоза сувда сув қизаргунча қайнатилади. Сузилгандан кейинги соф қисмидан бир ритл олиб, ичига махсар уруғининг мағзидан ўн дирҳам; эрон қавраги ва канакунжут ёғи — ҳар биридан бир дирҳам, иёраж фикроуч дирҳам қўшиб, наҳорда ҳуқна қилинади деди. Ундан кейин қорни ва ёнбошларига бу қуюқ суртмани қўйиб боғлашни буюрди. Қуюқ суртманинг таркиби шундай: мойчечак, бўйи модарон меваси, самсоқ ва ялпиздан баробар миқдорда олиниб, қайнатилганидан кейин малҳам ҳолига келгунча янчилади. Илтиб қорин ва ёнбошларига қўйиб боғланади. Агар кечалари оғриқ кучайса, бир дирҳам филуниё берилади. Совуқ сувдан сақлансин, соф шаробдан озгина-озгина хўплаб ичсин. Овқати *исфидбож*<sup>138</sup> бўлсин, гўштлардан сақлансин деб буюрди.

340. Бир киши икки кун энгил қуланжга мубтало бўлган экан. Устоз унга анжир қайнатмасида ивтилган хиёршанбар асалини истеъмол қилишни буюрди.

341. Бир кишининг киндигида оғриқ бўлиб, қўпинча ичи қотиб юрар эди. Наҳорга иссиқ нарсалар истеъмол қилганида зарар кўрар ва сийдиги қизарган эди. Устоз унга гулоб билан қуланж кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди.

342. Бир боланинг уч кунгача ичи юришмас, ёнбошларида оғриқ ва қорин ғулдираши бор эди. Сийдиги сариқ ва етилмаган эди. Устоз унга аввал шаҳриёлар маъжунидан бир ичим берди ва ундан сўнг қуланж кулча дориси истеъмол қилишни буюрди.

343. Бир хотин қорнидаги оғриқдан ва нордон нарсалар истеъмол қилганда зарарланишидан шикоят қилди. Одатдаги ҳайз келиши ҳам тўхтаб қолган эди. Устоз унга зира суви билан ўн дирҳам гулқанд истеъмол қилишни ва болдирларига қортиқ солишни буюрди. Овқатига нохот шўрвани тайинлади.

344. Бир хотин қорни юқори қисмининг чап томонида етти кундан бери оғриқ пайдо бўлган ва нафас олиши қийинлашган эди. Устоз чап томон қифолдан қон олдириб, кечалари ўттиз дирҳам гунафша шарбати билан ўн дирҳам хиёршанбар асали истеъмол қилишни ва кундузлари гулоб билан гунафша маъжунни, ундан сўнг бир қадаҳ арпа суви ичишни буюрди. Оғриган жойга шуса қуюқ суртмасини суртиб боғлашни тайинлади.

345. Бир хотиннинг киндигида оғриқ бўлиб, ичи қотган, сийдиги анор сувига ўхшаш эди. Чанқамас ва оғзи қуримас эди. Устоз унга газак ўти ёғи ва қундуз қири билан ҳуқна қилишни буюрди.

346. Бир хотиннинг киндиги ости қавиқда бир оғриқ бор эди. Сийдиги чириган сут каби эди. Ушлаб кўриладиганда оғриган жойи иссиқ туйилиши билан бирга бошқа жойга кўчди. Устоз унга қон олдиришни ва гулоб билан фундуқ кулча дориси истеъмол қилишни буюрди. Овқатига бодом ёғи билан исмалоқни тайинлади.

347. Бир хотиннинг киндигида бир оғриқ бўлиб, ў оғриқ киндигидан меъдасига кўтарилган эди. Гўё ў жойда бир бодринг тургандек азоб берар эди. Иссиқ нарсалардан роҳатланар эди. Устоз унга қуланж иссиқлик кулча дориси истеъмол қилишни буюрди.

348. Бир кишининг беш кунгача ичи қотган, сийдиги сариқ ва етилган эди. Устоз унга енгил ҳуқна дори билан ҳуқна қилдириб, ундан сўнг қуланж совуқлик кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди.

349. Бир хотиннинг киндигида оғриқ бўлиб, ичи юмшаган вақтида оғриқ кучаяр эди. Устоз унга Ҳузистон жуворишни ва анор донасининг элакисини истеъмол қилишни буюрди.

350. Бир кишининг гоҳ-гоҳида қуланж оғриғи қўзиб турар эди. Устоз унга олтмиш дирҳам зира суви билан беш дирҳам бодом ёғи ва ўн дирҳам калла қандлар истеъмол қилиб юришни, овқатини камайтиришни ва соф шароб ичишни буюрди.

351. Туғишдан кейин бир хотиннинг қорни ва оёқлари шишиб кетган ва ўзи йўталга учраган эди. Устоз унга бангидевона қўшмай тайёрланган кўкнар кулча дорисини ва арпа сувини истеъмол қилишни буюрди. Овқатига каък ва пўсти тозаланган бодомни тайинлади.

352. Устоз Шопурга балғам ва елдан бўлган қуланжга ажойиб таъсир кўрсатадиган бир ҳуқна дорини буюрди. Таркиби бундай: мойчечак, қашқарбеда, лавлаги ва чилпоя — ҳар биридан ўн дирҳамдан; анжир ва Абу Жаҳл тарвузи — бир донадан; темир тикон, укроп ва газак ўти — ҳар биридан бир қисмдан; сариқ йўнғичқа уруғи, зиғир уруғи ва ҳинд нахвасидан бир кафт олинади; Эрон қавраги, говшир, муқл, қаврак елими, ҳинд тузи ва бурақ — ҳар биридан бир дирҳамдан; ҳаммасига ярим дирҳам қундуз қирини қўшиб, янчилгандан кейин ҳинд нахваси қайнатилган ярим уқия зайтун ёғи қўшиб ҳуқна қилинади. Устоз бу кучли қусишга, қаттиқ оғриётган жойларга, ичнинг қаттиқ

тўхташига ва эски сассиқ кекирдакка қарши қўлланадиган ва мен ишонч ҳосил қилган дорилардан деди. Бу касалликлар шундай белгиларга эга: қуланж оғриғи билан тош бўлгандаги оғриқни баъзида бир-биридан ажратиб бўлмайди. Ҳар икки оғриқни тўхтатиш учун маъжун муносибдир деди. Таркиби шундай: бангидевона уруғи, оқ мурч, афъюн — ҳар биридан ўн дирҳам; заъфарон ўн мисқол; ҳинд сунбули, фарфиюн ва уд ал-қарҳ — ҳар биридан икки мисқол олиниб, кўпиги олинган асал билан, қоидага кўра, маъжун қилинади.

353. Бир хотиннинг киндиги атрофига, меъда бошига бир ел кўтарилган ва ёнларига тарқалган бўлиб, қаттиқ оғрир эди. Ичинг юмшаган вақтида у аъзоларга енгиллик бўладими деб сўралганда, ҳа енгиллик бўлади, деб жавоб берди. Шундан кейин устоз унинг чорасида сариқ зира, Рум арпободиёни — бир қисмдан; арпободиён илдизи ва петрушка илдизи пўстлоғи — ҳар биридан ўн дирҳамдан олиниб, уч ритл сувда бир ритл қолгунча қайнатилади ва сузилади. Шундан кейин ўн дирҳам хиёршанбар асали ва беш дирҳам ширин бодом ёғи қўшиб, эрталаблари истеъмол қилинади деб буюрди. Агар сийдикда ҳарорат сезилса, бу дорига бир қисм қуруқ гунафша қўшилади деб такрор буюрди.

### *Ун олтинчи боб*

#### **ҚУЛАНЖ ДОРИСИНИ ҚУШИБ ИЧИЛАДИГАН СУВНИ ТАЙЁРЛАШ ҲАҚИДА**

Яъни қуланж иссиқлик дорисига қўшиб бериладиган сувнинг баёни ҳақида. Тайёрлаш санъати бундай: сариқ зира ва ҳинд нахваси — ҳар биридан эллик дирҳам олиниб, уч ритл сувда бир ярим ритл қолгунча қайнатилади ва сузилади. Шундан кейин сузилган тиниқ қисмидан бир қадаҳ олиниб, унга тўрт дирҳам қуланж иссиқлик дориси ва икки дирҳам бодом ёғи, икки дирҳам канакунжут ёғи қўшиб истеъмол қилинади. Гоҳида канакунжут ёғига эҳтиёж қолмайди, бу ҳолда канакунжут ёғи қўшилмайди.

354. Бир хотин ичи қотганлигидан, киндигидаги оғриқдан ва кўпчишдан шикоят қилди. Устоз қоринларини пайпаслаб кўриб «мо»<sup>139</sup> нинг бошланиши деди. Шундан кейин унинг чорасида иссиқлик уруғлар суви билан

хиёршанбар асалини истеъмол қилишни буюрди, овқатига нўхот шўрвани тайинлади.

355. Бир кишининг беш кундан бери ичи юришмас эди. Устоз унга ични сурувчи бир ҳуқна дори ва гунафша маъжунини истеъмол қилишни буюрди. Овқатига содаж ёғида пиширилган, исмалоқ солинган таомни тайинлади.

356. Устоз ҳароратдан вужудга келган кучли қуланж оғриғига афъюн ивитиб, кейин сузиб олинган сачратқи ширасини буюрди. Бу йўл афъюннинг соф ўзини беришдан афзал; зарари йўқ, балки оғриқни қолдирувчи хусусияти бор.

Бирон касалликда канақунжут ёғи берилганда, бошнинг совитиб ва ҳўллаб буғни қайтарсин деб, бошнинг тепасига гунафша ёғи қўйилади. Кўпинча касалга канақунжут ёғидан бош оғриғи юз беради. Шунинг учун бу тadbирга эҳтиёж туғилади. Маълум бўлсинки, бош совитилган вақтда канақунжут ёғидан иссиқлик келмайди ва у кишида иситма юз бермайди.

357. Бир киши сариқ бир модда қусар ва ичи қотган эди. Устоз унга гунафша кулча дориси билан ични суришни, ундан кейин табошир ва уд кулча дориларини истеъмол қилишни буюрди. Овқатига узум ғўрасининг суви ёки равоч сувида пиширилган жўжани тайинлади.

358. Қариган чоғида бир киши қуланждан доим азобланар эди. Устоз унга ўттиз дирҳам анжир суви; ўн дирҳам хиёршанбар асали ва уч дирҳам бодом ёғини, то ичи ҳар кун икки мартадан кўпроқ келадиган бўлгунча, еб юришни буюрди. Шундан сўнг овқатига исфидбож ва қуланж касаллигига муносиб таомларни тайинлади.

359. Бир кишида иловус касаллиги юз берибди. Аввал ҳам шу касалликка учраган экан-у, босилиб кеткан эмиш. Устоз унга аввал ўткир шиёфларга мурожаат қил, фойда қилса ундан фойдалан, фойда қилмаган ҳолда туз ва бурақ қўшилган ўткир ҳуқналар қилдир деб буюрди. Шундан кейин тўқ тутадиган нарсалар билан меъданинг юқори қисмларини қувватлантиришни тайинлади. Беҳи чайнашини тайинлади. Шундан кейин касал мояқларида ҳам шиш бор дедилар. Устоз касаллик моддаси кўп бўлганлиги учун ортиқчаси ўша жойга оқиб тушган деди.

360. Бир хотиннинг қорнида ғулдирайдиган ел бўлиб, ичи юмшаганда роҳатланар эди. Устоз бу таъсир нордон буғдан бўлади, ел ва ғулдураш сассиқ кекир-

дакдан бўлади деб, зира жуворишни истеъмол қилишни, ҳар куни ҳаммомга тушишни ва овқат ейишни камайтиришни буюрди.

361. Ҳомиладор бўлганига тўрт ой бўлган бир хотиннинг баъзида қорнида ел пайдо бўлиб, кекириш билан роҳатланар эди. Иситма ва истисқо аломатлари йўқ эди. Устоз унга нахва суви билан гулқанд истеъмол қилишни, қорнини дағал латталар билан қизаргунча ишқашни буюрди. Овқати муррий ва зайтун ёғи билан нон бўлишини, агарда бирор таом пиширадиган бўлсалар, у овқатга муррий ва зайтун ёғи қўшишни тайинлади.

362. Қизамиқ касаллигини бошидан кечирган бир кишини олиб келдилар. Сийдигида ҳарорат, қорнида ғулдираш ва ичи қотган эди. Устоз унга гунафша кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди.

363. Сарик рангли бир кишининг қорнида ел бўлиб, ичи мулойимга яқин мўътадил эди. Оёқ устида турганда боши айналар эди. У қадар ташналиги ҳам йўқ эди. Сийдиги суюқ ва сарғиш эди. Устоз унга зира суви билан ўн дирҳам гулқанд истеъмол қилишни буюрди.

364. Бир кишининг қорнида оғриқ, ғулдураш ва тирналиш бўлиб, мишиқ каби бир нарса чиқар эди. Устоз унинг тадбирида: икки дирҳам оқ индов бир қапча вақт сувга бўктириб қўйилади, мазкур индов сувни шимиб олиб шишади, яъни қаваради. Сўнг унга икки дирҳам зайтун ёғи қўшиб истеъмол қилади; овқати тухум сариғи бўлади, деб буюрди.

365. Қуланжга мубтало бўлган бир кишида ич кетиш, ҳиқичоқ ва қорнида оғриқ пайдо бўлган эди. Устоз унга ярим дирҳам филуниё истеъмол қилишни буюрди. Яна филуниё оғриқни босади ва ҳиқичоқни тўхтатади деди.

366. Бир хотиннинг уч кунгача ичи қотган ва киндигида оғриқ бўлган. Сийдиги оқиш ва қуюқ эди. Кўпинча кўнгли айнар эди. Устоз унга ўткир ҳуқна дори билан қуланж иссиқлик кулча дорисини буюрди.

367. Бир хотиннинг киндигида ичбуруққа ўхшаган бир оғриқ пайдо бўлиб, ичи мўътадил эди. Иссиқ нарсалардан азият чекар эди. Табиати муътадил эди. Оқибат бу бош оғриғи билан тугар эди. Устоз унга беш дирҳам гулқандга бир донақ мушк дориси қўшиб, арпабодпён ва зира сувлари билан истеъмол этишни буюрди. Овқатига шўрвани тайинлади.

368. Бир кишининг киндигида санчиқ бор эди. Чалқанча ётган вақтида эзилиш билан у санчиқ йўқолиб,

бир гулдираш эшитилар эди. Устоз сириб боғлаб қўйиладиган латталар билан маҳкам боғлашдан бошқа иложи йўқ деб, зира жуворишни истеъмол қилишни тайинлади.

369. Бир боланинг киндиги остида шиш бор эди. Устоз унга зира суви билан бир дирҳам гулқанд беришни буюриб, оғриқ кучайиб кетса, иссиқ сувга ўтқазинлар деди.

370. Бир хотинни олиб келдилар, вужуди титрар эди. У ичим қотган, сафро қўсаман ва гоҳида қусган сафроим қорамтир бўлиб, сабирга ўхшаш тушади деди. Устоз ҳар уч кунда бир марта бир кучли сурги ҳуқна дориси билан ҳуқна қилишни ва бир дон ақ сақмуниё қўшилган қуланж совуқлик дорисини истеъмол этишни ҳамда меъдаси тўлгунича гулоб истеъмол қилиб, ундан кейин қусиб ташлашни буюрди.

371. Гавдали малла ранг бир киши қуланж касалига учраган бўлиб, табиблар уни даволашдан ожиз эдилар. У кишининг ҳар бир еган овқати меъдасида ачиб қолар, сўнг уни қусиб ташлар эди. Шу билан бирга, касали кучайиб борар эди. Устоз унга кечалари Эрон қаврағи ҳаб дориси ва сабир ҳаб дориси, кундузлари юлдуз кулча дориси истеъмол қилишни буюрди. Овқатига нон билан асални тайинлади. Уч кундан кейин хабарчи келиб, касал тузалиб қолди, лекин орқа тешигида қаттиқ оғриқ пайдо бўлди деб айтди. Устоз шиша идиш ичида қиздирилган кунжут ёғи билан ҳуқна қилишни буюрди. Хабарчи яна келиб, орқа тешиги шишди ва қизарди, орқа тешиги ичига ҳанжар урилаётгандек бир оғриқ пайдо бўлди, совуқ сувга ўтирса, оғриқ тўхтаётир деб айтди. Устоз унинг чорасида кўп қизарган тарафнинг босилиғидан қон олишни буюрди. Овқатига совуқ зирбожни ва касални совуқ сувга тушиб ўтиришни тайинлади. Шундан сўнг орқа тешик оғриғи учун ҳар кун ичмаси бир мисқол ҳаб ал-кур истеъмол қилиши ва ичми мулойим тутиб юришини буюрди.

372. Бир хотиннинг киндигида дабба ели ва меъдасида бошқа еллар бор эди. Устоз унинг чорасида, дабба жойни қоидага мувофиқ сиқиб боғлаб қўйишни, зира жуворишини иссиқ сув билан истеъмол қилишни буюрди.

373. Бир кишининг ичи қотган, киндиги остида, ўнг ёнбошига яқин жойда оғриқ бўлиб, чап кифтига бир буғ кўтарилар эди. Устоз унга совуқ қуланж кулча дорисини буюрди. Овқатига нохот шўрва ва гўшт қўшмай тайёрланган исфидбожни тайинлади.

374. Бир кишида қуланж касаллигининг енгил хилдан бор эди. Устоз унга шаҳриёрондан бир ичим берди. Бир кундан кейин иссиқ қуланж кулча дориси истеъмол қилишни буюрди. Иситмаси бўлмаган вақтда овқати нохот шўрва бўлади деб тайинлади.

375. Бир хотинда қуланж касали пайдо бўлган эди. Устоз унга бодом ёғи билан хиёршанбар асалини буюрди.

376. Бир хотиннинг киндигида ва меъдасида оғриқ, оғзида аччиқлик бор эди. Бирор нарсани еганда оғриқ кучаяр эди. Устоз унга совуқ қуланж кулча дорисини истеъмол қилишни ва эрталаблари гулқанд, оғриқ кучайганда эса иссиқ сувга тушиб ўтиришни буюрди. Овқатига нохот шўрвани тайинлади. У хотин айтиб ўтилган кулча дорини истеъмол қилишга қодир эмасман деди. Шундан кейин устоз кулча дорининг ўрнига бодом ёғи ва хом анжир шарбати билан хиёршанбар асалини тайинлади.

377. Бир хотиннинг кифтида еллар тўпланиб қолган эди. Оғриётган жой қизарганми деб сўралганда, ҳа қизарган деди. Устоз қон олинсин деб буюрганларида, беш кун илгари қон олдиридим деди. Устоз касаллик қон олдирилган кун пайдо бўлди деб сўради. Хотин йўқ деди. Ўша кун оғриқ кучайдими дейилганда, кучаймади деди. Шундан кейин устоз қасалликнинг қарши томонидан иккинчи марта қон олди деб буюрди.

378. Бир хотиннинг киндигида оғриқли ғулдираш бўлиб, меъдасига кўтарилар эди. Ҳайзи камайган ва ичи юмшоқ бўлиб, ҳар кун тўрт марта келар экан. Бу касалнинг пайдо бўлганига бир неча йил бўлган экан. Устоз унга Хузистон жуворишни ва анор ҳаб дорисини истеъмол қилишни ва ҳар кун овқатдан олдин ҳаммомга тушишни буюрди. Овқатига озгина каклик ўти билан нохот шўрвани тайинлади.

379. Бир боланинг киндигида оғриқ ва ичи юмшоқ бўлиб, сийдигида ҳарорат белгиси йўқ эди. Устоз унга иссиқ сув билан гулқанд истеъмол қилишни буюрди. Овқатига нохот шўрвани тайинлади.

380. Бир кишининг киндигида доимий оғриқ бўлиб, ичи юмшоқ эди. Унда *заҳир*<sup>140</sup> белгиси, шунингдек, гижжа ва қон йўқ эди. Кунда уч марта, гоҳида тўрт марта ичи келар эди. Устоз унга икки дирҳам испағул уруғини шунча миқдорда гул ёғи билан қовуриб, истеъмол қилишни буюрди. Овқатига анор дони ва майиздан тайёрланган *музавварани*<sup>141</sup> тайинлади.

381. Амирлардан бирида ичбуруғ пайдо бўлган эди.



Унинг табиблари испағул шираси беришга қарор қилдилар. Устоз уни рад қилиб, испағул шираси қуланжга зарарли таъсир кўрсатишига шубҳа қилинмадими, муносиб ва лойиқ бўлган дори шундай бўлиши керакки, у касалга берилган вақтда фойдаси бўлмаса, зарар ҳам қилмасин деди. Шундан кейин икки дирҳам бодом ёғини бир ичим миқдордаги гулоб шарбатига аралаштириб, эрталабдан туш вақтигача озгина-озгинадан ичиб тутатсин деди.

382. Устоз деди: Хуросон ҳокимида<sup>142</sup> бир хил қорин оғриғи пайдо бўлганда, табиблар касалликни қуланж деб ўйлаб, сассиқ ҳаб беришни ихтиёр қилдилар. Бу фақир улар фикрига қўшилмадим, чунки томир урушининг «чувалчангсимон» бўлиши, ундаги оғриқ ичбуруғидан эканлигидан далолат берарди. Касаллик ҳайзаниннг бошланишидир, чунки қуланжда томир кучли ва тўлқинли уради. Шундан кейин, озгина миқдорда иссиқ сув ичирдим. У сувни қусиб ташламади. Агар қуланж бўлса, қусиб ташлар эди. Бундан сўнг совуқ сув ичишга рухсат бердим ва ҳар гал сув ичганинда ичинг келади деган эдим ҳам, ичи келди. Кейин унга озгина миқдорда испағул ичирдим, овқатига суммоқия ва икки ёки учта тухумнинг саригини тайинладим.

383. Ўрта яшар бир кишининг орқасида — қорнига қарши жойда қаттиқ оғриқ бўлиб, у оғриқни қорнида ҳам сезар эди. У киши касаллик юз беришдан олдин янги буғдой еган эди. Устоз унга иссиқ сув билан шаҳриёрлар жуворишни ёки хурмо жуворишни истеъмол қилишни буюрди.

384. Бир киши ичим қотган, тўрт кунда бир келади деди. Ичим келганда аввал ёнғоққа ўхшаш нарсалар чиқиб, кейин жуда мулойим кетади, ундан кейин бир титроқ тутиб иситмалайман деди. Устоз унга қуланжга яқин бир касаллик деди. Ҳар кун кечаси беш дирҳам хиёршанбар асали истеъмол қилишни айтди.

Бунинг устига ёнғоққа ўхшаш чиқиндилар тошдек қотиб қолмаслиги учун гулоб, титроқ ва иситма қолишлиги учун эса гулқанд истеъмол қил деб буюрди.

385. Ун тўрт яшар бир қизчаниннг олиб келганларида ичи қотган, юзи алангалаган ва кўзи қизарган эди. Ой кўрадим деб сўраганда, ҳали ой кўрмайди дедилар. Устоз у ҳолда қон олиш хатарли деб, олхўри ва янғоқ шакар билан ичи юмшатилинсин, эрталаблари шакар билан арпа суви, ундан кейин анор суви берилсин деб

буюрди. Овқатига бодом ёғи билан халл-у зайтни тайинлади.

386. Бир хотин қачон бўлмасин бир нарса еса, ўнг ёнбошида бир оғриқ пайдо бўлиб, орқаси ва бошига кўтарилар эди. У нарсани нордон ҳолда қусиб ташламагунча чидай олмас эди. Унинг ичи жуда қотган эди. Устоз бу қуланж касаллиги деб, кечалари бир дирҳам сабир ҳаб дориси ва кундузлари юлдуз кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди. Овқатини камайтиришини айтди, исмалоқ ва зирбожни тайинлади.

387. Эмзикли бир боланинг даббаси бор эди. Устоз унга жуда тўйиб кетадиган даражада сут бермасинлар ва у уйғониб бешикдан ечилгандан<sup>143</sup>...

388. ...Устоз ёки йўталинг борми деди. У йўталим йўқ деди. Шундан кейин устоз унга беш дирҳам гулқандга ярим дона қ мушк дориси қўшиб, олма суви билан истеъмол қилишни буюрди.

389. Бир хотин ойда икки-уч марта чумоли оёғимдан бошимга томон тўғри юраётгандек бир ҳолни ҳис этаман, кетидан юрак хафақони ва асабларимда оғриқ пайдо бўлади, ундан кейин қўл ва оёқларим чангак бўлиб, ўша заҳоти тутқаноқ тутиб қолади деди. Устоз ой қўриши ҳақида сўраганларида, ҳайзим аввалгидек эмас, деди. Устоз унга бу бачадон бўғилиши деб, софин томиридан қон олишни, ҳайзни юргизувчи дори ва девпечак қайнатмасини истеъмол қилишни буюрди. Шундан кейин «*Хотира дафтари*»га<sup>144</sup> ёзилган бачадон бўғилишида ишлатиладиган дориларни тайинлади.

390. Ҳасан ибн Зайд устозга чўрим ўлгандан кейин, юрагимда шу қадар ўй ва ғам пайдо бўлдики, қиладиган ишимни қилолмайдиган бўлиб қолдим деди. Устоз томирини ушлаб мазкур ўйлаш оқибатида озган деди ва: «боринг, кўнглингизда чўрилар кўп деб ўйланг, қанақасини ёқдирсангиз ўшанисини олиб, унга муҳаббат қўйишга ҳаракат қилинг деди. Бунинг осон йўли Бағдодга сафар қилиш, у ерда шундай чиройли чўрилар борки<sup>145</sup>, ўлган чўрингизни шубҳасиз, эсингиздан чиқаради. Ҳар кун баданингизга бир неча марта совуқ сув сепсинлар ва тез-тез қон олдириг деди. Сафронни босувчи овқатлар, жумладан, ҳисримия ва халл-у зайт кабилар билан чегараланинг. Икки кунда бир марта нордон — чучук анор сувини ичинг деди. Ундан кейин дунёда давомийлик ва турғунлик йўқ деб қўшиб қўйди. Акс ҳолда бундай файласуф шунга ўхшаш ҳодисанинг мингини бир зумда тинчитишга қодир эди.

391. Бир хотинда гоҳида ваҳшат ва юрак сиқиллиши

пайдо бўлар экан. Ой кўриши вақт ва миқдор жиҳатидан ўзгармаган экан. Устоз унга болдирларига қортиқ солдиришни ёки софин томиридан қон олдиришни, ундан кейин девпечак қайнатмасини истеъмол қилишни буюриб, агар қўлдан қон олдирсанг ҳайзинг бутунлай тўхтаб қолади деди.

392. Бир хотин ваҳшат, юрак сиқилиши ва кечалари уйқусизликдан шикоят қилар эди. Ой кўриши одатдагича эди. Устоз унга ухлатадиган ва девпечак дориларни истеъмол қилишни буюрди.

393. Бир хотиннинг юрагида изтироб ва алангаланиш пайдо бўлган бўлиб, йиғлагиси келиб турарди. Йиғлаб бўлгандан сўнг юрагидаги изтироб ва аланга тўхтаб, очлик қўзғалар эди. Ҳар қанча еса ҳам тўймас эди. Елкасидан қон ҳам олдирган эди. Устоз унга пишлоқ зардоби ва қор суви билан гулобни истеъмол қилиб юришни буюрди. Овқатига улоқ гўштидан тайёрланган таомни тайинлади.

394. Устоз васвас касалига мубтало бўлган бир кишининг софин томиридан қон олдириб, девпечак билан пишлоқ зардоби истеъмол қилишни буюрди.

395. Бир хотиннинг ҳайзи тўхтаб, унда вас-вас юз берган эди. Устоз унга ҳам шу чорани қўллаган эди.

396. Бир хотиннинг ичи юмшоқ бўлиши билан бирга, юрак хафақони бор ва ранги сарғайган эди. Ой кўриши кўпинча тутилар эди. Устоз томирини ушлаб кўриб, бунда юрак иситмаси бор, ёмонлиги шуки, у ингичка оғриққа ўтибди деб, сигир айрони билан табошир кулча дорисини истеъмол қилишни, бодринг ва совуқлик нарсалар ейишни ва гунафша ҳидлашни буюрди. Овқатига мол гўштидан тайёрланган елимшак<sup>146</sup> яхнани буюрди.

397. Бир хотин юрагидаги хафақондан ва васвасга ўхшаш бир ҳолдан шикоят қилди. Сийдиги оқиш ва ой кўриши одатдагича эди. Устоз унга ойда бир марта ёки касаллик ҳолига қараб икки марта девпечак ичишни буюрди.

398. Бир хотинда туғиш ва қон олдириш билан кўп қон кетганлиги учун юрак хафақони ва васвас касаллиги пайдо бўлган экан. Устоз унга ўз ўрнида айтилган чораларни тайинлаган эди, қайтадан кишилар келиб, қорнида бир алангаланиш бор, ичи юмшоққа яқин дедилар. Устоз ўн дирҳам гулқандни бир қадақ норпўст суви ёки янги нордон анор донасининг суви билан истеъмол қилишни буюрди. Овқатига анор донаси ва майизни тайинлади.

399. Бир хотиннинг орқа тешигидан кўп қон кетиши билан юрагида хафақон пайдо бўлган экан. Устоз унга ҳар куни гулқанд билан уч дирҳам қаҳрабо кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди. Овқатига қаёқ билан суммоқияни тайинлади.

400. Бир хотинни олиб келдила, у уйқусида қўрқар экан. Устоз хотинга илашган касал қандай, юз берди деди. Улар бола туққанига икки ой бўлди, дедилар. Шундан кейин устоз туғиш вақтида қон оз кетдими, кўп кетдими деб савол берди. Кўп эмас, оз кетди, дедилар. Кейин устоз девпечак қайнатмасини ичишни буюрди. Агар қон кўп кетган бўлганида ҳўллолчи дорилар беришни ва ҳўллолчи ёғлар искатишни буюрар эди. Бундай вақтда елимловчи таомлар билан ҳам овқатлантириш фойда қилади.

401. Кекса ёшдаги бир кишида қандайдир бир катта мусибат сабаби — васвас касаллиги пайдо бўлиб, бир жойда тура олмай, доим чор атрофни айланар эди. Устоз бу касаллик руҳий касаллик, табиий касаллик эмас деди. Инсон учун бундай ҳоллар юз берганда, ақлни ишга солиш лозим. Масалан, дунёни ва дунёда мавжуд бўлган кўп мусибатлар, инсон зотининг севгилисидан ажралиб қолиши ва истаган нарсасини йўқотиш балосини тасаввур қилиб, дунёнинг балолар уйи, эҳтиёжлар ва заҳматлар макони эканлигини эсдан чиқармаслик керак; сўнгра бошқа шаҳарларга сафар қилиш, дўстлар ва маҳбубалар билан ўтириш қуриш ва улфатлашиш лозим. Қачонки, унда қон ошиш белгиси кўрилса, қон олинади; қизил рангли қон чиқса, сиқиб туриб, қўлтиқ остлари қизариб кетмагани ҳолда, рангида ўзгариш юз бергунча қон оқизилади. Ҳар ойда икки марта девпечак қайнатмасини ичади. Хурсанд қилувчи дориларни истеъмол қилиб юради. Ёғли исфидбожлар еб, овқат меъдадан ўтгандан кейин, қиш кунлари ҳаммомга тушади, ёз кунлари эса совуқ сувда юзинади. Ҳаммомдан чиққанидан сўнг гулоб ичади ва гунафша ёғини бурнига тортади. Ичадиган шаробига шароблик мазаси зўрға билинадиган даражага келгунча сув қўшиб ичади. Қиш кунлари тарвуз ва унинг ўрнига ўтадиган, ёз кунлари бодринг ва шунга ўхшаш меваларни истеъмол қилади ва ўзи хоҳлаган овқатларни ейди. Доимо фикрлаш билан ечиладиган нарсаларни ўйлаб юрсин деди.

402. Бир хотиннинг орқа тешигидан кўп қон кетиши сабабли қизилўнгач пардасида шиш ва юрагида хафақон пайдо бўлган экан. Устоз унга чора кўришни Абу-

л-Ҳасан Аллонга<sup>147</sup> буюрди: Аввал анор шарбати билан табошир кулча ва уд кулча дориси бериб, хафақон ва заифликни даволайди. Ундан кейин кўп иссиқ сув билан, сўнгра иссиқ кунжут ёғи билан ғарғара қилдиради. Кейинроқ кунжут ёғи ўрнига зиғир уруғи шираси олинади.

### *Ун еттинчи боб*

#### **ЖИГАР ОҒРИҚЛАРИ ҲАҚИДА**

403. Бир киши жигарида ҳарорат сезар эди. Сийдиги сариқ эди. Устоз унга бир уқия сачратқи суви ва икки уқия сиканжубин билан зирк совуқлик кулча дорисини истеъмол қилишни тайинлади. Овқатига сиканжубин билан халл-у зайтни буюрди. Ширинлик ва ўткир нарсалардан парҳез қилишни тайинлади.

404. Гавдали ва яхши рангли бир йигит келди. Унда иссиқдан жигар оғриғи пайдо бўлган эди. Устоз бу тиббий нодир ҳоллардан деб, аввал қон олишни, ундан кейин, кечалари хиёршанбар асали ва ярим ритл сачратқи суви билан сиканжубин истеъмол қилишни буюрди. Овқатига нордон халл-у зайтни тайинлади.

405. Бир хотиннинг кабидида, яъни жигарида қаттиқлик бор эди. Сийдиги қуюқ ва етилмаган эди. Юқори ҳароратнинг таъсири йўқ эди. Устоз унга қон олишдан кейин сачратқи суви, хиёршанбар асали ва икки дирҳам бодом ёғи буюрди. Овқатинг халл-у зайт ёки зирбож бўлсин деганидан кейин жигардаги бу қаттиқлик давом этса, иссиқ қуюқ суртма дори билан жигар жойлашган жойнинг устига суртиб боғлаш керак деди.

406. Бир кишида жигар оғриғи бўлиб, кечалари ўрнига кўп тер оқиб қолар эди. Устоз унинг жигар томондаги босилиғидан қон олишни ва кофур қўшилган зирк кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди. Оғриган жойига гулоб билан сандал суртишни тайинлади.

407. Бир кишининг жигар пардасида шиш бўлиб, иситмаси бор эди. Устоз унинг чорасида ўн дирҳам хиёршанбар асални сачратқи суви билан эритилгандан кейин икки дирҳам аччиқ бодом ёғи ва икки дирҳам ширин бодом ёғи қўшиб истеъмол қилишни буюрди. Жигар жойлашган жойни сандал, гул ва озгина кофур қўйиб боғлашни айтди. Овқатига бир оз ширин халл-у зайтни тайинлади.

ИСТИСҚО ҲАҚИДА

408. Бир болани олиб келдилар. Қорни бутунлай шишиб кетган ва сийдиги қип-қизил эди. Устоз унга калкалонаж ва зирк совуқлик кулча дориси истеъмол қилишни буюрди. Устозга бу чора ҳақида савол бердим. Устоз касаллик «мешсимон» истисқодир деди. Ундан кейин иложи борича касал очликка сабр этади, сиканжубинни анча вақтгача истеъмол қилади ва унинг овқати халл-у зайт бўлади деди.

409. Бир кишининг сийдиги қора эди. Устоз қорнини пайпаслаб кўриб, истисқо касалига учрабди деди. Унга калкалонаж, зирк кулча дориси, майиз ва зирк истеъмол қилишни буюрди. Овқати амбарборисия бўлиши ва очликка чидашини тайинлади.

410. Истисқо билан оғриган бир киши тузалган эди. Устоз уни калкалонаждан озод қилиб, унга кофур қўшилган зирк кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди<sup>148</sup>.

411. Бир кишида истисқо ва заҳир бор эди. У менадан қон ва йиринг кетаётди деди. Устоз ичакларида яра бор деб, ични тутувчи ҳуқна дориси, заҳир шиёфи ва зирк кулча дорисини буюрди.

412. Бир йигит «гўшт» истисқосига мубтало бўлиб, оёқлари шу даража шишиб кетган эдики, бармоқлари кўринмай қолган эди. Устоз унга кулча дориси бериб, оёқларига кул қўйиб боғлашни буюрди. Овқатига халл-у зайтни тайинлади.

413. Кекса ёшдаги бир киши истисқодан қутилиш олдида эди. Уйқусида чўчиб тушар ва кўпинча кечалари сира ухламас эди. Сувга тушишни ихтиёр қилган вақтида сесканиб, жунжир эди. Гунафша ёгини бурнига тортса, бош оғриғи пайдо бўлар эди. Устоз унинг бада-нида хом чиқиндилар бор, бошига ғализ буғлар кўтарилган деб, қуқиё ҳабини истеъмол қилишни буюрди.

414. Бир киши «ноғорасимон» истисқога учраган эди. Устоз унга катта куркум<sup>149</sup> дорисини истеъмол қилишни буюриб, истисқонинг бу хилига дори камдан-кам ҳолда фойда қилади, бунга овқатлардан нон билан сиканжубин ва бошқа нордон таомлар муносиб деди.

415. Бир хотиннинг ички аъзолари кўпчиган бўлиб, истисқо бўлиш олдида эди. Ичи қотган эди. Устоз унинг чорасида, ўн дирҳам хиёршанбар асалини сачратқи суви билан эритиб, кўпиги олингандан кейин икки дирҳам аччиқ бодом ёғи ва икки дирҳам чучук бодом ёғи қў-

шиб, саҳар вақтида истеъмол қилинади деди. Қуёш чиққандан кейин уч дирҳам қизил гул катта кулча дорисини истеъмол қилади. Меъдасига сандал, гул, озгина кофур, марсин ва беҳи суви қуюқ суртма қилинади. Овқати бир оз ширин халл-у зайт бўлади деди.

416. Кекса ёшдаги бир кишида бир касалликдан кейин аъзоларида керикиш пайдо бўлган эди. Устоз агар бу керикиш касалликдан кейин пайдо бўлмаганида, истисқо деб ҳисобланар эди деди. Бу керикишнинг сабаби табиий ҳарорати оз бўлганлиги учун буғлар ва чиқиндилар аъзо ичкарисидан тери тешиклари орқали ташқарига чиқа олмаганлигидандир деди. Кейин, сенинг тadbиринг учун уқалаш етарли бўлади деди. Энди эрталаблари кун қизигунча юриб, ундан кейин бадан аъзоларингни бир дағал латта билан уқалатганингдан кейин ухла, аммо ҳеч нарса ема. Уйғонганингдан сўнг яна шу ишни такрорла ва қорнинг қаттиқ очмагунча овқатланма деди.

417. Тўрт яшар бир болада истисқо касали ва қорин шиши бор эди. Устоз унга эрталаблари қизил гул кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди. Сийдигини юрдириш учун қовун уруғи ва қамиш шакарини истеъмол қилиб юришни ва белига эски тандир парчаларидан олинган сополни суртишни буюрди.

418. Бир кишининг касали истисқонинг бошланишида эди. Сийдиги оқ эди. Устоз унга олма шарбати билан кучли зирк иссиқлик кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди. Овқатига анор сувига ва ёғи олинган сикбожга ботирилган нонни тайинлади. Қиш кунлари истисқо камроқ безовта қилади, шунинг учун ҳам кам чанқатади деди.

### *Ун тўққизинчи боб*

#### **САРИҚ КАСАЛЛИГИ ҲАҚИДА**

419. Сарик касаллигига йўлиққан бир кишининг сийдиги сомон рангли эди. Ичи қандайлигидан сўралганда юмшоқ деди. Устоз агар сафро ахлатга ўтмаганда, бошқа шу касалликка чалинган кишилар каби сийдиги қизарар эди деди.

420. Бир киши сарик ва истисқо касаллигига учраган эди. Устоз унга ҳар куни уч дирҳам кофур қўшилган зирк кулча дориси ёки содаж қўшилган зирк кулча дорисига бир миқдор кофур қўшиб истеъмол этишни

ва ҳар ҳафтада бир марта калкалонаж совуқлик кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди. У киши калкалонаж истеъмол қилган эдим, анчагина сариқ сув сурди деди. Устоз мен айтган тадбирни қўллаб юр деди. Овқатига жўжа каби паррандалар солиб пиширилган зиришкия бўлсин деб тайинлади.

421. Бир кишининг сийдиги қомаха сувига ўхшаш қора эди. Бундай сийдик қора-сариқ касаллигига йўлиққанларда бўлар эди. Устоз унга эрталаблари сачратқи суви билан сиканжубин ва эрман шаробини ичиб юр деди. Биз<sup>150</sup> сачратқи суви бўлмаган ҳолда итузум суви унинг ўрнини босадими дедик. Устоз ўрнини босмайди деди. Чунки унда ични юмшатиш хусусияти йўқ деди. Шундан кейин то туш вақтигача сачратқи суви ва шакар қўшилган арпа суви истеъмол қилишни буюрди. Ични юмшатиш учун хиёршанбар ва гунафша шарбатини истеъмол қилишни тайинлади. Кўринишидан бу кишининг ахлати тупроқ каби оқ бўлса керак, бундан тўқ ҳам эмас ва бирор бошқа рангда ҳам эмас деди. Сийдигининг ранги кам деди. Биз текшириб кўрдик, ҳақиқатдан ҳам у кишининг ахлати устоз айтганларидек, тупроқ каби оқ эди.

422. Сариқ касаллигига учраган касалнинг сийдигига ўхшаш бир сийдик эгаси ҳақида устоз кўзларида сариқлик борми деб сўради. Ҳа, кўзларида сариқлик ва иситмаси бор дедилар. Устоз жигарида яна тўсиқ борми<sup>151</sup>...

### *Йигирманчи боб*

#### **ТАЛОҚ КАСАЛЛИКЛАРИ ҲАҚИДА**

423. ...Нафас олишида огирлик бор эди. Ичи мўътадил эди. Устоз ундан қон олишни ва унга содаж қўшилган сиканжубин истеъмол қилишни буюрди. Сачратқининг талоққа фойдаси йўқ деди.

424. Бир боланинг талоғида қаттиқлик ва ичакларида ғализлик бўлиб, сийдиги сомон ранг эди. Устоз унга илдизлар суви билан беш дирҳам хиёршанбар асали ва икки дирҳам бодом ёғи истеъмол қилишни буюрди.

425. Бир хотинда иситма пайдо бўлган ва талоғида озгина шиш бор эди. Устоз унга панжангушт кулча дориси ва қизил гул кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди. Талоққа талоқ қуюқ суртма дорисини талоқ жойлашган жойга суртиб боғлашни буюрди. Овқати халл-у зайтдан бошқа нарса бўлмаслигини тайинлади.



**БУИРАК, ҚОВУҚ КАСАЛЛИКЛАРИ ВА ЖИНСИЙ  
ҚУВВАТ ҲАҚИДА**

426. Бир кишида сийдик тутилиши бўлиб, сийган вақтида куйиб ачишиш пайдо бўлар ва озгина қон чиқар эди. Устоз унга уруғлардан ясалган ҳаб дорисини истеъмол қилишни ва кунда уч марта иссиқ сувга тушиб ўтиришни буюрди. Овқатига совуқ ва ҳўл овқатлар, семиз товуқ ёки бодом ёғидан тайёрланганч исфидбожни тайинлади.

427. Бир кишида сийдик тута олмаслик бўлиб, сийдиги сомон ранг, ўзи қаттиқ чанқар ва оғзи қурир эди. Устоз касалликни диёбитус<sup>152</sup> деб, унга арпа суви ва унинг чораги миқдорида аччиқ анор сувини истеъмол қилиб юришни буюрди. Овқатига суммоқияни тайинлади.

428. Бир кишининг қовуқ мизожининг совуқлиги сабабли сийдик тута олмаслик касали бор эди. Устоз унинг тадбирида кичик атрифулга бир донақ санжарино қўшиб истеъмол қилишни, қовуқ ва унинг атрофига бон ёғи суртишни ва иситилган латталарни қўйишни буюрди. Овқатига исфидбожни тайинлади.

429. Дабба касаллигига учраган бир кишида чанқаш билан бирга, сийдик тута олмаслик пайдо бўлган экан. Устоз унга гунафша шарбати билан хиёршанбар асали истеъмол қилишни буюрди.

430. Бир болани олиб келиб, қовуғида тош бор эди, чиқиб кетди, аммо энди қўли жинсий олатидан кетмас ва уятли жойларини қашийди дедилар. Устоз унинг чорасида таррак уруғи, бодом ва шакар — ҳар бирини алоҳида-алоҳида бериб туринг, ёпишқоқ нарсалардан сақланг деб буюрди.

431. Бир кишининг қовуғида куйиб ачишиш бўлиб, олатидан мадда чиқар эди. Устоз унга пақпақ кулча ва уруғлардан ясалган ҳаб дорисини буюрди. Овқатига семиз қўй гўшти ёки товуқ гўшtidан пиширилган исфидбожни тайинлади.

432. Бир кишининг қовуғида куйиб ачишиш бўлиб, сийдиги оқ ва иситмаси бор эди. Устоз унга гунафша шарбати билан хиёршанбар ва кечалари истеъмол қилиш учун уруғлардан ясалган кулча дорини тайинлади.

433. Бир кишининг сийдиги суюқликда ва рангда сувдек оқ эди. Шунингдек, унда қаттиқ ташналик, бош оғриғи ва сийдик тута олмаслик бор эди. Устоз касалликни диёбитус деб ҳукм чиқариб, унга диёбитус кулча до-

рисини истеъмол қилишни, нордон а<sup>н</sup>ор суви ва ўрик ивйтмасини ичиб юришни ҳамда ўтқир нарсалардан сақланишни буюрди.

434. Бир хотиннинг сийдиги ачиштириб тушар ва у лимон рангида эди. Устоз унга ўнг қифолидан қон олдиришни ва жинсий аъзосидан кофур қўшилган қўрғошин упаси малҳами кўтаришни ва арпа сувини истеъмол қилишни буюрди. Овқатига бодом ёғи билан пиширилган исфидбожни тайинлади.

435. Кекса ёшдаги бир кишининг қовуғида оғриқ бўлиб, сийдиги оқ ва қуюқ, тагида эса кўпгина оқ чўкма бор эди. Устоз ундан сияётган вақтингда олатнинг ачишадими деб сўради. У киши ачишмайди деди. Устоз бу сийдикнинг табний чиқишидир деб, сассиқ ҳаб истеъмол қилишни буюрганида, у киши сассиқ ҳаб истеъмол қилганман деди. Кейин устоз унга анжир шарбати билан хиёршанбарни истеъмол қилишни буюрди. Овқатига нохот шўрва ва исфидбожни тайинлади.

436. Бир кишида диёбитус бўлиб, сийдиги оқ эди. Қаттиқ чанқар ва оғзи қурир эди. Устоз унга шакар билан олхўри суви истеъмол қилишни ва эрталаблари арпа суви, ундан кейин туш вақтида анор суви ичишни буюрди. Овқатига бодом ёғи билан пиширилган исма-лоқни тайинлади. Яна тарвуз емагин, чунки тарвуз моддага тез айланувчи ва сийдик юритувчи бўлиши билан совиғувчилар орасида диёбитус касаллигига энг зарарлисидир деди.

437. Бир йигитнинг қовуғида оғриқ бўлиб, қачон озгина совуқ тегса, сийдиги томчилар эди. Устоз бу касаллик сенда ёшлик чоғингдан борми деди. У йигит ҳа деди. Кейин устоз унга кечалари гунафша шарбати билан хиёршанбар асали ва кундузлари гулоб билан уруғлардан ясалган ҳаб дори истеъмол қилишни буюрди. Қасалланган аъзога шаббўй ёғи суртишни ва кунда икки марта иссиқ сувга тушиб ўтиришни тайинлади. Овқатига товуқ гўштидан тайёрланган исфидбожни буюрди. Совуқ ерларга оёқ босмаслик кераклигини уқтирди.

438. Бир ҳароратли сийдикнинг ранги марваридга ўхшар эди. Устоз у сийдик эгасига сияётган вақтингда куйиб ачишадими деб сўради. У киши аввал куйиб ачишарди, ҳозир йўқ деди. Устоз унга иссиқ сув ичиб, у сув чиқиб кетгунча бир соат юрганидан кейин уруғлардан ясалган ҳаб дори истеъмол қилишни ва кечалари хиёршанбар асалани ейишни буюрди.

439. Бир хотиннинг қовуғида яра бўлиб, мадда чиқар

эди. У силга ўтишга яқин эди. Устоз унга гунафша шар-  
бати билан хиёршанбар асалини истеъмол қилишни ва  
эрталаблари устознинг «Қарободин»ида ёзилган пақ-  
пақ кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди.

440. Бир йигитнинг болалик чоғидан бери қовуғида  
оғриқ бўлиб, у тутиб қолган вақтида сийдик йўлидан  
мадда чиқар эди. Шунингдек, маний тўхтаб қолган,  
аммо ҳаракати бор экан. Гўшт ва нордон нарсалардан  
зарар кўрар экан. Шу йигит келиб, манийни кўпайти-  
рувчи дори сўради. Устоз сенинг маний томиринг бузил-  
ган, жинсий алоқа қилишдан ўзингни тий, бўлмаса сен-  
да ёмон касалликлар пайдо бўлишга сабаб бўлади деб,  
касалининг давосини айтишга киришди ва деди: сариқ  
йўнғичқа шираси, зиғир уруғи шираси, сигир сариёғи  
ва норжил ёғи<sup>153</sup>— ҳар биридан олти дирҳам, таркиби  
қуйида зикр этилган қайнатмадан тўққиз дирҳам оли-  
ниб, ҳар ойда ўн кеча ҳуқна қилинади. Аммо юқорида  
айтилган ҳуқнани ҳожатхонага бориб, ични бўшатган-  
дан кейин қилиш керак. Қайнатманинг таркиби бундай:  
буғдой, нохот, пиёз, морчуба ва сабзи уруғлари — ҳар  
биридан бир қисм; қўйнинг қуйруғидан юз йигирма  
дирҳам оғирликда олиб, етарли даражада сув билан  
қайнатилади. Сузилган қайнатманинг ёғидан олти дир-  
ҳам, шўрвасидан ўн саккиз дирҳам олиб аралаштириб,  
керак вақтида мазкур ҳуқна дорисига қўшилади. Шун-  
дан кейин устоз шу йигитнинг оғриган аъзосига бон  
ёғи суртишни буюрди. Манийни кўпайтирувчи дорилар-  
ни тушунтириб, қирқ дирҳам янтоқ шакарни бир ярим  
ритл сут билан қайнатиб истеъмол қилиб юрасан, шу-  
нингдек, уруғлардан ясалган жуворишни тез-тез истеъ-  
мол қилиб турасан деди.

441. Бир йигит ўн йилча сийдик тутилиши касалли-  
гига учраган бўлиб, юзини ерга қилиб ётса оғир бўлиб  
қолар эди. Энгаша олмас эди. Гоҳида ундан мадда чи-  
қар эди. Сийдиги етилмаган ва лойқароқ эди. Устоз  
бу оғриқ буйракда яра борлигидан деб, кундузлари  
шинни билан уч дирҳам пақпақ кулча дориси ва кеча-  
лари гулоб билан уч дирҳам уруғлардан ясалган ҳаб  
дори истемол қилишни буюрди.

442. Бир киши сиймоқчи бўлган вақтида қаттиқ  
урингандан кейин сийиб, ундан бир ёпишқоқ нарса чи-  
қар ва ҳамма аъзосига оғриқ келар эди. Сийдиги оқиш,  
қуюқ эди. Устоз унга уруғлардан ясалган жуворишни  
буюрди.

443. Бир киши келиб, сафарларимдан бирида, бир  
кун оқшомгача сийдигим тутилиб қолиб, ҳаммомга ки-

р:б қорним устига иссиқ сув қуймағунимча сийдигим келмаган эди, деди. Ҳозир эса беш ой бўлди, менда ўшанақа сийдик тугилиши пайдо бўлди. Ичим қотган вақтда сийдик тугилиши кучаяди. Олат бошида ҳам куйиб ачишиш бор ва гоҳида еллик қуланж пайдо бўлади, деди. Устоз унга бодом ёғи билан хиёршанбар асалини истеъмол қилишни буюрди. Қовуқ жойлашган жойга Рум сумбули ёғи ва қуст ёғи суртишни ҳамда овқати ўзига мос бўлиб, кўнгли тортадиган таомлар бўлишини буюрди.

444. Бир йигит кўпинча қон сияман ва олатим куйиб ачишади деди. Устоз унга кўпроқ куйиб ачишган томон софин томиридан қон олдиришни ва қаҳрабо кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди. Овқатига суммоқияни тайинлади.

445. Маддага ўхшаш оқ бир сийдик эгасидан устоз орқангда оғирлик борми деб сўради. У хотин ҳа бор деб жавоб берди. Устоз буйрагида йирингли шиш бор деб, уруғлардан ясалган ҳаб дорисини истеъмол қилишни ва овқати ёғли исфидбожлар бўлишини буюрди.

446. Бир хотин бир қайиққа тушган экан, оёқлари бўшашиб, сийдигини тута олмай қолган эмиш. Устоз ахлат беихтиёр чиқиб кетадими, деб савол берганларида, беихтиёр чиқиб кетмайди деб жавоб берди. Кейин устоз ични сурувчи бир ҳуқна дори, уруғлар суви, хиёршанбар асали ва бодом ёғи истеъмол қилишни буюрди. Ундан кейин, ўйлашимча буида шиш бор деб, ўттиз дирҳам гунафша шарбати, ўн дирҳам хиёршанбар ва бир миқдор бодом ёғини истеъмол қилишни ва оғриган жойига шаббўй ёғини илитиб суртишни тайинлади.

447. Бир кишининг қовуғида оғриқ бўлиб, сийдик келиши билан тунчланар эди. Сийдиги қуюқ ва лойқа эди. Устоз унга гулоб билан уч дирҳам пақпақ кулчаси ва уч дирҳам уруғлардан ясалган ҳаб дорисини истеъмол қилишни буюрди. Овқатига бодом ёғи билан пиширилган исмалоқни тайинлади.

448. Бир кишида диёбитус ва ич кетиш бор эди. Устоз унга татим суви билан диёбитус кулча дорисини буюрди. Бу дори ич кетишни ҳам тўхтатади деди.

449. Бир киши қон сняр ва ичи кетар экан. Устоз унга татим суви билан икки қисм ични тўхтатувчи табишир кулча дорисини ва бир қисм қаҳрабо кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди.

450. Бир боланинг сийдигини олиб келиб, сийдиги қийинлик билан чиқаётир дедилар. Сийдиги қорамтир эди. Устоз бу сийдик тош борлигига аниқ далилдир деди.

Мен Руфуснинг<sup>154</sup> китобида кўриб, кўп мартаба тажрибадан ўтказганман деб, уруғлардан ясалган ҳаб дорисини истеъмол қилишни буюрди.

451. Кекса ёшдаги бир кишида буйрак оғриғи, олатида қаттиқ куйиб ачишиш ва сийдигида қизиллик бўлиб, заҳир пайдо бўлган эди. Устоз бу киши дардидан қутила олмайди, чунки буйрак ичакларга ёпишиб қолган, буйрак ҳароратидан эса ичаклар тешилган деди. Ҳақиқатдан, у киши ўн кунчадан сўнг вафот этди.

452. Оқиш бир сийдик эгасининг сийдиги тутилар эди. Устоз унга иссиқ сувга тушиб ўтиришни ва сийдик юргизувчи дорилар истеъмол қилишни буюрди.

453. Бир кишидан суюқ мазий<sup>155</sup> оқар эди. Устоз унга қуруқ тутувчи дорини беш кун истеъмол қилишни буюрди. Ундан кейин киндигида оғриқ пайдо бўлганлиги учун кучли ҳуқна қилдиришни ва қуланж кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди.

454. Ўрта яшар бир кишидан мазий оқар ва сийдиги оқиш эди. Устоз унга манийни тутувчи дори ва кичик атрифул истеъмол қилишни буюрди.

455. Бир кишининг қовуғида яра бўлиб, сийдиги қуюқ ва оқиш эди. Сийиши билан роҳатланар эди. Устоз унга гулоб билан уч дирҳам пақпақ кулча дорисини ва уч дирҳам уруғлардан ясалган ҳаб дорисини буюрди.

456. Саккиз яшар бир озғин болани олиб келиб, овқат ейишда камчилик йўқ, лекин кундан-кунга озиб, ингичкаланиб кетяпти, кўп чанқайди ва ухлаганда эрталабгача сийиб чиқади дедилар. Устоз унга арпа ва анор суви ёки ғўра сувини ҳамда шу касалликка муносиб бошқа дориларни истеъмол қилишни буюрди<sup>156</sup>.

457. ...Бу қайнатмани овқатдан олдин ва овқатдан кейин ширинлик ўрнида егин ва кўмир устида пишган гўшт егин, нохотни ивитиб, ҳар кун 50 дона истеъмол қил деди. Мен нохот майиз билан ивилтиса, фойдали қуввати ортмайдими дедим, Устоз ҳа, шундай қилинса муносибдир деди. Шунингдек, янги боқилони чала пишириб, кечқурун таомдан кейин егин. Шаробни мўтадил миқдорда ич ва унга кўп сув аралаштир деб буюрди.

### *Йигирма иккинчи боб*

#### **МОЯК ВА ОЛАТ ОҒРИҒИ ҲАҚИДА**

458. Бир боланинг моягида шиш бор эди. Икки кунда бир марта оғриғи кучаяр эди. Устоз унинг тадбирида баъзи юмушлар қилиб ёки юриб чарчаганидан кейин

тез овқатланмасликни, овқатдан сўнг сира ҳаракат қилмасликни, ҳамма вақт зира жуворишнини истеъмол қилиб юришни, касал аъзони совуқ сувга солишни, ён ёғи ёки халуқ ёғи, ёки ямин ёғини суртишни буюрди. Овқатига шакар билан халл-у зайтни тайинлади ва бу касаллик ичакларнинг мойк халтасига тушшидир деди.

459. Кекса ёшдаги бир кишининг сийдик йўлида куйиб ачишиш бўлиб, озгина қон чиқар эди. Устоз унга хотин сути билан оқ шиёфни сийдик йўлига зарроқа<sup>157</sup> билан юборишни, гулоб ва бодом ёғини ҳамда испағул ширасини истеъмол қилишни ва кунда икки марта совуқ сувга тушишни буюрди. Овқатига семиз товуқ гўшtidан қилинган исфидбожни тайинлади.

460. Кекса ёшдаги бир кишининг сийдик йўлида куйиб ачишиш бор эди. Устоз унга сут ичгин, нонни сутга ботириб егин, семиз гўшtlардан қилинган шўрва истеъмол қилгин ва анча кунгача куужут ёғи ичиб юргин деб буюрди.

461. Бир кишининг сийдик йўлидан сувдек бир сариқ нарса чиқар эди. Устоз бу сафро ва унинг чиқиши ёмон деб, уруғлар ҳаб дорисини истеъмол қилишни буюрди.

462. Бир кишининг мойгида кучли оғриқ бўлиб, қашиган вақтида мойгида нам лайдо бўлаётган ва қалин пўстлари тўкилар эди. Устоз унга ўнг босилиқдан қон олдиришни ва мойгига цитроннинг нордон этини суртишни ёки бодом ёғи қўшиб эритилган мум суртишни буюрди. Овқатига нордон овқатларни тайинлади.

463. Бир боланинг юзи юқорида айтиб ўтилгандек,<sup>158</sup> пўст ташлаётган эди. Устоз унга қортиқ қўйишни буюрди.

464. Бир кишининг баъзи касалликлар орқасида мойги шишган эди. Устоз унинг чорасида, касал аъзо азият берувчи моддани қабул қилмаслиги учун унга қаттиқ ва қиздирувчи нарсаларни қўйиб боғлашни ва қустирувчи дорилар бериб қустиришни буюрди. У кишининг ичи қотган эди. Устоз унга ични сурувчи дориларни истеъмол қилиши ўринли эмас, чунки моддалар мойкларга оғади деб, гунафша шарбатчи ва хиёршанбар асалини истеъмол қилиши билан ични юмшатишни буюрди. Меъдасини овқат билан тўлдирмаслигини тайинлади.

465. Бир кишининг мойгида шиш бор эди. Устоз унинг тадбирида қон олдирганларидан кейин сирка ва зайтун ёғи билан совитишни буюрди. Овқатини амай-

тиришни, гулоб ёки зайтун ёғи билан нондан бошқа нарса емаслигини тайинлади.

466. Бир кишининг сийдик йўлида куйиб ачишиш бўлиб, гоҳида қон чиқар эди. Сийдиги қуюқ ва сарғиш эди. Устоз унга ўн дирҳам хиёршанбар асалини гунафша шарбати билан ейишни ва эрталаблари уруғлардан ясалган ҳаб дори истеъмол қилишни буюрди. Овқатига ёғлиқ таомлар тайинлади.

467. Бир кишининг моягида шиш бўлиб, аммо у шишнинг ранги баданининг рангидан фарқ қилмас эди. Устоз унга қустирувчи дорилар истеъмол қилишни, касал аъзога сут билан боқилло унини қўйиб боғлашни буюрди. Овқатига нохот шўрвани тайинлади.

468. Бир кишининг моягида, ушлаганда совуқ туйиладиган бир шиш пайдо бўлган экан. Устоз унинг чорасида қустирувчи дори бериб, ундан кейин боқилло унни сариқ йўнғичқа қайнатмаси билан касал аъзога қўйиб боғланади, совуши билан яна иситиб такрор қўйиш анча вақтгача давом эттирилади деб буюрди. Шу тадбир билан юқорида айтилган касаллик бир кунда йўқолди.

### *Иигирма учинчи боб*

#### **БАЧАДОН ОҒРИҚЛАРИ ҲАҚИДА**

469. Бир хотиннинг бачадонида куйиб ачишиш ва бачадон оғзида тошмалар бўлиб, ой кўриши ўн ойдан бери тутилган эди. Ўзи жуда заифлашган эди. Устоз унга ярим ритл анор сувви билан бир дирҳам табошир истеъмол қилишни ва бачадонга қўрғошин упаси малҳамини кўтаришни буюрди. Овқатига ғўра сувида пиширилган жўжани тайинлади. Бу чора натижасида заифлиги йўқолиб, танаси бақувватлашгандан кейин, софин томиридан қон олдирсин ва ойда икки марта меъдасига сандал, кофур ва гул сувини суртсин, кунда бир неча марта совуқ сувга тушсин, ундан кейин пишлоқ зардобини ичсин, агар пишлоқ зардоби юмшатмаса, ҳалила кўшиб истеъмол қилсин деб уқтирди.

470. Бир хотиннинг жинсий аъзосида оғриқ бўлиб, сийдиги қонга ўхшаш эди. Устоз унга ўнг босилиқдан қон олишни ва қўрғошин упаси малҳамидан шиёф тайёрлаб истеъмол қилишни буюрди. Овқатига қон ғалаёнини босувчи ва совитувчи суммоқия, тафшил ва халл-у зайт каби нарсаларни тайинлади.

471. Бир хотиннинг ой кўриш вақти келганда, ақли

кетиб, тутқаноқ тутгандек бўлиб қолар эди. Гоҳида бачадан бўғилиши юз берар эди. Устоз унга ваннага тушиб ўтириш, болдирига қортиқ солишни ва қортиқ фойда қилмаганда, софин томиридан қон олишни тайинлади. Агар бу тадбир билан ҳайз келгандек роҳатланса, шу тадбирни қилсин, акс ҳолда девпечак қайнатмасини истеъмол қилади, бачадон бўғилган ҳолда эса сиканжубин билан ғарғара қилади деб уқтирди.

472. Бир хотин ҳайз тўхтаганлигидан ва ичидаги оғриқдан шикоят қилган эди. Устоз унга ўнг тараф софин томиридан қон олдиришни ва ҳайз кунларида ҳар куни болдирларига иккита қортиқ солдиришни ва доим иссиқ сувда ўтиришни буюрди.

473. Бир хотин туққан бўлиб, йўлдоши тушмаган эди. Устоз унга етмак билан акса урдиришни ва йўлдоддан озгина чиқса, уни сонига боғлаб қўйишни ва тоза мурр кулча дориси ичиришни буюрди.

474. Бир хотин жинсий аъзосида кучли дағаллик сезар эди. Гоҳида унда бир хил ғам ва диққатлик пайдо бўлар эмиш. Устоз унга зиғир уруғи шираси, янги соғилган сут, ҳўл зуфо ёки унинг ўрнига сариеғ, ёки сабистон олхўриси қайнатмаси — ҳар биридан ярим уқия олиб аралаштириб, жинсий аъзога ҳуқна қилинади, шунингдек, кунжут ёғи ҳўплайди деб буюрди. Овқатига ёғлик нарсалар тайинлади.

475. Бир хотиннинг ҳайзи тутилган ва меъдасидан бошига бир буғ кўтарилиб, бош оғриғи пайдо бўлар эди. Устоз унга чап софин томиридан қон олдиришни ва ҳар куни анор суви билан уч дирҳам қуруқ кашнич истеъмол қилишни, бошига сирка, гул суви ва гул ёғи суртишни, гўшдан ўзини тийишни ва нордон нарсаларни еб юришни буюрди.

476. Бир хотиннинг ҳайзи кўп кетиб, жуда заифлашганидан кейин қон тийилган экан. Устоз унга ҳар куни иссиқ сув билан мастакий аралаштирилган гулқанд истеъмол қилишни буюрди. Овқатига гўшт сувини<sup>159</sup> тайинлади. Газак ўти шохларини кўтариб кейин ухлаш, шунингдек, газак ўти суви ёки Абу Жаҳл тарвузининг суви билан ҳуқна қилиш ҳайзни юргизишда етарли давдир. Яна бу даволар болани ҳам туширади.

477. Бир хотиннинг олди жинсий аъзосидан бир сув оқар экан. Устоз бачадон истисқосининг бир хили деб, иссиқлик калкалонажни истеъмол қилишни буюрди.

478. Бир хотиндан чиллалик вақтида оқиши лозим бўлган қон оқиб кетмаган экан. Устоз унга мойчечак қайнатмасига ўтиришни буюрди. Қон келишда қийин-



чилиқ туғилса, болдирларига қортиқ солишни айтди. Овқатига нўхот шўрва ва қизил гўштни тайинлади.

479. Бир хотин бола ташлаганидан кейин, чилласида ҳаддан ташқари кўп қон кетар экан. Сийдиги қуюқ ва анор суви рангида эди. Устоз унга татим суви билан қаҳрабо кулча дорисини ва анор суви билан арпа суви истеъмол қилишни буюрди.

480. Бир хотиннинг олди куюб ачишар экан. Устоз унинг босилиғидан қон олишни ва бу дорини суртишни тайинлади. Унинг таркиби шундай: оқ асал мўмидан бир дирҳам, гул ёғидан ўн дирҳам олиниб, ундан кейин унинг ичига қалай упасидан беш дирҳам, куйдирилган, қўрғошиндан икки дирҳам; бақам дарахти елими, сабир, афъюн, нушодир ва кофур — ҳар биридан бир дирҳам қўшиб малҳам қилинади. Малҳам жинсий аъзо ташқарисига суртилади.

481. Бир хотиннинг ҳайзи тutilган бўлиб, унда кучли йўтал, кўп қусиш ва ич кетиш пайдо бўлган эди. Устоз унга сабир қўшмай тайёрланган юлдуз кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди.

482. Ҳайз қони ортиқча кетганлигига қарши устоз қон олишни ва ҳалила қайнатмаси истеъмол қилишни, ундан кейин норпўст сувини ичиб юришни буюрди. Овқатига нордонроқ овқатларни тайинлади.

483. Бир хотиннинг ҳаддан ташқари кўп бўлган ҳайзи сабабли бўйнида қийшайиш ва оғриқ, жағларида тиришиш каби бир ҳолат пайдо бўлган ва ичи қотган эди. Устоз унга мулојим ҳуқна қилишни, бош, бўйин ва жағларини янги кунжут ёғи билан ёғлашни, гунафша ёғини бурнига тортишни ва уни бошига суртишни буюрди. Овқатига семиз гўшздан қилинган исфидбожни тайинлади. Қунда бир неча марта иссиқ сувда тушиб ўтиришни, баданини зайтун ёғи билан ёғлашни ва қон тўхтамаган ҳолда татим суви билан қаҳрабо кулча дорисини истеъмол қилишни уқтирди.

484. Бир хотин ой кўрган вақтида, кўпинча, ундан сувли, ранги сариқ қон кетар эди. Устоз унга бачадонингда чиқиқ бор, сафро қон устидан ғалаба қилибди деб, ҳалила қайнатмасини ичишни ва ҳар куни анор суви ҳамда сафрога муносиб бошқа нарсаларни истеъмол қилишни буюрди.

485. Бир хотиннинг ҳайзи тutilган бўлиб, ой кўриш вақтида хушидан кетар, ҳоли ўзгарар эди. Устоз унинг болдирларига қортиқ солишни ва унга девпечак қайнатмасини истеъмол қилишни буюрди.

486. Ҳомиладор бўлганига беш ой бўлган бир хотин-

да касаллик пайдо бўлган эди. Устоз қон олишни буюриб, бу вақтда қон олиш мумкин, лекин ҳомила бошланиши ва охирларида мумкин эмас деди.

487. Бир ой олдин бир хотин туққан. Чилласида ундан кўп қон кетган. Ундан кейин ой кўрган. Ундан кейин қон олдириш билан юрагига нотинчлик келиб, унда хавф ва қурқинч пайдо бўлибди. Сийдиги оқ эди. Ичи ҳам кетар экан. Устоз унга бир донақ мушк дориси билан гуланжубин, толқон суви ва шакар билан буғдой толқони, ҳисримия билан жўжа истеъмол қилишни буюрди. Гунафша ёғини бурунга тортишни, бошига суртишни, ўйнайдиган ва овинадиган нарсалардан хоҳлаганини муҳайё қилишни тайинлади. Ичи тўхтагандан кейин бодом ёғи ва шакардан қилинган фолузаж истеъмол қилишни буюрди.

488. Бир хотиннинг сийдиги оқ бўлиб, унда мадда бор эди. Устоз унинг бачадонида ёки қовуғида шиш бор деб, пақлақ кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди. Овқатига исфидбожни тайинлади.

489. Бир хотинда кўп ҳайз кетишдан кейин ич кетиш пайдо бўлиб, чакаклари ва тишлари бир-бирига бирикиб қолган эди. Устоз унга тиришиш деб, бўйнига иссиқ сув билан компресс қилишни, ундан кейин бўйин суяқларига гунафша ёғи суртишни, ундан кейин қулоғи орқасига иссиқ сув ва гунафша ёғи суртишни буюрди. Арпа сувини ичиб юришни тайинлади.

490. Бир хотиннинг ичи қотган бўлиб, қорнидан умуртқасига қараб бир оғриқ кўтарилар эди. Сийдиги суюқ ва оқиш, ҳайзи эса тугилган эди. Устоз унга қуланж иссиқлик кулча дориси истеъмол қилишни, болдирларига қортиқ солишни ва иссиқ сувга тушиб ўтиришни тайинлади.

491. Бир хотиннинг бачадонини яра босган бўлиб, қон ва мадда чиқар эди. Устоз унга қифолидан қон олдириганидан кейин, бодом ёғи билан хиёршанбар асални истеъмол қилишни ва бачадонига қурғошин упаси малҳамини қўйишни буюрди.

492. Бир хотин бевақт ва кўп марта ой кўрар экан. Гоҳида қон ўрнига сариқ ўт кетар экан. Кўпгина табиблар ночор аҳволда қолибдилар. Устоз унга ўнг босилиқдан қон олдириганидан кейин сиканжубин билан анча вақтгача қусиб юришини ва бачадонга қурғошин упаси марҳамини қўйишни буюрди.

493. Бир хотин туққан, лекин чилласида келадиган қони ундан лозим бўлган миқдорда келмаган. Сийдиги оқ эди. Баданида қуруқлик пайдо бўлган эди. Устоз

унга зира суви билан гулқанд истеъмол қилишни буюрди. Овқатига нохот шўрвани тайинлади.

494. Бир хотин уч ойгача ҳаддан ташқари кўп бўлган ҳайзи туфайли заифлашган, юзида керикиш пайдо бўлган эди. Абу-л-Ҳасан Аллон<sup>160</sup> унга татим суви билан қаҳрабо кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди. Овқатига суммоқияни тайинлади.

495. Бир хотин олти ойдан кейин туққан бўлиб, лозим бўлган миқдорда қони келмаган эди. Ҳозир унда иситма бўлиб, тил сарғайиш ва ич кетиш пайдо бўлган. Устоз унга ични тўхтатувчи табошир кулча дориси ва толқонлар сувини истеъмол қилишни буюрди. Муносиб овқатлар тайинлади.

496. Бир хотиннинг жинсий аъзосидан сариқ сув кетар эди. Устоз унга бачадон истисқоси деб иссиқлик калкалонажни буюрди.

### *Йигирма тўртинчи боб*

#### **ОРҚА ТЕШИК ҚАСАЛЛИҚЛАРИ ҲАҚИДА**

497. Бир кишининг орқа тешигидан бир йилча ел билан қон келган. Устоз унга бўшашиш деб, қаҳрабо кулча дориси билан Ҳузистон жуворишни истеъмол қилишни ва таркиби баъзи жойларда ёзилган қимқим<sup>161</sup> сувига тушиб ўтиришни тайинлади.

498. Бир кишининг орқа тешигида яра бўлиб, ундан қон чиқар эди. Устоз унга гулқанд ва қаҳрабо кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди. Овқатига суммоқияни тайинлади.

499. Ўрта яшар бир кишининг орқа тешигида қичима бўлиб, гоҳида ёрилар эди. Устоз унга рикобий зайтун ёғи<sup>162</sup> билан сув ялпизини суртишни буюриб, бунда майда гижжалар бор деди. Ёрилишига қарши қўргошин упаси малҳамни буюрди.

500. Сариқ рангли бир кишининг киндигида ва орқа тешигида оғриқ бўлиб, уднан сулакка ўхшаш бир нарса келар ва қаттиқ чанқар эди. Устоз бу кишида бавосир бор деб, ҳар куни кечаси беш дирҳам муқл ҳабини истеъмол қилишни буюрди. Беш марта ич келгунча бу ҳабни истеъмол қилиб, кейин тўхтат деди. Шунингдек, оғриган жойга миъа елими ва муқл билан аралаштирилган ўрик ёғи суртишни айтди.

501. Бир киши орқа тешигининг оғзидан қон оқар эди. Устоз унга татим суви билан қаҳрабо кулча дори-

сини истеъмол қилишни ва орқа тешикка кофур ва гул суви суртишни буюрди. Овқатига суммоқияни тайинлади. Ҳаммомга тушишдан ва чарчаб қолишдан эҳтиёт бўлишни уқтирди. Шунингдек, ич қотиш билан орқа тешик ёрилишидан муқл ҳаби ва қўрғошин упаси малҳами суртишни буюрди.

502. Бир йигит менадан беихтиёр ел чиқади деб шикоят қилди. Устоз унга орқа тешигинг бурмасини қуст ёғи билан ёғлайсан деб буюрган эди. У киши ўн кундан кейин келиб, бу доридан жуда катта фойда ҳосил бўлди деди. Устоз бу хусусда Жолинос китобларида ҳеч нарса кўрмадим, бу ўз ихтиронмдир деди. У кишига сен бутунлай тузалиб кетгунингча атрифул ва санжарино истеъмол қилиб юр деди.

503. Бир кишининг бавосири бўлиб, ахлат чиқмай туриб ундан қон оқар эди. Устоз унга тупроқ элакиси ва седанан тайёрланган кафт отиладиган дори истеъмол қилишни ва қовурилган туя уркачини буюрди. Қовурилган пиёз, тухум сариғи ва сигир сариғидан қилинган малҳам қўйишни тайинлади.

504. Бир киши орқа тешигига чиққан оқма ярадан шикоят қилди. Устоз унга оғриган жойда ҳарорат ва алангаланиш бўлса, бу малҳамни сурт деди. Малҳамнинг таркиби бундай: гул ёғидан ўттиз олти дирҳам; асал мумидан уч дирҳам олинди, эритиб бир ҳовончага солинади ва устига ўн дирҳам ёки ундан ҳам кўпроқ қўрғошин упаси; бир миқдор кофур қўшиб, тухум оқи билан ҳўллаб ва эзиб марҳам қилинади. У оғриган жойга суртилади. Агар оғриган жойда ҳарорат бўлмаса, бу малҳам суртилади. Таркиби бундай: ўрик данагининг ёғидан ўн икки дирҳам; қизил муқлдан уч дирҳам олинди, иссиқ ҳовончада эзиш билан муқлни эритиб юборилгандан кейин бир дирҳам суюқ миъа ва ярим дирҳам афъюн қўшиб эзилади ва малҳам қилинади. Ундан кейин оғриган аъзога бир қанча марта суртиб, устига афъюн қуюқ суртмаси қўйилади. У қуюқ суртманинг таркиби бундай: пиширилган тухум сариғидан икки дон; заъфарон ва афъюн ярим дирҳамдан олинди, бир ҳовончага солинади ва унга зиғир уруғи шираси қўшиб эзилади. Эзилганлардан қуюқ суртма тайёрланади. Шу ҳолда ичи қотган бўлса, муқл ҳаб дориси истеъмол қилинади. Лекин оғриган жойи иссиқ бўлган ҳолда, ичи қотган бўлса ҳалила ҳаб дориси истеъмол қилинади. Таркиби бундай: Кобул ҳалиласи ўн дирҳам, катиरो уч дирҳам; чучукмия шираси бир дирҳам олинди, испағул шираси билан ҳаб дорилар қилинади. Ле-

кин касалда иситма бўлмаган ҳолда, ични юмшатиш зарур бўлса катиро ўрнига муқл ва чучукмия шираси ўрнига Эрон қаврағи олиниб, гандано суви билан ҳаб дорилар қилинади. Агар гандано суви хоҳланмаса зиғир уруғи шираси билан ҳаб дорилар қилинади. Агар огриган жойнинг алами қаттиқ бўлиб, қондан асар бўлмаса, қонни оқизувчи дориларга мурожаат қилинади. Жумладан, сигир ўтини суртиш ва кўтариш, шунингдек, пиёз суви ҳам муносибдир деди.

505. Бир киши орқа тешигидаги майда гижжалардан шикоят қилди. Устоз овқатдан олдин анчагина муррий ич ва ўрик данагининг ёғини ёки канақунжут ёғини кўтар ва белингга сурт деб буюрди.

506. Бир кишини орқа тешигидан қон оқар эди. Устоз унга татим суви билан қаҳрабо кулча дориси ва тупроқ элакиси истеъмол қилишни буюрди. Овқатига суммоқияни тайинлади.

507. Бир хотиннинг орқа тешигидан ҳар куни қон оқар эди. Қоннинг ранги қора бўлиб, у кишининг ичи қотган ва юрагида хафақон бор экан. Устоз унга муқл ҳаб дорисини истеъмол қилишни буюрди. Овқатига исфидбожни тайинлади.

508. Амирлардан бир киши устозга хат йўллаб: «Беш йилдан бери бавосирга мубталоман, лекин табибга мурожаат қилишга зарурият йўқ эди. Энди қоннинг кўп кетишидан, рангим сарғайиб, баданим заифлашди. Кетаяётган қон орқа тешикнинг чап томонидан оқади, гоҳида ҳолдан кетиш рўй беради», деб ёзган.

Устоз жавоб хати ёзди: «Бавосир касаллигидан қон кетишдан кўпгина касалликларга фойда бор. У қонни, баданга заифлик келтирмасдан тўхтатиш дуруст эмас. Қонни тўхтатиш учун муносиб белгилар: хафақон, рангнинг сарғайиши, тиззалардаги заифлик ва иштаҳанинг посайишидир. Агар бавосир касаллигидан қон кетиш натижасида бу белгилар ёки улардан бирортаси юз берса, қонни тўхтатиш лозим бўлади. Чунки қон тўхтатилмас экан иштаҳанинг йўқолиб кетишига ва мизож бузилишига сабаб бўлади. Шунингдек, қон аввалги ҳолидан суюлса ёки сарғайса қонни тўхтатиш шарт. Буни тўхтатиш буриштирувчи, елимловчи дорилар ва овқатлар билан ҳамда касалнинг мизожи кўгарадиган миқдордаги увиштирувчи дорилар билан бўлади»<sup>163</sup>.

Қонни тўхтатувчи дори:

Буни бавосир қони кўп кетиб, касалда иситма ва мизожида совуқлик ҳис этилмаса, иссиқлик ва совуқлиги мўътадил ҳолда бўлганида ишлатиш муносиб бў-

лади. Таркиби бундай: каҳрабо бир дирҳам; араб елими ярим дирҳам; юлғун бужури ва ақоқиё икки донақдан; афъюн ярим донақ олиниб ҳаблар қилинади. Ҳаммаси бир ичим бўлиб, ўн икки дирҳам татим қайнатмаси билан истеъмол қилинади.

Бошқа бир дори. Буни бавосир қонининг кўп кетишидан баданда совуқлик пайдо бўлиб, иштаҳа йўқолганда ва баданга совуқлик келганда ишлатиш муносиб бўлади. Бу баданни қисман иситиб, иштаҳани келтиради. Таркиби бундай: каҳрабо ва кундур елими ярим дирҳамдан; анор гули бир дирҳам; бангидевона уруғи бир донақ; мастакий икки донақ олиниб ҳаблар қилинади. Ҳаммаси бир ичим бўлиб, ўн икки дирҳам тўпалоқ суви билан истеъмол қилинади.

Тўпалоқ сувини тайёрлаш: тўпалоқ ва кундур елимининг чорисидан бир қисмдан олиб, беҳи шароби билан қайнатилади ва сузилади.

Бошқа бир дори. Буни бавосир қонининг кўп кетишидан баданга иссиқлик келиб, касалда иситма пайдо бўлган ҳолда ишлатиш муносибдир. Бунинг совутиш хусусияти ҳам бор. Таркиби бундай: табошир ва гул — бир дирҳамдан; каҳрабо, араб елими, коҳу уруғи, бақла ал-муборака ва сачратқи уруғи — ҳар биридан ярим дирҳам; афъюн икки ҳабба олиниб, толқон қилинади. Ҳаммаси бир ичим бўлиб, гул сувида тайёрланган татим ивитмасининг олти дирҳами билан истеъмол қилинади. Мазкур ивитмани тайёрлаш: бир қисм татимни олти ишитиш дирҳам қизил гул сувида ивитиш, ундан кейин сузиб олишдир.

Мазкур учта дори бавосирдан қон кетаётган кишининг уч хил аҳволи учундир. Лекин бу дориларни қўллаш даврида касалнинг овқати суммоқия бўлиши ёки каклик ё суяк қайнатмаси билан қилинган музаввара<sup>164</sup> бўлиши муносибдир. Ичадиган шароби асал ва майиздан солинган эски шароб ёки қаттиқ буриштирувчи шароблардан бўлиши керак. Булар йўқ вақтида узум уруғини туйиб, шаробда ивитиш қўйиб, кейин сузиб истеъмол қилинади. Агар бадан совуқ бўлиб, иштаҳа келтиришга муҳтож бўлса, ўн ритл шаробда икки уқия тўпалоқ илдизини ивитиш, сузилгандан кейин истеъмол қилинади.

Қонни тўхтатувчи сувнинг тавсифи. Сувга тушиб ўтириш ёки остни ювиш орқа тешикдан оқаетган қонни тўхтатади. Дори бундай тайёрланади: кўк мози<sup>165</sup>, нордон анор пўсти ва юлғун меваси — ҳар биридан бир<sup>166</sup> ритл

олиниб, мўл сув билан қайнатилади. Агар бу чора билан қон тўхтаб, баданида заифлик ва иштаҳада нуқсон қолса, ҳар куни беш дирҳам гулқанд билан ярим дирҳам қаҳрабо ва бир донақ мушк дориси истеъмол қилинади ҳамда баъзи бир хушбўй нарсаларни суртиш ва ҳидлаб туриш лозим бўлади. Тухум сариғи ичилади. Шунингдек, бу вақтда гўшт сувига бир миқдор олма ва беҳи сувини қўшиб истеъмол қилиш ҳам муносибдир. Шунингдек, гунафша ёғини бурунга тортиш ҳам муносибдир, чунки уйқуни чўзади. Маълум бўлсинки, қон келиб турган вақтда ҳаммомдан, отга минишдан ва иссиқ овқатлар истеъмол қилишдан ўзни тийиш керак, чунки булар қон кетишини кучайтиради. Бу вақтда аввал айтилган овқатлар ёки масус<sup>167</sup>, қарис<sup>168</sup>, суммоқ<sup>169</sup> ва ҳисрим<sup>170</sup> каби нордон ва буриштириш хусусияти бўлган нарсалар билан чегараланиш муносибдир. Шунингдек, пиёз ва саримсоқдан ва кўп доривор истеъмол қилишдан ўзини тийиш шартдир. Агар қон кетиши жуда ҳам кўпайиб кетса, ўша томоннинг босилиқ томиридан қон олинади ва касалнинг қорни устига катта қортиқлар солинади, лекин тилинмайди. Айтиб ўтилган сувга узоқ тушиб ўтириб, ундан чиққандан кейин орқа тешикка бу қуюқ суртма боғланади. Қуюқ суртманинг таркиби бундай: анор гули, мози, дуб ёнғоғининг ички қобиғи<sup>171</sup> ва куйдирилган қўрғошин баробар олиниб, сирка билан эзиб бўтқа сингари мулойим ҳолга келтирилгандан кейин, мазкур тўрт қисм — ҳар бирининг оғирлигича қалай упаси ва бир миқдор гул ёғи қўшиб эзилади. Эзилганни қуюқ суртма қилинади. Маълум бўлсинки, қон тўхтаганида иситма ёки яра ва тошмалар каби чиқиқлар пайдо бўлса, тезда қон олиниб, сўнг анча вақтгача девпечак қайнатмасини истеъмол қилади.

509. Бир ҳомиладор хотиннинг бавосири бор эди, Устоз бу ҳолда қон олиш муносиб бўлмайди деб, пиширилган пиёз билан хурмони янчиб, устига қўйинг, шишни енгиллатади, шунингдек, оғриқни қолдириш учун тухум сариғи қуюқ суртмасини қўйинг деди. У қуюқ суртмани тайёрлаш: пиширилган тухум сариғини салоя<sup>172</sup> устида бир жуз заъфарон ва бир жуз афъюн билан яхшилаб эзилади ва ундан қуюқ суртма қилинади. Шундан кейин туғиб (туғиш) қони кетгунча мазкур йўсинда тадбир кўрилсин, чунки бу касал туққанидан кейин бутунлай тузалиб кетади деди.

510. Кекса ёшдаги бир кишининг орқа тешигидан қон келганида дори билан тўхтатилган эди. Сийдиги оқ ва суюқ эди. Устоз унга ҳар куни беш дирҳам гулқанд

истеъмол қилиш билан меъдангга қувват бер ва орқа тешигинга сандал ва кофур сурт. Агар титроқ пайдо бўлмаса баданингга совуқ сув сеп деб буюрди.

### *Йигирма бешинчи боб*

#### **ИЧ КЕТИШИ, ИЧАК ШИЛИНИШИ ВА ҚОН КЕТИШИ ҲАҚИДА**

511. Бир кишида истмасиз ич кетиш бор эди. Ахлатида маддага ўхшаш бир нарса бор эди. Устоз унга Хузистон жуворишни ва анор донасининг элакисини истеъмол қилишни буюрди.

512. Бир хотиннинг қорнида оғриқ ва ичи қотган бўлиб, орқа тешигидан қон кетар эди. Ахлат келган вақтида қумалоққа ўхшаб чиқар эди. Устоз унга кунжут ёғи ичишни ва муқл ҳаби истеъмол қилишни буюрди. Овқатига исфидбожни тайинлади.

513. Бир кишининг қорнида йирингли шиш ёрилган бўлиб, ич кетиш билан мадда чиқар эди. Устоз унга иссиқ сув ҳўплаб ичишни, кундур ва бақам дарахти елиmidан қилинган элакидан бир дирҳам истеъмол қилишни буюрди. Овқатига илитилган тухум саригини тайинлади.

514. Бир хотиннинг остидан қон кетар эди. Устоз унга татим суви билан табошир кулча дориси истеъмол қилишни буюрди. Овқатига суммоқияни тайинлади.

515. Бир кишида ич кетиш билан кўкрагида оғриқ бор эди. Илгари у киши барсом касалига учраганида, қон олдириб, хато қилган эди. Устоз унга толқонлар суви, араб елими ва табошир истеъмол қилишни буюрди. Овқати халл-у зайт ёки тафшил бўлишини тайинлади.

516. Кекса ёшдаги бир кишида заҳир пайдо бўлиб, ундан қон кетар эди<sup>173</sup>. Сийдиги лойқа, анор сувига ўхшар эди. Устоз унга заҳир шиёфини кўтариш фойда қилмаган ҳолда, заҳир ҳуқна дориси билан ҳуқна қилишни буюрди. Лекин ҳарорати бўлгани учун айтиб ўтилган ҳуқна дорида куйдирилган папирус қоғози бўлмасин, озгина миқдорда афъюн қўшилсин деб уқтирди. Агар чанқови кучайса, арпа толқони ва анор донининг толқонини қайнатиб, уларнинг сувлари билан ярим дирҳам табошир ва ярим дирҳам араб елими истеъмол қилсин.

Овқати бодом билан суммоқия, каък ва тухум сариги бўлади деб тайинлади. Агар мазкур ҳуқна дори фойда қилмай, киндик устидаги оғриқ ва ич кетиш ҳаддан ошиб кетса, табошир элакиси истеъмол қилинади.



Қорни устига заҳир қуюқ суртмаси қўйилади. Айтиб ўтилган элаки ва қуюқ суртма устознинг таркиб қилган мураккаб дориларидан бўлиб, «Ақрабодин»да ёзилган.

517. Бир кишида сафроли ич кетиш пайдо бўлган экан. Устоз унга ични тутувчи табошир кулча дориси ва толқонлар сувини истеъмол қилишни буюрди. Толқонлар дейилганда анор донасининг толқони билан арпа толқони назарда тутилади.

518. Бир кишида ичак яраси, қон аралаш ич кетиш ва керикиш бор эди. Устоз унга ични тутувчи табошир кулча дориси, тупроқ элакиси ва толқонлар сувини буюрди. Овқатига суммоқияни тайинлади.

519. Бир кишининг ичи қон аралаш кетар эди, сийдиги тўқ қизил ва қаттиқ чанқар эди. Устоз унга табошир кулча дориси билан жинжак совуқлик кулча дориси истеъмол қилишни буюрди. Овқатига анор донаси, майиз ва суммоқияни тайинлади.

520. Бир кишида қуланждан кейин ичак шилиниши ва қаттиқ чанқаш пайдо бўлган экан. Устоз унга эрта-лаб ва кечқурун уч дирҳам тупроқ элакиси истеъмол қил, зиғир уруғи шираси ва сариқ йўнғичқа ширасини шим ва қорнингда оғриқ кучайганда заҳир қуюқ суртмасини қўйиб боғла, овқатинг илитилган тухум сариғи бўлсин деб буюрди.

521. Бир хотиннинг қовуғида оғриқ бўлиб, ич кетиш билан сувдек бир оқ модда чиқар эди. Бундан ташқари қаттиқ чанқар ва қон туфлар эди. Бу касаллик унда бир дори истеъмол қилганидан кейин юз берган эди. Устоз унга ўнг босилиқдан қон олдиришни ва тупроқ<sup>174</sup> кафт отиладиган дорисини истеъмол қилишни буюрди. Уша сен истеъмол қилган дори иссиқлик бўлиб, бир томирингни ёриб юборган, энди сен қаҳрабо кулча дорисини истеъмол қилишинг керак деди.

522. Бир киши жинсий алоқани кўп қилавериш заифлашиб қолгандан кейин ҳафтада бир марта алоқа қиладиган бўлиб қолган экан. Ҳозир эса қўшилди дегунча орқа тешигидан бир шиш кўриниб, кўтани чиқиши билан заҳирга ўхшаш бир оғриқ билан азиятланар экан. Устоз унинг тадбирида ҳам мози ўттиз дона; анор пўстлогги; марсин япроғи ва гул — ҳар биридан икки қисмдан олиб сув билан қайнатилгандан кейин ўша қайнатма суви билан остини ювсин ва гоҳида у сувга тушиб ўтирсин деди. Ҳар куни икки дирҳам седанадан тайёрланган кафт отиладиган дори истеъмол қилсин деб, овқатига тухум сариғини тайинлади.

523. Бир хотинда сафроли ич кетиш бўлиб, сувдек

Ўтар эди. Иситмаси ва йўтали йўқ эди. Устоз унга беҳи шароби билан ични тутувчи табошир кулча дориси ва анор донасининг элакисини истеъмол қилишни буюрди. Овқатига суммоқия ёки норанжия<sup>175</sup>, ёки ҳисримия, ёки зиришқия, ёки туффоҳия<sup>176</sup> бўлишини тайинлади.

524. Урта яшар кишининг киндиги остида ва киндигига қарши турган жойларида оғриқ пайдо бўлиб, ундан кейин ичи кетар эди. Ҳар замонда қон ҳам ўтар эди. Устоз унга кундузлари жинжак иссиқлик кулча дориси истеъмол қилишни ва кечалари ҳаммомга тушишни буюрди. Шунингдек, елларни тарқатиш учун иссиқлик ҳуқна дори билан ҳуқна қилдиришни ва заҳир шнёфини буюрди. Овқатига тухум сариғи ва анор доналарининг сувига нон тўғраб ейишни ва майизни тайинлади.

525. Бир кичик бола сафроли ич кетишга йўлиққан эди. Устоз унга бир дирҳам табошир кулча дориси истеъмол қилишни ва кечалари бир дирҳам тупроқ кафт отиладиган дори ва маълум миқдорда толқонлар сувини истеъмол қилишни буюрди.

526. Бир хотиннинг ичи кетар ва баданининг ҳаммасида оғриқ бор эди. Сийдиги оқ эди. Устоз унга Хузистон жуворишинини истеъмол қилишни буюрди. Овқатига норбожияни<sup>177</sup> тайинлади.

527. Бир хотиннинг ичи кетар эди. Сийдиги етилган, сариқ, суюқ ва тиниқ эди. Устоз сийдикнинг суюқ ва етилган бўлиши ўтнинг меъдага қуйилишидан деб, татим суви билан табошир кулча дорисини буюрди.

528. Бир йигитнинг ҳам ичи кетиб, сувга ўхшаш бир нарса келар эди. Оғзи аччиқ ва боши айланар эди. Устоз унга ични тўхтатувчи табошир кулча дориси ва юрак жойлашган жойга сандал ва гул суви суртишни буюрди. Овқатига сирка билан пиширилган сигир гўшти қайнатмасига ботирилган нонни есин ва у сувдан ичсин деб буюрди.

529. Бир қари хотин ўн йилдан бери ич кетишга учраб, гоҳида ундан қон келар эди. Сийдиги умуман оқиш эди. Устоз унга шароб билан темир чирки маъжунини истеъмол қилишни буюрди.

530. Бир болада суюқ ҳамда тез-тез ич кетиш ва қаттиқ чанқаш бор эди. Устоз қорнини пайпаслаб кўриб, талоғида ел бор, лекин аввал ич кетишни даволасин, масалан, табошир ва толқонлар сувини истеъмол қилсин деди.

531. Бир кишининг ичи кетиб, кунда йигирма марта ташқарига чиқар эди. Шу билан бирга, заҳири ҳам бор эди. Устоз унга жичжак кулча дориси ва толқонлар

сувини истеъмол қилишни ва заҳир шиёфини кўтаришни буюрди.

532. Бир кишида заҳир ва ичакларида яра бўлиб, бекилиб қолган эди. Устоз унга ваннага тушиб ўтириш-хиёршанбар асали, гунафша шароби ва бодом ёғи истеъмол қилишни ва мойчечак қуюқ суртмасини қўйишни буюрди.

533. Бир кишининг совуқликдан пайдо бўлган заҳир ва ели бор эди. Устоз унинг чорасида индов, жувона ва арча уруғи ҳар биридан баробар олиниб, упадек янчиб, элаки қилингандан кейин, бу элакидан бир дирҳам истеъмол қил, овқатинг тухум сариғи бўлсин деб тайинлади.

534. Бир кишида ич кетиш ва киндигида оғриқ пайдо бўлганига икки ой бўлган эди. Устоз унга ични тутувчи ҳуқна дори билан ҳуқна қилишни, жинжак кулча дориси ва тупроқ элакиси истеъмол этишни буюрди.

535. Бир озғин заиф аёлни олиб келдилар. У кўп иситмаларга мубтало бўлиб тузалган экан. Ҳозир ичи кетар ва гоҳида ундан қон келар эди. Устоз унга ични тутувчи табошир кулча дорисини буюрди. Қасал йўталади ҳам дедилар. Устоз эса унга қустирувчи дориларни буюрди.

536. Рай шаҳри аҳолисидан сариқ рангли бир кишининг орқа тешигидан қон кетиб, бу кишини заифлаштирган эди. Устоз томирини ушлаб кўриб, бунда юқори ҳарорат ва меъда заифлиги бор деди. Устоз унга ҳароратни туширадиган ва қонни тўхтатиб меъдага қувват берадиган бир дори таркиб қилди. Таркиби бундай: ҳинд табошири ва тозаланган татим — уч дирҳам, қўзиқулоқ уруғи олти дирҳам; анор гули ва қаҳрабо — ҳар биридан бир ярим дирҳам; мастакний ярим дирҳам; сутчўп ва семиз ўт уруғи — ҳар биридан бир дирҳам олиб, элаки қилинади. Нордон беҳи шарбатидан эрта-лаб ва кечқурун уч дирҳамдан истеъмол қилинади. Шундан кейин устоз унга иссиқлик дориларни озгина истеъмол қила оладиган бўлгунингча бу элакини ичиб юр, кейин сенга иссиқлик дориларни истеъмол қилиш хабари ва рухсати берилади деди. Ҳозирча нордон беҳи шарбати билан чанқовингни қолдир. Овқатинг анор дони билан совитилган эчки биқин гўшти, суммоқия ва ҳисримия бўлсин деди.

537. Бир кишининг заҳири бор эди. Устоз унга татим суви билан жинжак кулча дорисини буюрди. У киши қаттиқ чанқашидан шикоят қилди. Устоз унга ичадиган

сувингга беҳи шарбати аралаштириб ич, овқатинг анор суви ва майиз бўлсин деди.

538. Бир кишида заҳир бўлиб, ичидан аввал сўлакка ўхшаш ундан кейин қумалоққа ўхшаш бир нарса чиқар эди. Устоз унга муқл ҳаб дорисини<sup>178</sup> буюрди. Овқатига тухум сариғи билан ганданодан қилинган қуймоқни тайинлади.

539. Устоз, ич кетиш инсон табиатига тескари иш деди. Чунки табиатнинг ҳарорати кучли бўлганда иши моддани атрофга ҳайдаб, баданни ўстириш бўлади. Аммо заиф бўлса моддаларни атрофга ҳайдашга кучи етмайди, модда ҳайдалмай, ичда тўпланиб қолади. Ич кетиш билан чиқади деди.

540. Бир кишида ич кетиш, орқа тешик оғриғи ва сўлакка ўхшаш заҳири бор эди. Сийдиги қизил эди. Устоз унга заҳир шиёфини кўтаришни ва табошир кулча дориси билан толқонлар сувини буюрди.

541. Бир хотинда икки йилдан бери ич кетиш пайдо бўлиб, ҳозир унда иситма, енгил йўтал ва орқа томонида оғриқ бор эди. Устоз унга марсин меваси кулча дорисини истемол қилишни ва оғриётган жойига шаббуй ёғини илитиб суртишни буюрди.

542. Бир кишининг қулоғида ғувиллаш бор эди. У ғувиллаш сарв дарахтининг шамолда силкиниб ғувуллаганига ўхшар эди. У кишида яна заҳир бор эди. Устоз унга заҳир дорисини истемол қилишни ва қулоғига мойчечак суви томизишни буюрди.

543. Бир кишида сафроли ич кетиш бўлиб, табиати мўътадиллашган, лекин томирида ҳарорат бўлиб, қорнининг пасида дамлик ва ичида ғулдираш бор эди. Устоз унинг чорасида қорнига иссиқ тарик қўйиб, бир иссиқ рўмол билан боғлашни ва жигарининг устига сандал, кофур ва гул суви қўйишни буюрди. Овқатига халл-у зайтни тайинлади.

544. Бир кишида сийиш ва ёзилиш вақтида заҳир ва қаттиқ санчиқ пайдо бўлар экан. Устоз унга иссиқ сувга тушиб ўтиришни буюрди. Овқатига тухум сариғи ва анор донасининг элакисини ёйишни тайинлади.

545. Бир киши нима еса қусиб ташлар ва ичи кетар эди. Устоз унга уд кулча дорисидан бир қисм; табошир кулча дорисидан икки қисм олиб аралаштириб, истемол қилишни ва овқати норбожия бўлишини тайинлади.

546. Бир киши кўп ич кетишдан заифлашган, йўталар ва қаттиқ ғамгин эди. Устоз унга сиканжубин ва иссиқ сув билан қусиб ташлаб, сўнг табошир кулча до-

рисини истеъмол қилишни ва овқатига ҳисримия билан жўжани тайинлади.

547. Уч яшар бир болани олиб келиб, пиширилган сигир елинини едирган эдик, қорни шишиб кетди ва тез келадиган ич кетиш пайдо бўлди дедилар. Устоз унга табошир кулча дориси ва зирк совуқлик кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди. Овқатига анор суви, майиз ва нонни тайинлади.

548. Бир болада сафроли ич кетиш бор эди. Устоз унга олма суви билан икки донақ табошир ва бир донақ мушк истеъмол қилишни буюрди.

549. Бир кишида доимий ич кетиш ва қусиш бўлиб, сийдиги қизил рангли эди. Устоз унга уд кулча дориси ва анор суви истеъмол қилишни тайинлади.

550. Эмизикли бир чақалоқ боланинг ичи қон аралаш кетар эди. Устоз унинг чорасида икки донақ араб елимини чақалоқ онасининг сутига эзиб, кунда икки марта берилади ва анча вақтгача тупроқ кафт отиладиган дорини истеъмол қилади деб буюрди.

551. Бир киши икки ой давомида ич кетишга учраган. Олдин қовуғида қаттиқ совуқ пайдо бўлиб, ундан кейин ичи кетар эди. Устоз унинг тадбирида гулсафсар ёғига озгина миқдорда мушк қўшиб, илтиб, қовуғига суртилгандан кейин, унинг устига иссиқ латталар босишни, ҳар куни эрталаб ва кечқурун уч дирҳамдан Хузистон жуворишнини истеъмол қилишни буюрди. Овқати тухум сариғи бўлади, гоҳида унга анор донасининг элакиси қушилади ва бу чора анча вақтгача қўлланилади деб буюрди.

552. Бир киши тез келадиган ич кетишга учраган бўлиб, кунда ичи йигирма марта кетар эди. Ҳар бир егани ва ичгани ҳеч қандай ўзгаришсиз ўтар эди. Чанқамас эди. Устоз касални ичак тойғаноқлиги деб, унга татим суви билан жинжак кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди. Агар чанқоби бўлса, толқонлар суви билан ични тутувчи табошир кулча дорисини буюрар эди.

553. Бир кишида заҳир юз берган бўлиб, ундан сўлак каби бир нарса чиқар эди. Устоз унинг тадбирида индовни сув билан қайнатилиб, бир миқдор ёғ қўшиб, ҳар куни истеъмол қилинади ва икки соат ўтгач овқат ейди деди. Овқати кўп каклик ўти, қора зира, тухум сариғи билан майиз ва анор донаси бўлади деди.

**ШИШЛАР, ТОШМАЛАР, ҚЎТИР, ҚИЧИМА ВА ЭШАҚ  
ЕМИ ҲАҚИДА**

554. Кекса ёшдаги бир кишининг чап оёғига қонли чиқиндилар қуйилган экан. Устоз унга босилиқдан қон олдиришни, сиканжубин ва гулоб суви билан қусишни буюрди.

555. Бир хотиннинг қўлларида алангаланиш ва қичима бор эди. Устоз унга босилиқ томиридан қон олдиришни ва уч кундан кейин кундузлари ҳалила қайнатмаси, кечалари шакарли испағул ширасини истеъмол қилишни буюрди. Ҳалила қайнатмасини истеъмол қилганидан кейин шакарли олхўри шаробини ичишни ва овқатга тафшилни тайинлади.

556. Бир киши эшақ еми касалига учраган экан. Устоз унинг чорасида қон олишни, ҳалила қайнатмасини истеъмол қилишни ва норпўст суви билан табоширдан истеъмол қилиб юришни ва овқатда нордон нарсалар билан чегараланишни буюрди. Лекин бу чора касаллик табиати жуда иссиқ бўлган ҳолда қўлланилади.

557. Бир киши қон олдирган экан. Қон олдирган қўли шишиб ва алангаланиб кетибди. Устоз унинг чорасида қарама-қарши томондан қон олишни, шишган жойга сирка, гул суви ва озгина кофур ёки шеролчин сувига ботирилган латталарни қўйиб совутишни буюрди. Овқати қонни босувчи нарсалар бўлишини, гўшт ейиш ва шароб ичишдан ўзини тийишни тайинлади.

558. Бир кишининг ўнг ёнида оқ тариққа ўхшаш тошмалар бор эди. Устоз унга ўша томон босилиқ томиридан қон олдиришни, икки дирҳам табошир билан норпўст сувини истеъмол қилишни ва оғриган жойига гул ёғи ва кофур суртишни буюрди.

559. Бир кишида қуруқ тошма бўлиб, устида пиёз қобиғига ўхшаган қобиқлар бор эди. Устоз касалликни темиртки деб, унга пишлоқ зардобни истеъмол қилишни буюрди.

560. Бир кишининг ҳаддан ташқари қўтири кўп эди. Устоз унга ҳар ойда бир марта қон олдиришни, шакарли арпа сувини анча вақтгача ичиб юришни, баданининг ҳаммасига гул ёғи суртишни, шунингдек, илиқ сув сепишни ва яра жойларга қўрғошин упаси малҳами суртишни буюрди.

561. Бир иссиқ шишни пишириш учун янги соғилган сут билан канавча уруғини қўйишни буюрди.

562. Урта яшар бир кишининг қуруқ қўтири бор эди.

Устоз ундан озгина қон чиқариб ташлашни буюриб, бу қон куйиш касаллиги деди. Шундан кейин унга ҳаммомга тушиб, гул ёғи, сирка ва петрушка суви суртишни буюрди.

563. Бир қизчани олиб келдилар, чап елкаси шишган бўлиб, тилгандан кейин қайта шишиб кетди. Устоз унинг икки кифти оралиғига қортиқ қўйиш ва шишган жойга совитувчи нарсалар<sup>179</sup> қўйишни буюрди. Овқатига нордон нарсаларни тайинлади.

564. Бир кишининг икки юзида, кўзи четларининг тўғрисида бир шиш бўлиб, у ҳароратдан далолат берар эди. Устоз унга босилиқ томиридан қон олдиришни, ҳалила қайнатмасини истеъмол қилишни ва юзини мойчечак сувига тутишни буюрди.

565. Қекса ёшдаги бир кишининг чап қулоғи орқасида бир иссиқ шиш пайдо бўлган ва ярага айланган эди. Устоз аввал унга ўша томондан қон олдиришни, баъзи бир юмшатовчи нарсалар билан ичини юмшатишни ва шиш устига оқ малҳам суртишни буюрди.

566. Бир кишининг устки лабида бир шиш пайдо бўлган эди. Табиблар у шишни қуланж ели деб ўйлаб, қуланж дорисини тайинлади. Устоз улар фикрини бекор қилиб, бу бошдан оқиб тушган бир қонли модда деди. Энди чап қўл қифол томиридан қон олинсин, оғриётган жойга совуқ нарсалар, жумладан қўрғошин упаси малҳамни қўйилсин. Ҳалила қайнатмасини истеъмол қилсин ва бурнидан қон оқизиш тадбири кўрилсин деди.

567. Бир кишининг лаби ёрилган эди, маний суртиб тузатилди<sup>180</sup>.

568. Қўлда ва оёқда бўлган ёрилиш майиз ивитмаси устидан янги кунжут ёғини ичиш ва ёрилган жойларга қўй умуртқасида бўладиган оқ моддани суртиш билан даволанади.

569. Бир боланинг ўнг кифтида қизил қўтир каби нарса пайдо бўлган экан. Устоз куйиш ва сарамас хилларидан деб, кишмиш маъжунини истеъмол қилиб юришни, оғриган жойига сирка, гул суви ва кофур қўйиб совитишни буюрди.

570. Бир боланинг чап томонида-қўкрагининг пастидида иссиқ тошмалар бор эди. Устоз унинг ўша томонидан қон олишни ва оғриган жойига кофур, гул суви ва сандал суртишни буюрди.

571. Бир кишининг баданида ташма кўринмасдан қичишар эди. Сийдиги сариқ эди. Устоз унга бир қадаҳ анор суви билан икки дирҳам табошир истеъмол қилишни ва ҳаммомга тушиб туришни буюрди.

572. Бир хотиннинг ўнг қўли бармоқларининг учлари қорайган ва кафти шишган эди. Устоз унинг чап тарафидан қон олишни ва огриган жойларга сирка ва арман лойи суртишни буюрди.

573. Бир кишида тошмали хўл қўтир бор эди. Устоз ундан қон олишни ва унга ҳалила қайнатмаси истеъмол қилишни буюрди. Қасалга ҳаммомга тушишни ва до-риллар суртишни ман қилди.

574. Бир хотинда узоқ чўзилган қўтир бор эди. Устоз унга ҳар ойда бир марта қон олдиришни ва тўрт марта ҳалила қайнатмаси ичишни буюрди. У хотин қачон мен қон олдирсам ҳушимдан кетаман деди. Устоз бир қанча луқма нонни анор сувига ботириб егин, қор суви ичгин ва бир соатча вақт ўтгандан кейин қон олдиригин деди.

575. Бир хотин баданининг юқори қисмида куйиб ачишиш ва қичима бўлиб, ой кўриши одатдагича эди. Устоз унга ҳалила қайнатмаси ва аччиқ анор сувини алоҳида-алоҳида истеъмол қилиб юришни буюриб, бу хотиннинг қони бузилган деди.

576. Бир хотиннинг тиззаларида икки йилдан бери чўзилиб келаётган қаттиқ огриқли бир шиш бўлиб, унда иссиқлик белгилари бор эди. Устоз ундан қон олишни буюрди. Ич кетиши бўлганлиги учун норпўст суви билан табошир кулча дорисини истеъмол қилишни тайинлади.

577. Бир кишининг меъдасида шиш бўлиб, сийдиги етилган ва чанқови йўқ эди. Устоз унга зира суви билан қизил гул катта кулча дорисини истеъмол қилишни ва огриган аъзога Рум сумбули ёғини суртишни буюрди. Овқатига зайтун ёғи билан тайёрланган нохот шўрвани ва ҳар куни бир ритл соф шароб ичишни буюрди. Совуқ сувлардан ва хўл мевалардан парҳез қилишни тайинлади.

578. Эшак еми касаллигига учраган бир кишининг болдир истига қортиқ солишни, ҳалила қайнатмасини истеъмол қилишни, ҳар куни эрталаб ўрик ивитмаси ичишни, иссиқ сувга тушиб ўтиришни буюрди. Совуқдан, совуқ сувдан, гўштлардан ва шаробдан парҳез қилишни тайинлади.

579. Кекса ёшдаги бир кишининг қичимаси бўлиб, баданида тошмаларга ўхшаш бир нарса йўқ эди. Устоз унинг тадбирида йигирма дирҳам қуст; беш дирҳам кундура елими; беш дирҳам ясин тупроғи, ўн дирҳам миъа суюқ елими олиб, етарли миқдорда сирка ва гул ёғи билан малҳамдек қилиб қўйилади. Ундан кейин ҳаммомда касални қаттиқ уқалаб, баданни қизарганидан



кейин, юқорида айтилган малҳам суртилади. Узум турпи ёки кепак солинган сув билан чумилтирадилар деб буюрди. Овқати саримсоқ билан қилинган музаввара ёки халл-у зайт бўлишини ва касал шўр овқатлардан ўзини тийишини тайинлади.

580. Бир хотин бош оғригидан, бошига буғлар кўтарилишидан ва оғзида тошмалар пайдо бўлганлигидан шикоят этган эди. Устоз унга қон олдиришни, ундан кейин ҳалила қайнатмасини истеъмол қилишни, гул ва татим суви билан оғиз чайишни буюрди.

581. Бир кишининг юзида қизил рангли, иссиқ бир шиш пайдо бўлиб, жуда қичишар эди. Қасалда иситмага ўхшаш бирон белги йўқ эди. Устоз унга гунафша кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди.

582. Бир яшар бир боланинг юзида қизил тошмалар пайдо бўлган эди. Устоз унга қортиқ солиш ва анор суви билан табошир беришни буюрди.

583. Устоз тошмалар ва йирингли пуфакчаларнинг пайдо бўлиши кўпинча қоннинг кўплигидан бўлмайди, чунки кўп ҳолларда озғин, гўшти ва қони кам қишилар ҳам йирингли пуфакчалар ва яралар чиқишидан азият чекадилар, деди. Бу ҳақда Жолинуc ва ундан олдин ўтган баъзи кишилар хато қилганлар<sup>181</sup>. Агар ҳаракатли томирлардан қон олиш мумкин бўлганида катта фойда етган булур эди.

584. Бир кишининг юзига йирингли шишлар чиққан эди. Ерилиб оққан бўлса ҳам шиши ҳали бор эди. Устоз унга гул ёғи билан қимулиё лойи суртиб, бир рўмол билан маҳкам боғлаб, бир кеча-кундуз ёки шиш тарқатунча ўз ҳолига ташлаб қўйишни тайинлади.

585. Бир боланинг болдирида қора қўтирга ўхшаш саъфа<sup>182</sup> бор эди. Устоз унга парҳез буюриб, кишмиш дорисини истеъмол қилиб юришни ва оғриган аъзога саъфа дорисини суртишни буюрди.

586. Бир боланинг бўйнига чиқиқ чиққанига икки ой бўлган экан. Бола ҳароратдан ҳам шикоят қилар эди. Устоз ўша томон босилиқ томиридан қон олишни буюрди. Қасал аъзони боқилло уни ва сиканжубин билан куюқ суртма қилиб боғлашни тайинлади.

587. Бир кишида тўқ қизил тошмалар пайдо бўлган экан. Устоз унга қон олдиришни ва ҳалила қайнатмасини истеъмол қилишни буюрди. Анор сувини ичиб юришни ва халл-у зайт ейишни тайинлади.

588. Тўрт яшар бир боланинг орқасида касал дейилган умуртқасининг ажз<sup>183</sup> деб аталувчи қисмида тошмалар ва баданининг қолган жойида қизиллик бор эди.

Устоз унга қортиқ солишни, оғриган жойига қўрғошин упаси малҳами ва кофур суртишни, ҳар куни анор суви билан табошир беришни буюрди. Овқатига нордон таомлар тайинлади.

589. Қони сафроли бўлган бир йигитда эшак еми тошган бўлиб, бир қанча марта қон олдирган экан. Ҳозир баъзи аъзоларида оғриқ ва баданининг ҳаммасида эса синиқиш бор эмиш. Устоз унинг чорасида ҳар уч кунда бир марта эрталаб бир катта қадаҳда ўрик ивигилган сув ичиб, бир соат ўтгач, бир қадаҳ анор суви ичишни ва ойда икки марта ҳалила қайнатмаси истеъмол қилишни буюрди. Овқатига нордон таомларни тайинлади. Ҳалила қайнатмасининг таркиби бундай: ҳалила ўн дирҳам, шоҳтара ва маккий сано — уч дирҳам олиниб, етарли миқдордаги тоза сувда қайнатилди. Сузилгандан кейинги тиниқ сувига йигирма дирҳам шакар қўшиб истеъмол қилинади.

590. Бир кишининг юзида бир шиш пайдо бўлди дедилар. Устоз агар шиш қизил бўлса, қон олинсин ва ҳар куни бир қадаҳ арпа суви унинг чорагича норпўст суви билан қўшиб берилсин. Шиш устига озгина миқдорда кофур билан гул ёғи суртилсин деди.

591. Бир кишининг киндигидаги йирингли шиш ёрилган бўлиб, беш кундан бери ундан кўп йиринг оқар эди. Устоз унга пахтадан бир пилик ясаб, уни шам ва зайтун ёғига ботириб, сўнг қўйилади ва пилик ҳар куни янгилашиб турилади деди. Ҳар куни эрталаб иссиқ сув билан беш дирҳам гулқанд берилишини буюрди.

592. Уч яшар бир болани олиб келдилар. Унда йирингли қўтир бор эди. Устоз бунни даволашда шошилиш керак, чунки гоҳида бадандаги қўтир чаплашиб кетади деди. Қасалга қортиқ қўйишни ва табошир билан норпўст сувини беришни, сув очиб ёмон бўлиб кетган жойларига қўрғошин упаси сепишни буюрди.

593. Кекса ёшдаги бир кишининг юзида ярага айланган саратон бор эди. Устоз унинг чорасида қўрғошин упаси, арман лоғи, анор гули, мози, Яман аччиқтоши ва юлғин мевасидан баробар олиб, озгина миқдорда кофур аралаштирилгандан кейин, оғриган жойга сепилади ва ўша касаллик бор тарафдан қон олинади деб тайинлади.

594. Бир боланинг тилида бир шиш пайдо бўлиб, унда ҳарорат белгилари ҳам бор эди. Болада гоҳида сарсом ҳам юз бериб туради дедилар. Устоз унга лавлаги суви, бурақ эритмаси ва Хузистон шакари билан

хуқна қилишни ва сиканжубин билан ғарғара қилишни даво қилиб тайинлади.

595. Бир боланинг орқасида жароҳат бор эди. Устоз унга кўз ташлаб, бу жоварсия ва адасия деб аталувчи тошмалар деб, касаллик бор тарафдан қон олишни, арпа суви ва унинг чораги миқдорида норпўст сувини истеъмол қилиб юришни, оғриган жойига арман лойи ва озгина миқдорда кофурни сирка билан суртишни буюрди. Оғриган жойида ҳарорат ва куйиб ачишиш пайдо бўлса, қайта қон олдиришни тайинлади.

596. Бир болада қуруқ қўтир ва қуруқ йўтал бор эди. Устоз унга шакарли пишлоқ зардоби истеъмол қилишни буюрди.

597. Бир хотинни олиб келдилар. Унинг бурнида катта саратон бўлиб, у тўққиз йилдан бери давом этиб келаётган экан. Устоз унинг чорасида ҳар ойда бир марта девпечак қайнатмасини истеъмол қилишни ва бир марта болдирларига қортиқ солишни ва мазкур саратонга сирка, гул суви ва хом хурмо қўйиб совитишни буюрди. Тиғ ишлатишдан сақланишни тайинлади.

598. Бир киши сирка билан саримсоқ еганида тилининг тагида ва томоғида тошмалар пайдо бўлган эди. Овқатни, ҳатто сўлакни юта олмас эди. Устоз унинг оғриғи кўп томонининг қифол томиридан қон олишни, ҳар бир соатдан кейин суюлтирилган сирка билан ғарғара қилишни ва шеролчин чайнаб, озгина-озгина сувини ютишни, ундан кейин озгина-озгина бодом ёғи ичишни тайинлади. Ични юмшатиш учун арпа сувининг бир ичим миқдorigа ярим донақ сақмуниё қўшиб истеъмол қилишни буюрди. Қасаллик анча кўтарилгандан кейин ҳалила қайнатмаси истеъмол этишни тайинлади.

599. Бир бола келиб, уч фарсах<sup>184</sup> йўл юрган эдим, бир оёғим, болдиримгача бўлган қисми, шишиб кетди деди. Устоз бу касаллик «фил» касаллигининг<sup>185</sup> бошланиши, ҳали улғаймаган деб, сиканжубин билан қусишни ва ўша жойга анор сувини қўйишни буюрди. Оғриган аъзо ушлаб кўрилганда иссиқ эди.

600. Бир кишининг чап оёғида болдирига боргунча бир шиш пайдо бўлган эди. Ушлаб кўрилганда совуқ ва ранги оқ эди. Унинг иситмаси ва бошқа нарсаси йўқ эди. Устоз унга қустирувчи дори истеъмол қилишни буюрди. Тезак кули қўйиб, доим қаттиқ боғлаб қўйишни тайинлади. Доим қаттиқ боғлаб қўйишни бу касалликка катта фойдаси бор деди. Банда устозга бу қандай касаллик дедим. Балғамлик шиш — удимо деб аталади, бунинг энг яхши давоси оҳак сувига ботирил-

ган латталарни устига қўйиб, доим қаттиқ боғлаб қўйиш деди. Устоз сирка тарқатувчидир ва латифлаштирувчидир деди.

601. Бир кишининг ўнг кифтида оғриқ ва қаттиқ иссиқ шиш бор эди. Устоз унинг чап томон акҳал томиридан қон олишни буюрди, оғриган жойини совитувчи нарсалар билан совитишни тайинлади.

602. Бир боланинг ўнг қўлтиғида ва елкасининг бошида қаварчиқларга ўхшаган иссиқ тошмалар бор эди. Устоз унинг чап босилиқ томиридан қон олишни, касал аъзога сирка, гул суви билан арман лойи ва кофур суртишни, узум ғўрасининг сувини ичишни буюрди.

603. Кекса ёшдаги бир киши сониди куйиб ачишишни ҳис этар эди. Устоз унинг чап босилиқ томиридан қон олишни ва ўша жойини сирка билан ювиб, ундан кейин гул ёғи ва кофур суртишни буюрди.

604. Устоздан қўтирга бир суртма сўраган эдим<sup>186</sup>. Стиракс елими — ўн дирҳам, аччиқ қуст икки дирҳам, етмак — бир дирҳам, гул ёғи — беш дирҳам олиб, яхшилаб қориштирилади ва суртилади деди. Қўтир учун энг яхши даво ойда бир марта ёки лозим бўлса, икки марта қон олдириш ва ҳар ҳафтада маккий сано ва шоҳтара истеъмол қилиш бўлади деди.

605. Бир кишида темираткига ўхшаш қуруқ саъфа бор эди. Устоз унга сирка билан оромангиз суртишни буюрди. Бу суртма темираткига жуда муносибдир.

606. Бир кишининг ичида йирингли шиш бўлиб, у ёрилган эди. Устоз унга иссиқ сувни ҳўплаб ичказилгандан ва озгина ҳаракат қилганидан кейин қорни устини босиш билан қорнидаги йирингни чиқариб юборишни, агар қорнида йирингли шиш турган бўлса, иссиқ сув билан қустиришни ва бу чорани уч марта қайтаришни буюрди. Бу тадбир давомида овқати тугмачагул ёғли шурва ва қовоқдан тайёрланган овқат бўлишини тайинлади.

607. Бир боланинг чап тўпиғида қаттиқ шиш бўлиб, оёғи қийшайишга, яъни эгриликка мойил бўлиб қолган эди. Устоз унга чап қўлидан қон олдиришни ва арпа суви ичишни буюрди.

608. Бир хотиннинг чап оёғида беҳига ўхшаш узоқ давом этиб келаётган бир саратон бор эди. Устоз унинг чорасида семиз ўт суви билан чиқарилган испағул ширасини қўрғошиндан қилинган ясси бир тахтачани биринчисининг устига қўйиб ишқаланади, ундан мазкур шира маълум миқдордаги қўрғошин бўлакчаларига ёралашган ҳолда малҳамдек бир моддага айланади ва

шу усул билан бундай моддадан маълум миқдорда йиғиб, саратон устига суртилади деди.

609. Бир хотиннинг чап оёғида олдин саъфа бўлган экан, ҳозир ундан бир сариқ сув сизар эмиш. Устоз унга аввал ўша томондан қон олдиртириб, бир кундан кейин ҳаммомга тушишни, ундан кейин ҳалила қайнатмаси истеъмол қилишни ва оғриган жойига саъфа кулча дориси суртишни буюрди.

610. Кекса ёшдаги сариқ рангли бир кишининг гоҳида бадани ва оёқлари шишар, аммо оғримас эди. Отга минса яна оёғи шишар эди. Устоз унга бу бўшашишнинг бир тури раҳал деб, беҳи мураббоси билан уч дирҳам қизил гул катта кулча дорисини истеъмол қилишни ва оч юришни буюрди. Бу тадбирни бир қанча вақт давом эттиришни тайинлади. У киши қон олдиришга ўрганиб қолганман деди. Устоз қачонки қонда қизиш сезсанг қон олдир деди.

611. Бир киши болалик чоғида отам билан Бағдодда эдим, иягимда бир хил тошма пайдо бўлди. У тошма иягимда осилиб турган қорамтир қизил бақлажонга ўхшаш шишга айланди деди. Бир табиб хурмо ва мурч тоши билан совутди, яъни маълум миқдор ҳўл хурмони сувда нвитиб, иликдек бўлгандан кейин бир латтага ёйиб, тошманинг ўзига ва атрофларига ёпиштириб қўйди. Ёпиштирилган нарса ёпишган жойни кучли тортиб, атрофларини қизартириб юборди. Ундан кейин мурч тошини олиб, қайроқтошга сирка билан яхшилаб ишқалади ҳосил бўлган моддани шиш атрофига суртди ва боғлаб қўйди. Мазкур шиш ўша кечаси йўқолди. Айтиб ўтилган табиб ҳўл темиртки деган эди.

612. Бир кишининг икки елкасидан бирида бир шиш пайдо бўлиб, у қаттиқ оғрир эди. Устоз унинг ҳақида, синчиклаб кўр, оғриган жойнинг иссиқлиги ўша қўл соғ жойининг иссиқлигидан юқори бўлса қон ол деди. Овқати халл-у зайт бўлсин деди. Агар қизиши баданининг бошқа жойларига баробар ёки озгина совуқ бўлса, шаббўй ёғи сурт ва овқати нохот шўрва бўлсин деди. Агар ёғ суртишдан у киши роҳатланса, «Ақрабодин»да ёзилган оғриқни тўхтатувчи қуюқ суртмани суртиб боғлашни буюрди. Овқатига қўй гўшtidан қилинган зирбож ва исфидбожни тайинлади. Бу касалликка қайнатма ва гўшtlарни ейишдан тийиб қўйиш хато фикрдир деди.

613. Бир кишида кечалари иссиқ ва кучли қичима юз берар эди. Устоз унга ҳафтада бир марта бир дوناқ сақмуниёни эллик дирҳам олхўри суви билан истеъмол

қилиб, ичингни юмшатиб, бошқа кунларда содда сикан-жубин ва иҳол<sup>187</sup> билан овқатланиб, ҳароратни бос деб буюрди. Устоз эшак еми устидан иссиқ сув қуйиш мумкин, агар эшак еми билан ич кетиш бирга бўлса ҳам иссиқ сув қуйиш мумкин, чунки иссиқ сув қуйиш ич кетишни тўхтатади деди.

614. Бир болага сўгал чиққан эди. Устоз унга ҳар ойда девпечак қўшилган ҳалила қайнатмасини сабир билан истеъмол қилиб юришни буюрди. Бу қайнатма болалар учун шундай миқдорда тайёрланади: сариқ ҳалила, шоҳтара, маккий сано ва девпечак — ҳар бирдан беш дирҳам олиб, етарли миқдордаги тоза сув билан қондага мувофиқ қайнатилади.

615. Ёш бир хотин келиб, чап кўлимда уч ойдан бери бир оғриқ бор деди. Устоз оғриган жойни очдириб қараб, у жойдаги қизил тошмаларни кўрди. Ой кўриши ҳақида сўраганида, хотин бутунлай тўхтаган деди. Устоз унга ўнг қифол томиридан, ундан кейин, иккинчи ойда, чап қифол томиридан қон олдиришни, ундан кейин ҳар ойда бир марта қон олдириб, икки марта сачратқи суви билан ҳалила қайнатмасини истеъмол қилиб юришни ва тошмаларга баъзи суртмалар суртишни буюрди. Сафрони кўпайтириб юборувчи нарсаларнинг ҳаммасидан ўзини тийишни ва парҳез тутишни тайинлади. Устозга бу касаллик тўғрисида савол берганимда, бу касаллик саратон жинсидан деди.

616. Касалликдан турган бир киши яна аввалги қуввати ва овқат ейишига қайтгандан кейин, оёғи шишиб қизарган ва устида нуқталар пайдо бўлган эди. Устоз ундан қон олиш йўли билан олтмиш дирҳам қон чиқариб ташлашни буюрди.

617. Бир кишининг баданида сўгалга ўхшаш тошмалар тошган бўлиб, у тошмалар юмшоқ ва ичи сув билан тўла эди. Устоз бу қон чиқиндиларидан, у чиқиндиларни касал табиати сингдириб юборишдан ожизлик қилган деди ва касалдан қон олдиришми деб сўради. У киши бултур қон олдириб, енгил тортган эдим деган эди, устоз унга ҳар ойда бир марта қон олдириб ва тўрт марта ҳалила қайнатмаси истеъмол қил деб буюрди.

618. Бир чўри оёғи тароқ суяқларининг усти оловда куйган ва куйишдан бўлган яра даволангандан кейин тушиб кетган, лекин у жойда шиш қолиб, териси дағаллашиб, пўстлоқли бўлиб қолган эди. Устоз унинг чорасида асал муми, гул ёғи, кўрғошин упаси ва гулхайри ширасидан олиб, яхшилаб аралаштириб, малҳам ҳолига

келтириб, у жойга қўйишни буюрди. Шу билан касаллик йўқолди.

619. Устоз муғосни, яъни ёввойи анор илдизини қулғунага катта фойдаси бор деди. Қўйнинг териси, укроп ёғи билан бирга, қўйилганда шишларни тарқатади деди. Буқа ёғи ва ёввойи ҳайвонлар ёғи анжир кули билан қориб қўйилса, қулғунани тарқатади деди. Яна ўйлашимча, қулғунага турбуд дорисидек кўп фойдали дори бўлмаса керак деди. Таркиби бундай: оқ турбуд, занжабил ва шакар олиб, элаки қилинади, чунки бу дори сўлаксимон хилтларни суриб чиқариб, ҳазми яхшилайди. Ғализ балғам моддасини ҳам чиқариб юборади. Бу болалик даврида ишлатиладиган дорилардандир, чунки у қиздирувчи бўлиб, шилувчи эмас.

620. Бир кишида қўтир бор эди. У қўтир устига суртма қўйса бўладими деб сўради. Устоз бир неча марта қон олдириб, ҳар гал қон олдиргандан кейин ҳалила ивитмаси ва унга ўхшаган шоҳтара ва маккий сано ивитмаси истеъмол қилинмагунча суртма қўйиш, керак эмас, юқоридагилар қилингандан кейингина суртма қўйиш керак деди. Офтоб жойда ўтириш қўтирга ёмондир, ғалаёнга келтиради ва қонни уткирлаштиради. Шунингдек, қатиқ ҳам қўтирга зарар қилади, чунки у тез ачийди, деди.

### *Иигирма еттинчи боб*

#### **ИСИТМАЛАР, СИНИҚИШ, ОҒИРЛИҚ, ЭТ УВУШИБ ТИТРАШ ВА ҲАРОРАТЛАР ҲАҚИДА**

621. Бир кишида доимий иситма, эт увушиб титраш ва ич қотиш бор эди. Устоз унга саҳар вақтида ўттиз дона олхўри сувини йигирма дирҳам шакар билан, нонуштадан кейин эса сиканжубин билан ўн дирҳам гулқанд ва ундан икки соат кейин арпа суви истеъмол қилишни буюрди. Овқатига тафшил тайинлади.

622. Бир кишининг иситмаси ва енгил йўтали бор эди. Устоз унга чучукмия илдизи қайнатмаси билан гунафша маъжунини истеъмол қилишни буюрди.

623. Бир кишида ўткир иситма ва ич кетиш бор эди. Устоз унга беш дирҳам гулқанд истеъмол қилишни буюрди. Ундан кейин уч дирҳам беҳи шарбати билан уч дирҳам ичми тутувчи табошир кулча дориси истеъмол қилишни буюрди.

624. Сариқ рангли бир кишининг бадаида синиқиш

ва болдирларида доимий оғриқ бўлиб, унда гоҳида иситма, кўп кўнгил айнаш, бош оғриғи ва ич қотиш юз бериб туради дедилар. Устоз сийдигига қараб, юқорида айтилган нарсаларга зид белгиларни кўрди. Томирини ушлаб, унинг урушида нотинчликни кўрганидан кейин, сенда сафро ғоятда ошиб кетган деди. Олхўри шаробини истеъмол қил ва норпўст сувини ичиб юр. Сенда қачонки қон қўзғалса нордон нарсалар ва шакар билан уни бос. Овқатинг узум ғўраси сувида пишган жўжа ва бошқа қуш болалари ҳамда қарис бўлсин. Кўкрагингга сандал ва кофур сувини сурт. Қон ошиб кетишдан бир касаллик ёпишмагунча қон олдиришга мойил бўла кўрмагин. Лекин мазкур тадбирдан кейин озгина-озгина қон олдир... камайтир ва ичингни доим мулоғим тутиб юр деди.

625. Бир кишида уч йилдан бери бош айланиш билан аралаш иситма юз берар, лекин ҳали истисқо белгилари кўринмаган эди. Устоз унга қизил гул кулча дориси ва сиканжубин истеъмол қилишни буюриб, ғўштлардан парҳез қилишни тайинлади.

626. Бир хотиннинг меъдасида оғриқ бўлиб, гоҳида шишар эди. Суягида эса енгил иситма бор эди. Устоз унга Рум арпабодиёнининг суви билан ўн дирҳам гулқандни, иситма кўчайган вақтида эса гулқандни арпабодиён суви билан истеъмол қилишни буюрди. Овқатига музаввара ва исфидбожни тайинлади.

627. Бир киши ҳар куни кечаси эрталабгача иситма лаб терлар эди. Кундузлари эса кечаси юз берган ҳолдан бирон нарса қолмас эди. Устоз унга қифол томиридан қон олишни, норпўст сувини ичишни буюрди. Овқатига халл-у зайтни тайинлади.

628. Бир киши қачон овқат еб тўйиб кетса, унда бир ланжлик юз бериб, уни ҳаракатдан тўхтатиб қўяр ва баданида бир хил қичима пайдо бўлар эди. Устоз унга босилиқ томиридан қон олдиришни ва овқатдан кейин совуқ сувга тушиб ўтиришни тайинлади.

629. Бир кишида эт увушиб титраш касаллиги бўлиб, сийдиги сариқ, йўтали йўқ ва ичи қотган эди. Устоз унга ўттиз дона олхўрининг суви билан ўн дирҳам хиёршанбар асалини истеъмол қилишни, эраталблари эса гулқанд ва сиканжубин ейишни буюрди. Овқатига халл-у зайтни тайинлади.

630. Бир кишининг баданида синиқиш бўлиб, кечалари терлар эди. Ичи мўътадил эди. Устоз унга ўнг босилиқ томиридан қон олдиртирганидан кейин, эраталблари норпўст суви билан ўн дирҳам гулқанд истеъ-



мол қилишни буюрди. Овқатдан олдин ҳаммомга аста-секин киришни тайинлади.

631. Бир кишини кечалари иситма тутар эди. Яна унда тез келадиган ич кетиш ва йўтал бор эди. Устоз унга бангидевона қўшмай тайёрланган кўкнори кулча дорисини буюрди. Овқатига каък ва пўсти олинган бо-домни тайинлади.

632. Бир кишида доимий иситма бўлиб, сийдиги қизил ва оғзида тошмалар бор эди. Ичи мўътадил ва йўтали йўқ эди. Устоз унга арпа суви ва унинг чораги миқдоридан нордон анор суви истеъмол қилишни буюрди. Тошмалар учун оғзида тутиб туриладиган бир дори тайинлади. Уша дорининг таркиби бундай: қобиғи олинган ясмиқ ва тозаланган татим...<sup>188</sup>

633. ... Гунафша, сўнгра арпа суви истеъмол қилишни буюриб, оғриқ томондаги қулоғига шақиқа шиёфини қўйишни, бошига эса сирка, гул суви ва гул ёғи суртишни тайинлади. Овқати тафшил ва халл-у зайт бўлишини таъкидлади.

634. Бир хотинни кундузлари бир марта ва кечалари яна бир марта иситма тутар эди. У кўп терлар ва йўталар эди. Устоз унга гулоб билан гунафша маъжунини истеъмол қилишни буюрди. Касаллик тўхтагунча овқати гулоб билан сирка бўлишини тайинлади.

635. Бир кишида иситма, йўтал, кўкрак оғриғи ва ич кетиш бор эди. Устоз унга марсин кулча дориси ва кўкнор шаробини истеъмол қилишни буюрди.

636. Бир хотинда иситма, кетма-кет бўладиган ич кетиш бўлиб, ич кетишдан кейин қора қонга ўхшаш бир нарса келар экан. Устоз у қора нарса ерга тушгач қайнайдами деб сўради. У қайнамайди деди. Устоз агар қайнаса савдо деб ҳукм чиқарилар эди, қайнамаганлиги учун у жигарда қамалиб қолган куйган қон бўлади деди. Энди бир қанча тошни оловда қиздириб, сигир сутидан қилинган айронга солиб совитилади. Шундан кейин касал ўша айрондан ичади. Устознинг шу айтганларига амал қилдилар. Буюк худонинг хоҳиши билан уч кунда қон тўхтади. Касал бутунлай тuzалди.

637. Бир кишида ўткир иситма бўлиб, икки кун тутмасдан учинчи кун тутар экан. У кишининг меъдасида ҳам заифлик бор эди. Устоз бу тўрт кунлик иситма туридан деб, меъда заифлиги учун зира суви билан қизил гул кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди.

638. Бир болада иситма ва озгина йўтал бўлиб, сийдиги қорамтир қизил эди. Устоз кўзларида сариқлик

борми деб сўради. Бор деб жавоб бердилар. Шундан кейин устоз ўн дирҳам хиёршанбар асалини гунафша шароби билан қориштириб кечалари истеъмол қилади, кундузлари эса арпа суви берилсин деди. Агар йўтали тўхтаса, гунафша шароби ўрнига олхўри суви, хиёршанбар асали ўрнига тamar ҳиндий олинади деди.

639. Бир кишини уч кунда бир марта қаттиқ чанқаш билан иситма тутиб кўп терлар эди. Устоз унинг чорасида чап тирсак ўрта венасидан қон олиш билан эллик дирҳам қон чиқариб ташлансин, лекин касал заиф бўлганлиги учун эллик дирҳам қон уч кунда чиқарилсин деб тайинлади. Шунингдек, ҳар куни эрталаб сиканжубин билан қуссин. Овқати халл-у зайт бўлсин, ҳар тутишнинг эртаси куни ҳаммомга аста-секин тушсин деб тайинлади. Яна шу тадбир билан ўн кунда иситмаси камаяди деди.

640. Бир хотинда бир йилдан бери ўткир иситма пайдо бўлган экан. Қачон овқатланса, иситмалаб, меъдасида овқат тўхтамасдан бир соатдан кейин ачиган ҳолда қусиш билан чиқиб кетар экан. Устоз кофур кулча дориси ва анор дони қўшиб тайёрланган кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди.

641. Бир хотинда кунда икки, уч марта эти увушиб, титраш билан иситма тутар эди. Ичи қуруқ ва йўтали йўқ эди. Устоз унга гунафша кулча дориси истеъмол қилишни буюриб, ундан кейин ҳар куни уч дирҳам гулқанд, бир ичим сиканжубин истеъмол қилишни буюрди.

642. Бир хотинда синиқиш, иситма ва заифлик юз бериб, оёқларида тошмалар пайдо бўлган эди. Ой кўриши саккиз ойдан бери тўхтаган экан. Устоз унга болдиридан қон олдиришни буюрганларида, у хотин қон олдиридим деди. Кейин устоз гулқанд, сиканжубин ва анор суви истеъмол қилишни буюрди.

643. Бир кишида ҳар куни кечаси ўткир иситма юз берар эди. Оғзида аччиқлик ва ичи қотган эди. Устоз унга сурги дори бермоқчи бўлди, лекин иситмаси ўткир бўлганлигидан олхўри билан янтоқ шакар берди. Ундан кейин гулқанд истеъмол қилиб юришни буюрди.

644. Бир киши менда бир иситма пайдо бўлди, аввал кўп тупик чиқади, ундан кейин қусиб ором оламан, йўталим ҳам бор деди. Устоз унга бангидевона қўшмай тайёрланган кўкнор кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди. Ичинг кетаётган вақтда шакар қўшмай арпа суви истеъмол қил. Ичинг кетмаётган вақтда каък ва пўсти тозаланган бодом истеъмол қил ва аталадан ўзингни тий деб таъкидлади.

645. Бир кишида титраб эти увушиш бўлиб, уни даволаш билан йўқотилган экан. Ундан кейин касаллик яна қайталаб, титраб эти увушиш қайта пайдо бўлибди; йўтали ҳам бор эди. Устоз унга арпа суви ва гулоб билан гулқанд истеъмол қилишни буюрди. Қон олиш йўли билан озгина қон чиқариб ташлашни тайинлади. У киши дедик, қон олишдан олдин арпа...<sup>189</sup>

646. ... кейин деярлик бир кун давомида бурундан озгина қон келиб турди дедилар. Устоз тезликда қон олдинин, чунки табиатнинг қон чиқаришига муҳтожлиги бор деди.

647. Бир кишида иситма бўлиб, остидан қон кетар эди. Унда юрак хафақони ҳам бор экан. Устоз унга татим суви билан қаҳрабо кулча дориси истеъмол қилишни буюрди, Овқатига эса суммоқияни тайинлади.

648. Бир хотин бир неча йилдан бери бир иситмага учраган бўлиб, гоҳо тўрт кунлик иситмага айланар, гоҳида тартибсиз тутар экан. Устоз унга терлайсанми деб сўраганларида, у хотин ҳа, иситма тутган вақтда озгина тер чиқади деди. Устоз ўша тернинг ҳиди ёқимсизми деб қайта сўради. Хотин ҳа, ёқимсиз деб жавоб берди. Кейин устоз унга ҳар кунни ўн дирҳам гулқанд, бир ичим сиканжубинни йигирма кунгача тўхтатмай истеъмол қил, овқатинг халл-у зайт бўлсин деди.

649. Бир болани олиб келиб, тўрт ойдан бери иситмаси бор эди, энди иситма турғун бўлиб қолди, дедилар. Устоз ички аъзосида заифлик бўлса керак деб, томирини ушлаб кўриб, истисқонинг бошланиши деди. Ҳақиқатдан, у болада керикиш ҳам бор эди. Кейин унга парҳез тут, гулқанд билан қизил гул кулча дорисини истеъмол қил деб буюрди.

650. Бир киши ингичка оғриққа ва ич кетишга учраган бўлиб, сийдиги сомон рангли эди. Устоз унга табошир кулча дориси ва толқонлар сувини истеъмол қилишни буюрди. Овқатига норбожияни тайинлади.

651. Бир кишида савдонинг куйиши сабабли тўрт кунлик иситма бўлиб кўп тер оқар эди. Устоз унга аввал босилиқ томиридан қон олдиришни, иситма тутган кунни қусишни, қуюлтирган ивитма, ундан кейин сиканжубин ва укроп қайнатмаси ичиб меъдадаги нарсаларни чиқариб ташлашни ва эртаси кунни ҳаммомга тушишни буюрди. Овқатига халл-у зайтни тайинлади.

652. Бир хотинда ўткир иситма, кўп терлашлик ва қаттиқ чанқашлик бор эди. Устоз унинг босилиқ томиридан қон олишни буюрганида у хотин беш кун олдин

қон олдирдим деди. Устоз ундай бўлса энди арпа ва анор сувини ичиб юр, овқатинг тафшил бўлсин деди. Агар бу тадбир билан терлаш камаймаса яна бир марта қон олинсин деди.

653. Бир хотинда иситма, ҳарорат ва кифтида оғриқ бор эди. Оғриган жойи ушлаб кўрилганда иссиқ эди. У жойга гул суви ва сандал суртилганда касал роҳатланар эди. Бир марта қон олдирган экан оғриғи зўрайибди. Устоз қайта қон олдир, чунки у сафар қон олиш бўш бўлганлиги учун кўп қон чиқариб ташланмаган, натижада табиат ҳаракатга келиб оғриқ кучайиб кетган деди.

654. Бир кишида доимий иситма ва тез келадиган ич кетиш бўлиб, кунда ўн марта ҳожатга борар эди. Устоз унинг чорасида марсин меваси ва оқ кўкнор уруғи — ҳар биридан ўн дирҳам; араб елими ва пўсти тозаланган қовун уруғи — ҳар биридан беш дирҳамдан олиб янчиб элаки қилингандан кейин, шу элакидан уч дирҳам истеъмол қил ва бир соатдан кейин шакар қўшилмаган арпа суви истеъмол қил, овқатинг каёқ ва пўсти тозаланган бодом бўлсин деб буюрди.

655. Бир хотиннинг бутун баданида синиқиш ва оғриш бўлиб, сийдиги оқ ва еган нарсаларини ўзлаштираолмас эди. Бевақт ой кўрар эди. Устоз унинг болдирига қортиқ қолишни ва ҳар кун иссиқ сув билан гулқанд истеъмол қилишни буюрди, овқатига нохот шўрвани тайинлади.

656. Бир кишида керикиш ва иситма бор эди. У иситма тушиб, керикиш қолди деди. Устоз унга қизил гул катта кулча дориси, гулқанд ва сиканжубин истеъмол қилишни буюрди. У киши бир қанча ҳафтадан кейин, ҳар кечаси совуқ ейиш ва юзимда керикиш пайдо бўлиб, иситмалайман ва мендан кўп тер оқади деди. Устоз унга қон олдиришни, гулқанд ва қизил гул кулча дорисини истеъмол қилиб юришни буюрди.

657. Бир киши ҳар бир аъзосида сезилаётган алам ва синиқишдан кечалари ухлагунча кийимларини ечиб ташлар эди. Устоз кечалари терлайдими деб сўраганида, терламайди деб жавоб бердилар. Устоз сийдиги сомон рангли эканлигини кўриб, унда ҳарорат юқори эмаслигини билди. Шундан кейин меъда бошига ва у жойдан юрак томонга боргунча сандал, кофур ва гул суви суртишни ва ҳар кун бир қадаҳ норпўст суви, икки дирҳам табошир ва бир тассуж кофур истеъмол қилишни буюрди. Овқатига халл-у зайт ва нордон нарсаларни тайинлади.

658. Ёш бир кишида тўрт кунлик иситма бўлиб, кечалари терлар эди. Қорни устида истисқо бошланишининг белгиси бор эди. Устоз унга босилиқ томиридан қон олдиришни, бир ичим сиканжубин билан зирк ва қизил гул кулча дориси истеъмол қилишни буюрди. Овқатига халл-у зайтни тайинлади. Шунингдек, қорни қаттиқ очмагунча овқат емасликни таъкидлади. Жўжа ва бошқа қуш болаларидан тайёрланган рибосия ва зиришкия истеъмол қилишга рухсат берди.

659. Бир бола икки ойдан бери тўрт кунлик иситмага учраган бўлиб, сийдиги сариқ эди. Иситмаси титраш билан тутади, талоғида ҳам қаттиқлик пайдо бўлди дедилар. Устоз унга бир ичим содда сиканжубин билан гулқандни ҳар кун истеъмол қилиб юришни, иситма тутганда сиканжубин билан қусишни буюрди. Овқатига халл-у зайтни буюрди. Очликка сабр қилишни ҳамда тўйиб овқат емасликни тайинлади. Шунингдек, сиркада газак ўти қайнатиб, қайнатмасига эчки юнгининг тифтик деб аталадиган моминини ботириб, касални чалқанча ётқизиб, тифтикни талоқ устига қўйишни ва ҳар кун уч дирҳам зирк совуқлик кулча дориси истеъмол қилишни ва гўшт егиси келса какликдан тайёрланган зиришкия ейишни таъкидлади.

660. Бир кишининг баданида оғирлик бўлиб, гоҳида чумоли ўрмалаётгандек бир ҳолни сезар эди. Устоз унга ҳалила қайнатмасини истеъмол қилишни буюрди.

661. Бир хотинда ўткир иситма, орқа оғриғи, кўнгил айнаш, қусиш ва ич қотишлик бор эди. Устоз ич қотганлиги учун унга совун шиёфи, қусишни тўхтатиш учун анор суви билан уд ва табашир кулча дориларини буюрди. Кўнгил айнаш давом этган ҳолда анор сувига унинг тўртдан бирича арпа суви қўшиб ичишни тайинлади.

662. Бир хотинда иситма бўлиб, сийдиги оқ ва ичи қотган эди. Сийдигида қуюқ йиринг бор эди. Устоз унга гунафша шарбати билан хиёршанбар асали истеъмол қилишни, ундан кейин уруғлардан тайёрланган ҳаб дори ва гулоб истеъмол қилишни буюрди. Агар иситма бўлмаса, пақпақ кулча дорисини истеъмол қил дер эдим деди.

663. Абу Абдуллоҳ ал-Алавий номи билан маълум бўлган бир кишида ўткир иситма бор эди. Унинг учун баъзи табиблар кофур кулча дорисини тавсия қилибдилар. У киши касалини устозга айтганида, устоз уни кўриб, меъдасида сафро билан балғам борлигини билди. Кейин унга сиканжубиндан озгина-озгина истеъмол қи-

либ, ундан кейин иссиқ сувдан ҳўплаб ичишни, ундан кейин уларни қусиб ташлашни, сўнгра арпа суви истеъмол қилишни буюрди. Шу тадбир билан у киши бутунлай тузалиб кетди.

664. Бир хотинга қаттиқ титроқ ва тишларини тақиллатиш билан иситма келар эди. Устоз унга арпабодиён суви билан гулқанд истеъмол қилишни буюрди.

665. Бир хотинда туғишдан кейин кўп қон кетганлиги сабабли уч кун ёки беш кун иситма ва бўшанишлик юз берди дедилар. Устоз унга анор суви билан гулқанд истеъмол қилишни ва овқатига жўжа ёки бошқа қуш болаларини буюрди. Фолузаж, гўштлар ва асидалар туридан ўзини тийишни тайинлади.

666. Бир болани олиб келдилар. Унинг иситмаси бор, йўталар ва юзи қизарган эди. Устоз орқасида оғриқ борми деб сўради. Улар йўқ дедилар. Бурнини қашийдими деб сўраганида ҳа, қашийди дедилар. Устоз юзига қизамиқ тошмоқчи, даволашга тез киришилсин деб, кечалари ўн дирҳам гунафша шарбати билан беш дирҳам хиёршанбар асали ва кундузлари беш дирҳам гунафша маъжуни истеъмол қилишни буюрди. Овқатига бир оз ширин халл-у зайтни тайинлади.

667. Бир кишида иситма ва бош оғриғи бўлиб, ҳаддан ташқари терлар эди. Сийдиги қизил эди. Устоз унинг энса чуқурчасига катта қортиқ солишни, табошир билан анор суви истеъмол қилишни, бошини сирка ва гул суви билан совитишни буюрди.

668. Бир киши Ироқдан Рай шаҳрига келиб, совуқдан иситмалар эдим, хато қилиб менга совуқлик нарсалар бердилар, натижада юзим қорайиб, қусиш ва ич кетиш кўп бўладиган бўлди деди. Эндиликда меъда оғриғи пайдо бўлди. Сув ва бۆшқа суюқлик нарсалар ича олмайман. Ҳозирги вақтда иситма мендан кетган деди. Устоз иситманинг кетганлиги айтиб ўтганиг бўшанишдан деб, қўйдагиларни буюрди: крахмал ва катиро — ҳар бирдан икки дирҳам; пўсти олинган бодом, оқ кўкнор уруғи ва боқилло уни — ҳар бирдан беш дирҳам олиб, сабистон олхўриси шираси билан қориштирилгандан кейин озгина-озгина истеъмол қилинади. Ундан кейин бодом ёғини ҳўплаб ичади. Шунингдек, янги соғилган илиқ сут олдида туради. Бир гал бодом ёғидан ҳўплаб, иккинчи гал илиқ сутдан бир дирҳам миқдорда ҳўплайди. Овқати бодом ёғи билан ундан тайёрланган фолузаж бўлсин деди.

669. Ингичка оғриқ иситмага<sup>190</sup> учраган ўн олти яшар бир болани олиб келдилар. Устоз унинг томир уриши

ҳали «сўлиш»<sup>191</sup> даражасига бормабди деди. Энди ҳар куни арпа сувидан бир ичим берилиб, бир соатгача ўтқазиб қўйилсин, токи мазкур арпа сувининг буғи меъдадан кекирик билан чиқиб тугасин. Ундан кейин бўшаштирмайдиган даражадаги иссиқ сувга ўтқазилди. Ундан кейин сувдан чиқариб, баданига гунафша ёғи суртилади. Сўнг устидан илиқ сув қуюб, четга олинади. Ҳазм қила оладиган миқдорда арпа суви ва тухум сариги ва бошқа латиф овқатлар берилсин деди.

670. Бир кишида иситма ва ич кетиш бор экан. Ичи қотган вақтда орқа тешигида бир оғриқ пайдо бўлар экан. Уша жойида нохотдек бир тошма бўлиб, шиш ёки бошқа белги йўқ экан. Устоз унга агар қон оқса оғриқ бўлмас эди деди. Сут, беш дона тухум, бир донақ заъфарон, бир донақ афъюн олиб, оғриган жойга қуюқ суртма қилиб қўйилади. Шунингдек, ўрик ёғи, миъа елими ва озгина афъюн олиб, орқа тешикка, оғригини қолдириш учун, ҳар соатда суртиб турилади деди.

671. Бир неча кундан бери бир киши юқори ҳароратда иситмалайди, овқат меъдасида ҳазм бўладиган муддат давомида турмайди, шу билан бирга, ейдиган нарсаси қовоқ каби енгил таомлар дедилар. Устоз терлайдими деб сўради. Ҳаддан ташқари терлайди дедилар. Кейин устоз ундан қон олиш йўли билан олтмиш дирҳам қон чиқариб ташлансин ва ҳар куни қизил гул кулча дориси ва халл-у зайтни истеъмол қилиб турсин, лекин қизил гул кулча дорисининг табиати совуқликка яқин бўлиши керак деди.

672. Бир болада икки ойдан бери иситма, йўтал ва ич қотишлик бўлиб, бурнидан кўп қон кетар эди. Устоз унга саҳар вақтида гунафша шарбати билан хиёршанбар асали ва нонуштадан кейин гунафша мураббоси истеъмол қилишни, бир соатдан кейин арпа суви ичишни ва ўнг қифол томиридан қон олдириш йўли билан олтмиш дирҳам қон чиқартириб ташлашни буюрди.

673. Бир кишида тўрткунлик иситма бўлиб, титрашдан кейин баданига қизиш келар эди. Сийдиги қизил эди. Устоз унга титратиш ва гоҳида иситма тутиш вақтида қустирувчи дори истеъмол қилишни буюрди. Қушишдан кейин агар овқат еб, меъдасини тўлдириб юборса ҳам зарари йўқ. Қусган кунининг эртаси ҳаммомга киришни ва ҳар куни уруғлар сиканжубини билан қўйидаги элакидан уч дирҳам истеъмол қилишни таъкидлади. Элакнинг таркиби бундай: гул уч дирҳам; ғофитнинг ва эрманнинг сиқиб олинган суви — ҳар биридан бир дирҳам; арпабодиён уруғи, петрушка уруғи

ва Рум арпабодиёни — ҳар бирдан ярим дирҳам олиб, элаки қилинади. Устоз овқати почадан ёки жўжа каби нарсалардан тайёрланган зирбож ва бир оз ширин мазали халл-у зайт бўлади деди. Бундан кейин бу иситмада қилинадиган ишларнинг энг яхшиси ҳар куни кечаси хиёршанбар асали билан ични юмшатиш ва имконият бўлса ҳар соатда ҳаммомга тушиш деди. Яна бу иситманинг энг ёмон ҳодисаларидан бири — иштаҳанинг йўқолиши деб, ундан кейин устоз касалга ёнғир ёғиб, баданларни рутубатлантирмагунча бу иситмадан қутулиш мушкул деди.

674. Ушбу китобнинг аслини тўпловчи айтади: менга қарашли бўлган бир касал тўрт кунлик иситмага учраган эди. Ундан кейин унда назла сабабли йўтал пайдо бўлган эди. Сийдиги лимон рангли ва суяқ эди. Устоз унга аввал йўтали учун ҳар куни беш дирҳам гулқанд ва беш дирҳам гунафша маъжунини гулоб билан беришни буюрди. Овқати халл-у зайт ва ширинлик бўлишини, ичини юмшатишга эҳтиёж туғилганда гулоб билан хиёршанбар асали беришни тайинлади. Ундан кейин иситмаси чорасида: иситма тутадиган куни касал баданига сув тегизмасликни, иситма тутадиган куни кечаси ичини хиёршанбар ва гулоб билан юмшатишни, иситма тутишнинг эртасига ҳаммомга туширишни ва ҳаракат қилдиришни, ҳарорати кучли бўлганда арпабодиён суви ёки сиканжубин билан қизил гул кулча дориси истеъмол қилдиришни тайинлади.

675. Бир кишида титраш ва эти увушиш билан тутадиган иситма бўлиб, кечалари кўп терлар эди. Оёқлари устида озгина шиш бўлиб, сийдиги қип-қизил эди. Устоз унинг чорасида икки ёки уч марта қон олиш йўли билан касал кўтарганича ундан қон чиқариб ташлашни, ҳар куни гулқанд ва сиканжубин беришни, гулқандга озгина қизил гул кулча дориси қўшишни буюрди. Овқатига халл-у зайтни тайинлади. Агар тер тўхтамай доим чиқса, бир неча кун жўжадан қилинган зирбожни истеъмол қилдириб, шу йўл билан баданини қувватлантириб, сўнг қайта қон олинади деди.

676. Бир кишини ҳар куни титроқ билан иситма тутар эди. Тер кўп оқар эди. Сийдиги қип-қизил эди. Устоз қон олиш йўли билан ундан қувват кўтарганича қон чиқариб ташлашни, касалга Рум арпабодиёнининг суви билан гулқандни ва қизил гул кулча дорисини истеъмол қилишни буюрди.

677. Бир кишида иситма, ҳиқичоқ ва ич кетиш бор эди. Устоз бу кишининг бадани озғин, ич кетари бор ва



меъдасининг оғзи заиф экан деди. Энди уд кулча дориси берилса, меъда оғзини қувватли қилади, табошир кулча дориси ичакларга қувват бериб, ич кетишни тўхтатади, деди. Қасалликларни даволашда шарт бўлган ҳолатга ва фикрнинг талабига риоя қилиш керак бўлади, чунки табобат фанида мутлақ даво бўлмайди. Қилинадиган даволар ҳолат талаби, яъни касалнинг аҳволига кўра бўлади деди.

678. Бир йигит кучли ҳароратли ва заиф вақтида қон олдириш натижасида ҳар куни ўзида пайдо бўлган иситма ва чанқашдан қийналар эди. Устоз унга ҳар куни нонуштадан кейин сиканжубин билан арпа сувини ичишни ва кечалари бир қанча марта иссиқ сувда чўмилиб, ундан кейин қор суви билан совитилган арпа толқонини истеъмол қилиб юришини ва совуқ сув ичишдан ўзини тиймасликни шу тариқа баданидаги шимилиб тарқалган нарсанинг ўрнини тўлдиришни ва кечалари навот билан испағул шираси ейишни буюрди. Ундан кейин у кишида сафроли ич кетиш юз берган эди, шакар қушилмаган арпа сувини истеъмол қилиб юришни тайинлади.

679. Бир кишида ўткир иситма ва ич қотиш бор эди. Сийдиги қизил эди. Устоз унга саҳар вақтида қуруқ гунафша ва шакардан тайёрланган кафт отиладиган доридан беш дирҳам истеъмол қилиб, устидан гулоб ичишни ва нонуштадан кейин беш дирҳам гулқанд истеъмол қилишни буюрди. Овқатига халл-у зайтни тайинлади.

680. Бир хотинда ўткир иситма, қовурғаларида оғриқ, ўнг қўли остида хафақон, бачадонида ҳам оғриқ бўлиб, ичи мулойимликка яқин эди. Устоз арпа суви ва испағул шираси истеъмол қилишни буюрди.

681. Бир киши иситмалаб, алаҳлар эди. Ичи мулойимликка яқин эди. Устоз унга арпа ва анор суви истеъмол қилишни, бошига сирка ва гул суви қўйишни буюрди. Овқатига халл-у зайтни тайинлади.

682. Бир кишида беш кунда бир иситма юз бериб, оқ бир нарса қусар эди. Устоз унга беш дирҳам гунафша маъжунини чучукмия ширасининг суви билан истеъмол қилиб, ундан кейин арпа суви ичишни буюрди. Бу касалда қусишни тухтатиш учун шошиш керак эмас деди.

683. Сарик рангли бир киши сувдек суюқ ва оқ сийдик олиб келиб, бутун баданим зирқирайди деди. Устоз унга анор суви ёки марсин меваси суви билан табошир истеъмол қил деб буюрди. Мен устоздан шу

Эл сийдик эгасига бундай чора кўриш ўринлими деб сурадим. Устоз бадани сафро билан тўлган бу ҳолда сийдик белгиларига унча аҳамият берилмайди, кўп сув ичган бўлиши эҳтимол деди.

684. Устоз тўрт кунлик иситмага учраган бир кишига иситма тутган куни сиканжубин ва иссиқ сув билан қусишни, эртаси куни ҳаммомга тушишни ва учинчи куни девпечак қайнатмаси ичишни буюрди.

685. Бир хотинда даврли иситма бўлиб, иситма келадиган куни тутқаноқ тутар эди. Устоз унга савдонинг чириб бузилиши сабабли бўлган тутқаноқ — нодир воқеа деб, ўнг босилиқ томиридан қон олдиришни, ҳар ойда икки марта ҳалила қайнатмаси ичишни, иситма тутадиган куни гулқанд ва сиканжубин истеъмол қилиб қусишни, ўша куни ҳеч овқат емасдан ётар вақтида енгил нарсалар билан овқатланишни ва эртаси ҳаммомга тушишни буюрди.

686. Бир хотинда иситма ва йўтал бўлиб, гоҳида балғам ташлар эди. Шунингдек, сийдиги куйиб ачишиш ва қаттиқ оғриқ билан келар эди. Устоз унинг тадбирида марсин меваси — ўн дирҳам; крахмал ва катиरो — ҳар биридан беш дирҳам; коҳу гули, сачратқи гули ва испағул — ҳар биридан икки дирҳам олиб, элаки қилинади деди. Эрталаб ва кечқурун бу элакидан уч дирҳам истеъмол қилдириб, устидан арпа суви берилади деб буюрди.

687. Айтишларича бир киши қирқ кун иситмалаган, энди ўн тўрт кундан бери бош оғриғига - ҳам учраган экан. Сийдиги қизил, ичи қотган эди. Устоз унда иккита касаллик бор деб, қортиқ кўйишни буюрди. Шунингдек, саҳар вақтида гунафша шароби билан хиёршанбар асали беришни, нонуштадан кейин ўн дирҳам гунафша мураббоси ва гулқанддан, ундан кейин арпа суви берилади деб тайинлади. Овқатига халл-у зайтни кўрсатди.

688. Бир кишининг иситмаси бўлиб, оёқларида ҳам оғриқ бор эди. Қон олдириш унга фойда қилган экан. Устоз кўрса оғриган жойида кучли иссиқлик бор экан. Чунки қордан роҳатланар эди. Устоз унга қайта қон олдиришни буюрди. Бир еган овқати ҳазм вақтида баданига қизиш келтирмаслик учун унга норпўст сувига луқмалар ботириб, оз-оздан бир неча марта есин деб таъкидлади. Ва ҳар куни анор суви билан бир дирҳам табошир истеъмол қилишни тайинлади.

689. Бир кишининг ҳамма аъзолари зирқирар, кечалари кўп терлар эди. Устоз унга қон олдиришни ва ҳар куни анор суви билан табошир истеъмол қилишни

буюрди. Овқатига халл-у зайт ва кўй гўшtidан қилинган сикбожни тайинлади.

690. Эмизикли бир чақалоқ болани олиб келиб, иситмага учраган дедилар. Устоз диққат билан қараб, боланинг кўзларида тиришиш аломатларини кўрди. Кейин болани ҳар куни бир соат илиқ сувга тушириб қўядилар, ундан кейин бўйин суякларига гунафша ёғи суртадилар, овқатига арпа суви берадилар, эмизувчига анча вақтгача арпа суви ва сутини рутубатли қилувчи нарсалар истеъмол қилдирадилар, деди.

691. Хабар қилишларича, бир кишининг иситмаси бўлиб, кунда бир неча марта унда ғамгинлик ва безовталаниш пайдо бўлар экан. Устоз қусиш ва оғиз аччиқлиги борми деб сўради. Ҳа, қусади ва оғзида аччиқлик бор дедилар. Устоз унга касаллик сафронинг меъда оғзига қуйилишидан деб, касалга иссиқ сув ва сиканжубин билан қусишни, эрталаблари шакар ва олхўри билан ичини юмшатишни, нонуштадан кейин анор суви билан арпа суви ичишни буюрди. Овқатига халл-у зайтни тайинлади. Терлайдими деб сўраганида, терламайди дедилар. Шунинг учун қон олишни буюрди.

692. Бир кишининг баданида зирқираш бўлиб, терламамас эди. Устоз сиканжубин қизил гул кулча дориси истеъмол қилишни тайинлади.

693. Бир кишининг бадани зирқираб, ичи юмшоқ ва сувдек терлар эди. Сийдиги сомон ранг эди. Устоз унга норпўст суви билан табошир истеъмол қилишни, овқатига халл-у зайт ва зирбожни тайинлади.

694. Бир хотиннинг баданида оғриқ ва зирқираш бўлиб, гоҳида унинг эти увушиб, титраш билан иситма пайдо бўлар эди. Ичи қотган эди. Устоз ой кўриши ҳақида савол берганларида, одатдагича эмас, кам келади деди. Устоз ҳар куни унинг болдирларига қортиқ солишни ва унга иссиқ сув билан гулқанд истеъмол қилишни буюрди.

### *Нигирма саккизинчи боб*

#### **БАҲАҚ, ПЕС, ТЕМИРАТКИ, КАЛ ВА СИЙҚА<sup>192</sup> ҲАҚИДА**

695. Бир кишида қора баҳақ бор эди. Бу баҳақ кўринишда қора ва хира эди. Устоз унинг босилиқ томиридан қон олиш йўли билан қора қонни бутунлай чиқариб ташлашни буюрди. Ундан кейин касалга пишлак

зардобини ичиб юришни ҳамда ҳалила ва девпечакдан тайёрланган элаки дорисини истеъмол қилишни буюрди.

696. Бир хотиннинг чап қоши устида бир шиш бўлиб, қичишига сабр ва тоқат қила олмас эди. Устоз темиратки турларидан деб, ўша томондан қон олишни ва ўша шиш устига кофур ва гул ёғи суртишни буюрди.

697. Бир боланинг бўйин ва орқа томонларининг баъзи жойларида қубо, яъни темиратки бор эди. Устоз унга чап акҳал томиридан қон олингандан кейин, ҳалила қайнатмаси, ўрик суви ва бошқа нордон нарсалар истеъмол қилишни буюрди. Овқатига зирбож ва халлу-вайтни тайинлади.

698. Бир хотин келиб, бошимнинг баъзи жойларида соч бўлак-бўлак бўлиб тўкилаётир, бошим тепасида қаттиқ ҳарорат бор ва гоҳида менда васвасга ўхшаш бир ҳол юз беради деди. Устоз унга сачратқи суви билан тайёрланган сабр ивитмаси истеъмол қилишни, гунафша ёғини бурнига тортишни, бошига гул ёғи, сирка ва гул суви қўйишни ва жинсий алоқани аввалгидан кўпроқ қилишни буюрди.

699. Пес касаллигига мубтало бўлган бир кишига устоз турп уруғи, ҳинд чакамуғи, рўян, қуст, етмак ва зангордан баробар олиб, упадек янчилгандан кейин қуёш нури остида сирка билан песга суртилади деб буюрди.

700. Бир кишида пўст ташлайдиган пес касаллиги бор эди. Устоз унга моҳоний ҳабидан бир ичим ичиб, шўр балғам моддасини чиқаришни ва ҳаммомга тушиб туришни, пес бўлган жойга гул ёғи ёки қаймоқ суртишни ва сиканжубин қўшиб аралаштирилган сувдан кўп ичишни буюрди. Бу касалликни қуруқ ерга ўхшаш, тузатиб бўлмайди, аммо сув билан ва ҳўллаш билан тuzатса бўлади деди.

701. Бир болада шўр балғам сабабли пайдо бўлган темиратки бор эди. Устоз унга анча вақтгача кичик атрифул истеъмол қилиб юришни ва парҳез тутишни буюрди.

702. Бир кишининг икки қўли бармоқларининг орасида темиратки ва ёрилишдан пайдо бўлган ғализ бир нарса бор эди. Устоз унга ҳалила қайнатмасини истеъмол қилишни ва ҳар куни қўлларини оқ узум билан ювишни буюрди.

703. Бир кишининг пешонасида темиратки бор эди. Устоз унга қон олдир ва ҳалила қайнатмасини истеъмол қил деб буюрди.

704. Бир кишининг баданида темирлатки бор эди. Устоз унга ойда тўрт марта девпечак қайнатмаси истеъмол қилишни ва ҳар куни ҳаммомга тушишни буюрди.

705. Бир йигитда қора баҳақ бор эди. Ёз фасли эди. Устоз қон олиш йўли билан озгина қон чиқариб юборилгандан кейин, бундай иссиқ вақтларда дори ичиш мумкин эмас деди. Лекин юқорида айтилган қон олиш йўли билан касалдан озгина қон чиқариб юборилгандан кейин, устоз ҳалила ва девпечак билан пишлоқ зардоби истеъмол қилишни иссиқ кунлар ўтгунча давом этдир, сигир гўшти каби қонни ғализлаштирувчи нарсалардан парҳез қил, иссиқ кунлар ўтганидан кейин лозим бўлса даво қилинар деди.

706. Бир кишининг бошида яралар бор эди. Устоз унга тадбир кўришни Абу-л-Ҳасан Исфаҳонийга ҳавола қилиб, аввал ўнг қулидан бошлаб, уч марта қон олингандан кейин, ҳалила қайнатмасидан бир ичим бер, ундан кейин бошига оҳақ қўйиб, кирдан ва ёмон тери-лардан тозала, ундан кейин қортиқ қўй, бунда бошини қулоқдан қулоққа боргунча айлантириб қаттиқ сиқиб боғлансин ва майда томирлардан кўринганларини тилсин ва кўп қон оқизсин. Бу аснода қон қамалиб тўхтаб қолмаслиги учун иссиқ сув ва бир миқдор пахта тайёрлаб қўйсин. Қон тозаланган ва оқиб бўлгандан кейин «Қитоб мансурий»да ёки «Ақрабодин» номли китобда ёзилган саъфа кулча дорисини сурт, шунингдек, ток новдаларининг кули ва қамиш кули билан, сирка ва гул ёғи билан сурт. Овқатини нордон нарсалар ва латиф таомлар билан чегаралаб қўй. Шўр, ширин ва ўткир нарсалардан парҳез қилсин, деб ёзиб қўйди.

707. Сафро мизожли бир йигитнинг сочлари тўкилар эди. Айниқса ҳаммомда жуда кўп тўкилар эди. Устоз унга сен олдин бир касалликка учраган эдингми, бу иллат ўша касалликдан кейин пайдо бўлдими, деб сўради. У йигит ҳа, роса бир ой иситмаладим деди. Шундан кейин устоз унга ҳар куни қор билан совитилган буғдой толқонидан бир ичим истеъмол қил ва ҳар куни кечаси бошингга марсин ёғи сурт деб буюрди. Ҳаммомга тушишдан ўзингни тий деб таъкидлади.

708. Устоз баҳақни даволаб тажриба қилаётган бир кишига стиракс ёғочининг ингичка шохлари ва илдизларидан ўн дирҳамдан олиниб, яхшилаб янчилгандан кейин сирка билан қориб, баҳақ устига суртилади деб хабар қилди.

**УРИЛИШ, ЙИҚИЛИШ, УЛОВДАН ЙИҚИЛИШ  
ВА БОШҚАЛАР ҲАҚИДА**

709. Бир киши отдан йиқилиб, бошининг тепаси зарб билан ерга урилиб, шишган ва ўзи даҳшатга тушган бир ҳолатда эди. Устоз унинг ўнг босилиқ томиридан қон олишни, бир латта парчасини сирка, гул суви ва гул ёғига ботириб бошига қўйишни буюрди. Оғир сарсом юз беришдан қочиб, овқатига арпа суви ва нордон халл-у зайтдан ташқари овқатлардан ўзини тийишни тайинлади. Шунингдек, шиш катталашини билан совитишни кучайтиришни ва ҳар замонда арпа толқони қайнатилгандан кейин бир латтадан сиқиб ўтказиб олинган соф сувини шакар билан ичишни буюрди. Ичи қотган вақтда мулойим ҳуқна дори билан ҳуқна қилишни таъкидлади.

710. Бир киши отдан йиқилиб, сонининг белига яқин қисми билан ерга урилган эди. Ҳозир ҳамма аъзоларида оғриқ ва оғирлик бўлиб, урилган жойида эса шиш бор эди. Устоз ўша урилган томондан қон олдиришни, анор суви ичишни ва урилган жойни сирка ва гул суви билан совитишни, гўштлар ва шароблардан парҳез тутишни тайинлади.

711. Бир киши отдан йиқилиб, орқаси, яъни буйраклари жойлашган жойи билан ерга урилган эди. Унда қаттиқ чанқаш пайдо бўлган ва сийдиги оқ эди. Ундан кейин унда дулоб<sup>193</sup> касаллиги пайдо бўлиб, сийдиги оқ, аммо чанқаш йўқолган эди. Устоз буйрақларида совуқлик бўлиб, иссиқ шиш пайдо бўлганлигида фойда кўрган деб гумон қиламиз деди. Энди оғриган жойга ясмин ёғи суртилади. Бундан кейин аҳволининг талабига қараб чора кўрилади деди.

712. Бир киши отдан йиқилиб, орқам билан тушган эдим деди. Энди сийдик қийинчилик билан келаётир, сийиш вақтида кўп уринаётирман деди. Устоз унга тушган томонидан қон олдиришни, карам ва гулхайри баргларининг қайнатилган сувига тушиб ўтиришни, шунингдек, ҳўл хурмо ва карам баргларида қуюқ суртма тайёрлаб қорнига киндигининг остига қўйишни буюрди.

713. Бир киши отдан йиқилиб, бошининг тепаси билан ерга урилган ва боши шишиб кетган эди. Ичи эса қотган эди. Устоз ундан қон олиш йўли билан анча қон чиқариб ташлашни, бурақ, муррий, кепак, лавлаги, шакар ва зигир ёғидан тайёрланган ҳуқна дори билан

ҳуқна қилишни, бошига сирка, гул ёғи ва гул сувини совитиб қўйишни арпа ва анор сувларини ичишни буюрди.

714. Бир киши йиқилган ва сони ерга урилиб, синган эди. Кейин мостлаш билан у тузалиб кетган, бироқ ҳануз ўша жойда бир оғриқ бор эди. Ўша жой иситилса роҳатланар эди. Устоз унга қустирувчи дори истеъмол қилишни ва оғриган жойига бон ёғи суртишни буюрди. Овқатига нохот шўрва ва исфидбожни тайинлади.

715. Бир йигит болалигида бошининг тепаси билан йиқилган эди. Энди вақти-вақти билан қулоғи ичида шиш пайдо бўлиб, йиринглар экан. Устоз бу бир модда бўлиб, у йиғилгач чиқиб кетишга интилади деди. Агар шиш пайдо бўлгунича сабр қилсанг, ўшанда шишни етилтириш учун мурр ва хардал билан тадбир қилиб, шиш етилгач қулоқ тубидан ва остидан ёриш билан мадда чиқарилса, бу шишнинг қулоқ ичида бўлганлигидан роҳатланар эдинг деди. Бундан кейин қачонки, қулоғинг ичида оғриқ сезсанг қон олдир, агар ўша кунларда қон олдирган бўлсанг, унда ичингни мулоғим тут, ухлаганингда ўша оғриган қулоқ томонни босиб ёт, шишни етилтириб ёрдир деди.

716. Баъзи кишилар ҳаммомда йиқилганларида, устоз уларга қон олдириш билан бир миқдор қон чиқариб ташлашни буюрди. Агар нафас олишни сиқиб қўядинган аъзоларда урилиш юз берса, қон олдириш лозим бўлади деди. Агар урилиш юқорида айтилган аъзоларда бўлмаган бўлса қон олиш шарт эмас деди. Лекин йиқилиши қайси бир аъзо билан бўлмасин қон олишни одат қилган эди.

### *Уттизинчи боб*

#### **КАМ УЧРАЙДИГАН ҲАР ХИЛ КАСАЛЛИКЛАР, ЧЕЧАК ВА ҚИЗАМУҚ ҲАҚИДА**

717. Бир киши жинсий заифликдан шикоят қилди. Устоз унга хавлинжон ва кундур елими олиб элаки қилишни ва ҳар кун ичтириш учун дирҳамдан ичишни буюрди.

718. Бир киши келиб, ўтган йили сонимга бир ўқ теккан бўлиб, у жой битиб ва тузалиб кетган эди, деди. Энди қаттиқ оғриқ тутаётир. Ҳаммомга тушганимда бир соат тинч қўяди. Ундан кейин оғриқ қайта оғрий бошлади деди. Устоз ўша томондан тезда қон олди деди.

У киши қон олдирдим деди. Устоз унга қайта қон олдириб, овқат ейишни камайтир, агар кўп еб, кўп ичиб қўйгудек бўлсанг қусиш билан чиқариб ташла деди.

719. Бир боланинг-юзида сепкил бор эди. Устоз унга девпечакдан бир ичим бериб, пишлоқ зардоби истеъмол қилиб юр деб буюрди.

720. Баҳорнинг охирги кунларида бир киши келиб, қачон ҳаракат қилсам, мендан кўп тер чиқиб қийналанман, менга ични сурувчи бир дори берсангиз деди. Устоз ёз кунлари кирмасдан олдин йигирма дирҳам ҳалилани бир кеча ивитиб, ундан кейин йигирма дирҳам шакар билан истеъмол қил, у сафрони камайтирсин деди. Устоз яна савдони ҳайдовчи дорилардан ўзингни тий деди.

721. Бир кун устозга кўчириб ўтқозиш учун ширин бодом муносибми ёки аччиқ бодом муносибми деб савол бердим. Устоз аччиқ бодом нозикроқ бўлади деб гумон қилинади деди. Ернинг қуввати ва сақланиши ғализ нарсалар билан бўлади, улар ҳаддан ташқари бўлса камайтириш керак.

Устоздан томирлардан чиқиб терига қуйилган қоннинг келадиган йўли қайси деб сўрадим. Йўгон томирҳатто ундан ҳам ингичка тармоқлари бўлиб, ингичкалардан биронтаси ҳам эмас, балки уларнинг қилдек, лигидан қонни қамраб тура олмайди, қон улардан терига қуйилади деди.

722. Бир киши устоздан тупроқ ейишга мойил бўлганлар нимани истеъмол қилиб юрсалар фойда қилиб, улардаги бузуқ иштаҳа йўқолади деб сўради. Устоз тузлаб қотирилган гўшт, ҳинд нахвасини анча вақтгача истеъмол қил деди.

723. Устоз ўткир касалликлардан турган кишилардан бирига ҳар кунни анор сувни билан ўн дирҳам гулқанд истеъмол қилишни буюрди.

Устоз шароб ичган киши маст бўлса, шароб унинг ичини боғлашга ёрдам қилади деди. Чунки шароб моддаларни оёқ ва қўлларга итариб чиқаришда туғма ҳароратга кўмаклашади. Шунингдек, ичиш билан уқалатиш сезиларли ёрдам беради деди.

724. Абу Ражо Абу Зарринга хат ёзиб устоздан қаришни секинлатадиган ва зеҳни сақлайдиган бир дори сўратибди. Устоздан сўралганда бунга лозим бўлган овқатлардан: қайлалар, қайнатмалар, қуруқ ва қуритувчи овқатлар истеъмол қилишни; сутлар, тухумлар ва улардан тайёрланган овқатлар, ёғли ҳарисалардан<sup>194</sup> сув ичиш ва ҳаммомга тушиш билан сувдан кўп фойда-



ланишдан ўзини тийиш керак деди. Доим мисвок<sup>195</sup> билан ювиб ва муррий билан ғарғара қилиб, оғзи суюқ шиллик моддалардан тозалангандан кейингина ичишни ва иситмаси бўлганда гуланжубин истеъмол қилишни, иссиғи йўғида атрифул истеъмол этишни айтди. Шунингдек, қуйида айтиладиган дорини истеъмол қилиб юриш қаришни секинлатади ва зехни сақлайди деди. Уша дорининг таркиби бундай: ғоятда упадек янчилган қора ҳалиладан эллик дирҳам; кундур елими, мурч, игир ва тўпалоқ — ҳар биридан беш дирҳам; петрушка ва арпабодиён уруғи — ҳар биридан ўн дирҳам; мастакий ва хушбўй сумбул — ҳар биридан етти дирҳам; туёқ ўт, Цейлон долчини, уд ва балзам оғочи — ҳар биридан уч дирҳам олиб, янчиб асал билан маъжун қилинади. Бу маъжун атрифул каби истеъмол қилиниб, тўрт соатча овқат ейилмайди. Ундан кейин овқатлар ва ичимликлар ҳақида айтиб ўтилган қондага риоя қилинади. Шунингдек, меъда тўлиб кетадиган ва сассиқ кекирдак қиладиган даражада кўп овқатланишдан сақланади. Миясига қувват берадиган хушбўй нарсалар истеъмол қилади ва овқатларида зайтун ёғини кўп ишлатсин деди.

725. Бир киши бир касаллик сабаби билан беш дирҳам куйдирилган қўрғошин ичиб, ўзига ўзи хато тadbир қилган эди. Устоз унинг чорасида мушкулми дори билан ични юмшатгандан кейин, гунафша шарбати билан хиёршанбар асали истеъмол қилишни буюрди.

726. Бир киши ҳалила қайнатмасини ичиб, ичи кўп кетганидан кейин, ундан пахтага ўхшаш оқ бир нарса чиққанлигини айтдилар. Устоз тўғри давосини улуғ тангри берсин деди. Замонамиз табиблари бундай ҳодисалар билан фахрландилар, ваҳоланки, чиққан нарса ичакларга керакли нарсалар эканлигини билмайдилар деди. У киши ич кетиш тўхтагандан кейин қора бир нарса ҳам чиқди деди. Устоз бу меъдадан келаётган савдодирки, уни дори баданнинг энг узоқ жойларига таъсир қилиши натижасида қўзғатган.

727. Бир киши устозга нега табиблар бошқа хиллардан кўра қонни чиқариб ташлашга кўпроқ мойиллар деб савол берди. Устоз тўртта суюқликдан бирортаси ҳам миқдор жиҳатидан қондан кўп эмас, қон, ундан кейин балғам туради. Аммо икки ўт баданга ғалаба қилиб, кучайиб кетмаса кўпаймайди деди.

728. Бир китобда ёзилишича бир ҳодиса сабабли бир кишининг қўлтиқ ости томиридан қон олинганда, унда қаттиқ беҳушлик юз берган экан. Устоз беҳушлик-

нинг бир сабаби шуки, у киши кеча кечаси билан ухламаган. Уйқусизлик эса қувватни заифлаштиради. Иккинчидан, бу томир етим қовурғалар остидаги чуқур ва яширин жойларни қон билан таъминлайди деди.

729. Бир киши меъдамда арпа суви сингмайди ва тўхтамайди деди. Устоз унга арпа сувини ўшанча миқдорда анор донининг суви билан аралаштириб ич, шунда меъданг бақувватлашади деб буюрди. Устоз нордон нарсаларнинг ҳаммаси тишларни қамаштиради, фақат семизўт бундай эмас, мулойимлиги нордонлигидан ортиқча бўлган нарсалар бундай деди. Нишопур оқ равочи тишларни қамаштирмайди, чунки унда мулойимлик бор. Аммо ёввойи қизил равочда нордонлик кучли бўлиб, у қамаштиради. Бирор киши семиришни хоҳласа қаттиқ чўлламагунча сув ичмасин, ичганда ҳам озгина-озгинадан ичсин, сувга қонгунча ичмасин деди.

730. Малларанг бир кишининг баданида заифлик юз берган бўлиб, овқатида камчилик йўқ эди. Устоз унга бу заифлик кучли иссиқдан деб, албатта, шамол тегадиган жойда ўтир, иссиқ жойларда турма, ҳар куни икки марта совуқ сувга туш, бош чеккасига гул суви билан кофур ва сандал сурт, арпа суви ичиб юр ва ҳаво исиши билан шу тадбирни қўлла деб буюрди.

731. Бир кишининг юзига қилнч билан урилган эди. Уша жароҳатнинг битиб кетишидан умидсизланиб, устоздан эт ундириб битирадиган дори сўрадилар. Устоз сабр, кундур елими, анзират гўштхўр, бақам дарахти елими, кўк гулсафсар илдизи, говшир илдизининг пўстлоғи ва ёввойи ясиқ уни — ҳар бирдан баробар, олиниб, янчилгандан кейин жароҳат устига сепилади деди.

732. Бир киши сафарда бир миқдор тилла ютиб юборган эди. Устоз унга кўп ҳаракат қилишни ва кўп юришни тайинлади. Кўп туз билан кунжут ёғи ичишни, шунингдек, бошқа шўр нарсалар ичишни ва имконият бўлса тузни элаки қилиб истеъмол қилишни буюрди. У киши мен гулҳайри ва ични сурувчи дорилардан бир қанчасини ичдим, ичимни кўп келтирди, лекин тиллаларни туширмади деди. Устоз сенинг айтган тадбиринг олтинни ютган вақтда, ични тезлик билан юмшатиш учун қўлланилади деди.

733. Бир кишининг қорнида тилла анча вақтгача туриб қолган. Хилма-хил даво қилганлар, аммо фойда бермаган. Бир кун ўша киши кўп узум еганда, ичи сурганини ва олтинни чиқариб ташлаганини ҳикоя қилдилар.

Устоз энг муносиби эски пишлоқ кетидан бодринг, таррак ёки бодом ёғи, ёки эски кунжут ёғи бўлса дорининг ўткирлиги ошади деди.

734. Нишопурда бир киши ич кетишга мубтало бўлиб, унинг давосига ҳайрон эканлар. Чунки бош орқа томонида ва бўйин суяклариди қаттиқ совуқлик сезар экан. Унда овоз бўғилиши ва қўллариди доимий титроқ бор экан. Агар бўйин суякларининг устини бир киши уқалаб эзмаса, камдан-кам бир ерда тура олар экан. Бошқа вақтларда ўзига сезилаётган совуқликни гўё йўқотаётгандек бир жойдан иккинчи жойга ўтиб юраварар экан. Устозга бу ҳақда ҳикоя қилиб, давосини сўрадим. Устоз касал совуқлик сезаётган жойларга ва қўлларини ҳаракатга келтирувчи аъзоларнинг тубига, бир совуқ модда қуйилган бўлиб, бўйин суякларидан кўкракка оқиб тушган, шунинг учун қўлларга ва кўкракдан чиққадиган товушга зарар етган. Касалликнинг давоси унинг белгиларига қараб бўлади деди.

735. Эмчакдан ажратилган бир болада кўп чанқашлик пайдо бўлган экан. Устоз унга кунда икки марта бодринг суви ёки анор суви билан икки донақ табошир беришни буюрди.

736. Устозга инсонларда бўлгани сингари нима учун ҳайвонларда мўй оқариши бўлмайди деб савол бердим. Устоз ҳайвонларнинг қонлари жуда ғализ ва мизожлари қуруқдир деди. Шунингдек, юнгларида қуруқлик бор деди. Ҳар бир ғализ нарсанинг рутубати тез тарқалади ва унинг умри юнгларига қуруқлик келиш муддатидан оз бўлади деди. Энди, инсонга мўй оқариш ўттиз ёшда келса, шунга қиёслаб айтганда, ҳайвонларнинг мўй оқариши учун юз йил керак бўлади. Ҳайвонлар эса бунча вақт яшамайдилар. Хуллас, мўйларнинг оқариши ёғлиликнинг ортиб кетганлигидан бўлганлиги учун улар кўкаришда ёзин-қишин бир хил бўлади<sup>196</sup>. Аммо мўйларнинг оқариши уларнинг қуруқлигидандир. Чунки ўтлар қуриганида оқаради. Аммо мўйларнинг оқариши рутубатдан деганлар хато қиладилар. Чунки оқ мўйларнинг қуруқлиги ингичкалигидан ва ўзгарганлигидан билинади. Агар мўйларнинг оқариши рутубатдан бўлганда эди йигитлик ёшида бўлганларнинг йигирма ёшида мўйлари оқарса иссиқлик нарсалар истеъмол қилиш билан фойда етказилар эди. Шу билан бирга, ёшликлари бунга қаршилиқ қилар эди<sup>197</sup>.

737. Бир йигит кечалари кўп терлар эди. Ун кун илгари қон олдирган экан, ўша кечаси кам терлабди. Устоз унга қайта қон олдиришни, гулқанд ва мастакний

истеъмол қилиш билан меъдасини қувватлантиришни буюрди. Овқати қўй гўшtidан қилинган зирбож бўлишни, овқатни одатдагидан камайтиришни ва хилфага<sup>198</sup> сабаб бўлмаслиги учун бир мартада еб қўймасдан, меъдага оғирлик қилмайдиган даражада оз-оз ейишни тайинлади. Устоз тернинг кўп бўлиши баданни хилларга тўлиб кетганлигидан ва қон чиқиндиларидан далолат беради деди.

738. Ҳаммомнинг тагидан бир тешик очилиб, бир кишига зарар етказган эди. Устоз у касалга янги соғилган сут беришни буюрди. Гарчи бодом ёғи, шақар, гулоб, исмалоқ қайнатмаси каби юмшатувчи нарсалар яна ҳам катта манфаатли бўлса ҳам бундай ҳолда сут фойда қилишда барча даволардан юқори туради деди. Устоз бу кишининг ўпкасига ҳаммомнинг тутунидан қуруқлик ва дағаллик етган деди.

739. Бир киши қизамиқ касалига чалинган эди. Устоз унга ҳар куни анор ва арпа сувини истеъмол қилишни буюрди. Сурги қилишдан ўзни сақлашни тайинлади.

740. Бир кишида ич қотиш билан қизамиқ пайдо бўлган экан. Устоз унинг ичини юмшатиш учун шиёф кўтаришни ва шакар қўшилмаган арпа суви истеъмол қилишни буюрди. Арпа сувининг шакарсиз бўлиши ич суришининг ошиб кетмаслиги учундир.

741. Устоз чечак сийрак тошган бўлиб, бир-биридан узоқда бўлса, намақоб билан қурилади, агар чечак зич бўлса, намақобни бадан кўтара олмайди, бу ҳолда унинг устига марсин кукуни сепилади деди.

742. Абу-л-Ҳасан Аллон чечакни бир йўла ҳаммасини қуришиб юбориш туғри эмас деди. Муносиброғи шуки, гул сувига озгина туз қўшиб, сўнг бир чўпга латта парчасини ўраб, ўша сувга ботирилади. Олдин оқарган чечак устига суртилади, у қуриydi. Шунингдек, иккинчисига, учинчисига суртиш билан бутунлай қурилади деди.

743. Бир хотин авом одати бўйича, темир чирки истеъмол қилганида, унинг кўкрагида бир оғриқ пайдо бўлиб, натижада бурнидан қон кетган. Ичи қотган эди. Устоз унга кечалари шакар билан олҳўри суви ва нонуштадан кейин арпа суви истеъмол қилишни буюрди. Бурнига озгина кофур билан тоғ қора райҳони сувини тортишни ва овқати халл-у зайт ёки ҳисримия бўлишни тайинлади.

УСТОЗНИНГ ОҒЗИДАН ЁЗИБ ОЛИНГАН  
«АҚРАБОДИН»ГА ТЕГИШЛИ НАРСАЛАР ҲАҚИДА

744. Барсом ҳуқна дориси: лавлагининг сиқиб олинган суви, нон бурақи, қизил шакар, қуруқ гунафша, кунжут ёғи ва бир қисм кепак олиниб қайнатилади ва ҳуқна қилинади.

745. Устознинг оғзидан ёзиб олинган йўтал ҳаб дорисининг нусхаси: катиरो, крахмал, чучукмия, кўкнор уруғи, пўсти олинган бодом ва боқилло унидан баробар олиб, ҳаммасини икки баробар миқдордаги шакар билан қориштириб, беҳи уруғининг шираси билан ҳаб дорилар қилинади.

746. Зуфо қайнатмаси: анжир ўн дона, қобиғи қириб ташланган чучукмия илдизи ўн дирҳам, гулхайри уруғи уч дирҳам ва сувсумбулдан беш дирҳам олиниб, уч ритл сув билан бир ярим ритл қолгунча қайнатиб сўнг истеъмол қилинади. Ҳар кун гунафша маъжунни истеъмол қилинади. Зуфо қайнатмаси йўтал билан кўп балғам ташлайдиган кишиларга муносибдир. Агар йўтал қуруқ бўлса, кўкнор шароби ва кўкнор кулча дориси муносибдир. Ичи қотган ҳолда овқати исмалоқ ва бодом ёғи бўлади. Агар ичи мулойим бўлса, овқати пўсти олинган бодом билан каък бўлади.

747. Диебетус элакиси: дулоб деб аталган касалликка муносибдир: араб елими ва арман лойи — ҳар биридан уч дирҳам: анор гули ва татим — ҳар биридан беш дирҳам; сутчўп уруғи ва семизўт уруғи — ҳар биридан уч дирҳам; оқ сандалдан бир дирҳам; дуб ёнғоғидан беш дирҳам олиниб элаки қилинади. Сўнг истеъмол қилишда устидан нордон ва буриштирувчи сувлар ичилади.

748. Қустирувчи дори: саримсоқ уруғи, канкарзад, уруғи ва қустирувчи ёнғоқ — ҳар биридан бир дирҳам; етмакдан бир донақ олиб янчилгач, асал билан қориб, иссиқ сув билан истеъмол қилинади. Ундан кейин яна иссиқ сув ичилади.

749. Қон кетишига қарши ишлатиладиган ҳуқна дори. Ичакларда томирларнинг очилиши сабабли бўлган қон кетишини тўхтатиш учун қўлланилади. Устознинг таркиб қилган дориларидан. Нусхаси: тешиксиз мози йигирма дона ва анор пўстидан бир қисм олиниб, уч ритл сув билан қизаргунча қайнатилади ва сузилгандан

кейин тиниқ сувдан саксон дирҳам олиб сақлаб турилади. Ундан кейин янчилган сурма, қалай упаси, оқоқиё ва қаҳраболарнинг ҳар биридан олиб, бир ҳовончага солиб, устига юқорида айтилган саксон дирҳам сувдан озгина қўшиб, оқоқиё эриб кетгунча қўйиб қўйилади. Ундан кейин ўша айтилган сувнинг қолганини қўйиб ҳовончанинг дастаси билан уриб, яхшилаб аралаштирилади ва ҳуқна қилинади.

750. Марсин кулча дориси: марсин ўн дирҳам; сув сумбул, қовун уруғи ва пўсти олинган қўзиқулоқ уруғи — ҳар биридан беш дирҳам; чучукмия ширасидан бир ярим дирҳам; араб елимидан икки дирҳам олиниб кулча дорилар қилинади. Бир марта истеъмол қилиш миқдори уч дирҳамдир.

751. Сўндирувчи табошир элакиси: табошир икки дирҳам; араб елими тўрт дирҳам; арман лойи ёки муҳр лойи беш дирҳам; бақам дарахти елими икки дирҳам; Миср акацияси, «ер олати», Макка муқли ва анор гули — ҳар биридан уч дирҳам; қовуриб янчилган дуб ёнғоғи ва озгина қовурилган марсин меваси — ҳар биридан беш дирҳамдан; қобиғи ва уруғи билан озгина қовурилган ва яхшилаб янчилган кўкнор гўзаси ўн дирҳам; каёк беш дирҳам олиниб элаки қилинади. Бир марта истеъмол қилиш миқдори уч дирҳамдир. Аввал совуқ сув билан, ундан кейин беҳи шарбати билан истеъмол қилинади.

752. Ични боғловчи қуюқ суртма: оқоқиё, такасоқол шираси, ладан ва мастакий — ҳар биридан ўн дирҳам; гул ва тўпалоқ — ҳар биридан йигирма дирҳам; каёк ўттиз дирҳам олиниб, марсин суви билан қоидага мувофиқ таркиб қилинади ва қўйиб боғланади. Агар бу қуюқ суртма совитувчи бўлишини хоҳланса сандал ва кофур қўйилади.

753. Уруғлардан ясалган ҳаб дорилар: қовун уруғи, бодринг уруғи, таррак уруғи, қовоқ уруғи ва семизўт уруғи — ҳар биридан уч дирҳам; араб елими икки дирҳам; Рум арпабодиёни ва арпабодиён уруғи — ҳар биридан бир дирҳам олиниб ҳаб дорилар қилинади.

754. Норжил ёғи: катта ёнғоқнинг мағзи устидаги юпқа ва қора қобиғини олиб ташлаб, яхшилаб янчилгандан кейин бир қозонда кўп сув билан ёғи сувнинг юзига қалқиб чиққунча бир оз қайнатилади. Сўнг ўша ёғни бир пахта билан йиғиб олиб, бир шишага солиб рутубати кўтарилгунча офтобга қўйилади. Бу ёғ балғам

ва савдодан пайдо бўлган бавосир елларига қарши истеъмол қилинади.

755. Гунафша кулча дориси: қуруқ гунафша бир ярим дирҳам; турбуд ярим дирҳам ва сақмуниёдан бир тассуж олиниб, испағул шираси билан ҳаб қилинади. Шуларнинг ҳаммаси бир ичимдир.

756. Бир киши устозга қайнатма ичиш менга мумкин эмас, чунки кўнглим айнаб, қусиш билан уни чиқариб ташлайман деди. Устоз унга гунафша кулча дорисини истеъмол қил деб, юқорида айтилган нусхага ишора қилди.

757. Кўзни қувватли ва равшан қиладиган буруд: сариқ ҳалила беш дирҳам; узун мурч ва оқ момирон икки дирҳамдан; занжабил ва новшодир ярим дирҳамдан; кофур бир донақ; мурч икки донақ олиниб, янчиб буруд қилинади.

758. Абу Жаъфар ал-Алавий учун устознинг таркиб қилган ҳаб дориси набиз устидан ейилади. Бу қусишни тўхтатади ва меъдани боқувват қилиб ҳиқичоқни тўхтатади. Кўп шароб ичишга ёрдам беради. Нусхаси бундай: Нишопур лойи ўн дирҳам; суюқ миъа елими бир ярим дирҳам; қизил гул икки дирҳам; мастакий, келиндона, омила шираси ва тўпалоқ — ҳар биридан ярим дирҳамдан олиниб беҳи суви ва гул суви билан қориштириб ҳаб дорилар қилинади.

759. Қалб огриғига фойда қиладиган маъжун: бу юрак ва ҳиқичоққа фойдалидир. Елларни ҳайдаб, меъдани қувватли қилади. Ҳайза ва кўнгил айнашни босади. Буриштирувчи ва юракни хурсанд қилувчидир. Нусхаси бундай: Шом пистасининг қуритилган кўк қобиғи ўн дирҳам; ҳинд нахваси ва арпабодиён уруғи бир дирҳам; тоғ қора райҳони уруғи, боғ қалампирмунчоғи уруғи ва омила шираси — ҳар биридан икки дирҳам; сув ялпизи, боғ ялпизи ва янчилган тошчўп — ҳар биридан икки дирҳамдан; лимон исли райҳон уруғи уч дирҳам; Кобул қора ҳалиласи беш дирҳам олиниб, ундан кейин буларнинг ҳаммасини миқдорича оқ майиз олиб уруғи билан яхшилаб янчилгандан кейин ўша янчилган дориворларга қўшиб янчиб қориштирилади ва маъжун қилинади. Бир марта истеъмол қилиш миқдори ёнғоқдек миқдорда бўлиб, зира ва Рум арпабодиёни сувлари билан истеъмол қилинади.

760. Милкни мустаҳкамлайдиган элаки. Бу тини ўрнашган этларни маҳкамлаб, тишлар қамирлашини

йўқотади. Нусхаси бундай: Яман аччиқтоши уч дирҳам; Дароний тузи бир ярим дирҳам; анор гули, дуб ёнғоғининг ички қобиғи, юлғун бужури ва Миср акацияси олиниб, янчилгандан ва элангандан сўнг милкларга ёпиштириб қўйилади. Устоз аччиқтош ниҳоятда оқ ва шаффоф бўлиши керак, шунда тишларни қорайтириб қўймайди деди.

761. Шароб ҳидини кетказадиган дори. Давлат арбобларидан бир киши шароб ҳидини билинтирмайдиган ва йўқотадиган бир дори сўраганида, устоз ёввойи занжабил бир дирҳам; тўпалоқ ва марсин япроғи, «дарахт қовуни» қобиғи, Макка қора чайири ва келиндона — ҳар биридан ярим дирҳамдан; қуруқ кашнич икки дирҳам олиниб элаки қилинади деди. Керак бўлган вақтда озгина миқдорда сирка ҳўплаб шу элакидан бир миқдорни оғизга олиб турилади, сўнг сувини ютиб юбориб, турпи чиқариб ташланади. Шу йўсунда элакини уч марта оғизга олиб, сувини ютиб, турпи чиқариб ташланади деди.

762. Кўкнор шароби: оқ ва қора кўкнор гўзаларининг ҳар биридан эллик дирҳамдан; сутчўп уруғи ва оқ бангидевона уруғидан ўттиз дирҳам олиниб, беш юз дирҳам сув билан икки юз дирҳам қолгунча қайнатилади. Сузилгандан кейинги тиниқ қисмига эллик дирҳам испағул шираси ва юз дирҳам шинни қўшиб қуюлгунча қайнатилади ва сақлаб қўйилади.

763. Сўндирувчи табошир кулча дориси. Бу шундай дорики, устоз уни тўхтатувчи кулча дорининг ўрнига ўтувчиси даражасида таркиб этиб, «Ақрабодинга» ёзиб киритишни буюрди<sup>199</sup>. Нусхаси бундай: табошир ўн дирҳам; қизил гул беш дирҳам; ширин қовоқ уруғи, сутчўп уруғи, сачратқи уруғи ва семизўт уруғи — ҳар биридан уч дирҳам; оқ сандал икки дирҳам; кофур бир дирҳам олиниб испағул шираси билан ҳар биттаси уч дирҳамдан бўлган кулча дорилар қилинади. Агар бу нусхага бангидевона қўшилса, сўндиришда ажойиб таъсир кўрсатади. Бу хусусан эшак еми учун фойдали дорилардандир.

764. Тозаловчи дори. Кекса ёшдаги бир киши устозга ҳиш вақтида ейилган ғализ овқатлардан вужудга келадиган моддаларни ичдан тозалайдиган бир дори таркиб қилиб беринг деди. Устоз сариқ ҳалила ўн беш дирҳам; қора ҳалила беш дирҳам; маккий сано, шоҳтара ва гунафша — ҳар биридан беш дирҳам; янчилган турбуд



бир дирҳам; эрман ва қизил гул — ҳар биридан уч дирҳам; девпечак тўрт дирҳам олинади, ҳалилалар айрим-айрим қайнатилгандан сўнг, қолган дориларни устига солиб секин-аста қайнатади ва сузиб олинади. Уни шакар билан чучитилади ва лозим бўлган вақтда истеъмол қилинади. Бошқаси: сабр бир дирҳам; қизил гул ва эрман — ҳар биридан икки донақ; сариқ ҳалила йигирма дирҳам; сақмуниё уч тассуж олиниб, ҳалилани қайнатиб сузилгандан кейин, сузилган қайнатма билан қолган дорилар истеъмол қилинади деди.

---

---

**РОЗИЙ ВА УНИНГ ШОГИРДИ ЁЗИБ ҚОЛДИРГАН  
«КАСАЛЛИКЛАР ТАРИХИ»  
ТАРЖИМАЛАРИГА ИЗОҲЛАР:**

1) Қасалларнинг қиссалари дейишдан, уларнинг касаллик тарихлари англашилади, аммо Розий ҳамма касалларни ҳам бевосита ўзи кўриб даволаган эмас. Баъзиларини ўртада хабарчилик қилиб турган кишилар воситалигида, баъзиларини эса хат орқали даволаган (Шу жойда, XV, XXIII, XXVI, 381, 508-касаллик тарихларига қаранг).

2) Клиника сўзи (юнонча) klinike — ётиб қолган касални боқиш, табиблик қилиш — сўздан) — Розий даврида ҳам, ҳозир ҳам табобатни ўрганувчи талабалар тажриба тариқасида касалларга қарайдиган ва илмий ишлар олиб бориладиган касалхонани ва касаллик жараёнини тавсифлашни билдиради. Клиник тарих дейилганда Розий ва унинг шогирдлари шундай касалхоналардан бирида кўриб, кузатиб ва ўрганиб даволаган беморларнинг касаллик тарихлари ва касалликлар жараёнини тавсифлаш кўзда тутилади.

3) Эпидемия бирдан ёки қисқа вақт ичида юқумли касалликни аҳоли яшайдиган жойлардаги кишиларнинг кўпчилигига оммавий тарқалиши. (Шу жойда, XXVII касаллик тарихига қаранг).

4) Бу ва бундан кейин келадиган касаллик тарихларида Розий касалнинг исми, фамилияси ва кимлигини ёзиб боради. Бу катта тарихий илмий аҳамиятга эга бўлган услуб ҳозирги кунда ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. Шарқда биринчи бўлиб Розий бошлаб берган бу йўл ҳозирги замон даволаш иши билан шуғулланувчи барча ташкилотларда давом эттирилмоқда. Яъни касаллик тарихига касалнинг исми, фамилияси, касби, ёши ва турар жойини ёзиб қўйиш мажбурий қондага айланган.

5) Розийнинг бу жумласи «Қасалликлар тарихи»ни ёзишдан мақсади фақатгина касалликларни ўрганиш

бўлмай, балки уларни боқувчи табибларнинг хатоликка йўл қўймаслик ва йўл қўйилган камчиликни такрорламасликларини ҳам назарда тутган. Бу асардан шогирдлари ва кейинги давр табиблари ҳам фойдаланишларини олдиндан башорат қилган.

6) Биринчи касаллик тарихидаги баёнга қараганда, ҳақиқатдан ҳам касаллик буйрак жомида ёрилган йирингли шиш бўлган.

7) Биз Розийнинг яна бир муҳим маълумот билан касаллик тарихини бойитганини кўрамиз. У ҳам бўлса касал исмидан ташқари унинг касбини, яъни «ҳисобчи» эканлигини ҳам қайд қилган. Бу эса айрим касбда ишловчилар ва маълум ҳунар билан шуғулланувчилар орасида кенг тарқалган касалликларни ўрганиш тарихида катта аҳамиятга эга.

8) «Қуланж — ичакка оғриқ берувчи касаллик бўлиб, бунинг натижасида табиий равишда чиқадиган ахлатнинг чиқиши қийинлашади. Қуланж ҳақиқатда йўғон ичак, яъни қулун ва унга ёндош ичаклардаги сабабдан бўладиган касалликнинг номи»<sup>1</sup>. Қадимги табобат термини сифатида қуланждан ичаклар ва ичадаги оғриқлар тушунилган.

9) Урта аср Шарқ табобатида, шу жумладан Розий ва Ибн Сино асарларида физиология билан патологиянинг негизи тўртта бадан суюқлиги — хилтлар ҳақидаги таълимотга асосланган эди. Юнонлар (хусусан Гиппократ) дан қабул қилинган бу таълимотга мувофиқ, одамнинг баданида тўрт хил хилт, чунончи: қон, балғам, сафро ва савдо бордир. Қон артерия ва веналарда, балғам мияда, сафро жигарда ва савдо талоқда бўлади.

Бу хилтлар маълум миқдорда аралашганида ва уларнинг ўзлари мўътадил (нормал) бўлганларида киши соғ бўлади. Агар хилтлар мўътадил равишда аралашган бўлмаса, аксинча киши касал бўлади. Гиппократ, Розий ва Ибн Синоларнинг фикр юритишларича, организмнинг асосини мазкур тўрт хил хилт ташкил қилади дейилиши материализмнинг бир кўринишидир.

10) Иккинчи касаллик тарихидаги баёнга қараганда илк ҳисобчининг касаллиги сафроли ич кетиш бўлган.

11) Сарсом сўзи форсча бўлиб, сар — бош ва сом — шиш ва касаллик маъносидадир. Ибн Синонинг ёзишича «мия моддасида ҳам баъзан шиш пайдо бўлади».

---

<sup>1</sup> Бу ва бундан кейинги қўштирноқ ичадаги изоҳлар Ибн Сино «Тиб қонунари»дан олинган.

12) Розий ўзининг клиник кузатишларида жоҳил табиблар ва бир тўда жоҳил қишилардан кўп зорланади. Жоҳил табиблар ўз нодонликлари билан касални тузатиш ўрнига, унинг аҳволини баттарроқ қилсалар, бир тўда жоҳил қишилар касал ҳузуридан кетмасдан Розийнинг бемалол, эркин даволашига халақит берадилар. Розий айрим ҳолларда, чунончи касалнинг уйига бориб кўраётганида унинг атрофини ўраб олган жоҳил кишилар туфайли лозим бўлган ёрдамни кўрсата олмайди. Бу ҳол айрим касалларда уларнинг ҳалокатига сабаб бўлади. Розий сохта табибларнинг ўзбошимчалик йўли билан касалларни даволашларига қарши турган.

13) Бўшатиш — бадандан ортиқча касал моддаларни ва зарарли хилтларни ташқарига чиқариш демакдир. Бадан ортиқча моддалардан қуйидаги тўрт йўл билан бўшатилади: а) ични суриш билан; б) қустириш билан; в) терлатиш билан; г) қон олиш билан.

14) Ҳуқна — (клизма) — тўғри ичакка турли суюқликларни тозадаш, даволаш ва овқатлантириш мақсадида киргизиш.

15) Учинчи касаллик тарихининг баёнига қараганда, Ибн Амравайҳнинг касаллиги менингитни келтириб чиқарган йирингли қулоқ оғриғи ёки отит бўлган.

16) Хафақон — юрак сиқилиши билан келувчи касаллик. Қўпинча юрак тез ва қаттиқ уриб, нафас олиш оғирлашади, қўл ва оёқлар учи чангак бўлиб тиришади.

16 а) Ўрта аср табиблари кўпроқ учта венадан кўпинча қон олиш ва қонга баъзи дориларнинг ешимини юборишда фойдаланганлар. Улар қуйидагилардан иборат: 1) босилиқ — билакнинг ички томонида қифолларнинг қаршисида жойлашган; 2) қифол — қўлнинг елка қисмида ташқи тарафдан тери остида жойлашган вена; 3) тирсак ўрта венаси (акҳал) тирсак бўғинининг олдинги сатҳида ташқи ва ички тери ости веналарини бириктирувчи вена.

17) Мушк дориси дейилганда мураккаб дори тушунилади. Шу жойдаги касалликка ҳам ишлатилиши мумкин бўлган уч хил мушк дорисини биз, «Қонун»да учратамиз. Уларнинг бири ҳақида шундай дейилган: «Ширин мазали мушк дориси. Бу хафақон, савдодан келиб чиқадиган касалликлар, қийналиб нафас олиш, фалаж, юз фалажи ва тўрт кунда бир тутадиган иситмага фойда қилади.

18) Рабу — ҳарсиллаш (астма). «Ҳарсиллаш ўпкага тегишли бир касаллик бўлиб, бунга учраган кишининг бўғилган ёки оғир иш қилаётган киши каби нафас

олишдан бошқа чораси йўқ». «Агар рабу, нафас органларида йирингнинг бирдан ёрилиб оқишидан пайдо бўлса, бунга илгари шиш пайдо бўлиб, модда йиғилганлиги, кейин тешилиб оқаётгани белги бўлади».

19) Тўртинчи касаллик тарихининг баёнига қараганда, касаллик аорта регургитацияси бўлган.

20) Бешинчи касаллик тарихининг баёнига қараганда, Муҳаммад ибн Ҳусайннинг касаллиги одатдаги герпес бўлган.

21) Олтинчи касаллик баёнига қараганда, касаллик ҳимоячи безнинг катталashiши ёки тош туфайли қовуқ шиши ва буйрак жомининг шамоллаши, деб тахмин қилдик.

22) Бу еттинчи касаллик тарихи тўлиқ бўлмаганлиги учун касалликни аниқлаб бўлмайди.

23) Китобда учрайдиган оғирлик ва ҳажм ўлчовларининг қуйидаги схемаси асосан «Қонун»нинг V китобидаги «Оғирлик ва ҳажм ўлчовлар» асосида тузилди.

ўлчов номлари	грамм билан
ритл	340
қадаҳ	409,5
уқия	29,75
ёнғоқ	38,25
тассуж	0,14
мисқол	4,25
фундуқ	3,186
дирҳам	2,975
донақ	0,495
ҳабба	0,071

24) Бу сохта табиблар таъсирига берилиб қолган авом кишилардан бири. Розий худди шундай кишилардан нолийди ва уларни танқид қилади.

25) Оқ — элаки дори, сурманинг оқ элакиси. Розийнинг шогирди ўз устози оғзидан диёбитус элакиси, сўндирувчи табошир элакиси ва милкни маҳкамлайдиган элаки таркибларини ҳам ёзиб олган (Булар ҳақида 747, 751 ва 760-касаллик тарихларига қаранг).

26) Бу саккизинчи касаллик тарихининг баёнига кўра. Абу Довуднинг касаллиги кўзнинг шамоллаш ёки кўз шиллиқ пардасининг кучли йиринглаши бўлган.

27) Жуворишн — форс-тожикча гуворишнинг арабчалаштирилган шакли. Унинг луғавий маъноси «ҳазм қилиш»дир. Жуворишн дейилганда меъда фаолиятини ва ҳазм қилиш қувватини кучайтирадиган дорилар тушунилади. Жуворишнларнинг маъжунлардан фарқи улар меъдада узоқроқ ушланиб турсин учун таркибий қисмлари йирикроқ янчилади ва мазали қилиб тайёрланади.

27а) Ҳолид ат-Табарийнинг касали кўричак бўлган.

28) Ал-Аббодийнинг касаллиги: иситмадан кейинги табиий бўлмаган ғализ сийдик.

29) Касаллик: чечакнинг бир кўриниши. Касаллик тарихининг баёнидан шу нарса равшанки, Розий тиббий маҳорати билан чечак касаллиги ва унинг оқибатида кўр бўлиб қолишдан касални сақлаб қолган.

30) Бу касаллик тарихидан ҳақиқатан ҳам Розий ал-Ҳусайн ибн Абдувайҳ оиласини боқувчи табиб эканлиги яна ҳам яққол кўринди. У аввал шу оиланинг қизини даволаган бўлса, энди ўғлини даволаяпти. Розийнинг шундай фаолияти туфайли биз Ўрта Шарқда, хусусан Ўрта Осиёда Розий давридаёқ оилани боқувчи махсус табиблар бўлганлигини биламиз. Бундай муҳим илмий аҳамиятга эга маълумотлар асосан Розий ва унинг шогирди ёзиб қолдирган ушбу касалликлар тарихларидагина бизгача етиб келган.

31) Касаллик тарихи баёнида ал-Ҳусайн ибн Абдувайҳ ўғлининг касаллиги семизлик ва ниқрис бўлган.

32) «Шатр ал-ғибб» — бири кун аро тутадиган, иккинчиси балғамдан бўладиган икки иситмадан таркиб топувчи мураккаб иситмадир.

33) Сиканжубин ёки сиканжабин форсча (сикангабин)нинг арабчалаштирилган шакли. Бу термин сирка ва асал сўзидан таркиб топган.

34) Ибн Идрис ал-Аъвар мураккаб иситмага учраган бўлиб, парҳез ва дори билан тузалган.

35) Шиёф — асосан, икки хил бўлади: 1) кўз ва бурун касалликлари учун тайёрлангани; 2) ичак ва бачадон касалликлари учун тайёрлангани. Тайёрлаш: зарур дориларни янчилгандан кейин, сув ёки бирорта ўсимлик шираси билан қориштирилади. Сўнг шу хамирдан дуб ёнғоғига ўхшаш шамчалар ёки думалоқ гўлакчалар тайёрлаб сояда қуритилади.

36) Жолнус табиб ва табиатшунос (129—200 йиллар атрофида яшаган). «Касалликлар тарихи» бизга Жолнус асарларидан Розий бевосита фойдаланганлигидан гувоҳлик бермоқда.

37) Касалликни кўз ёши найчасидаги оқма яра деб ҳисоблаш мумкин. Розийдан кейинги табиблар асарларида бу ярани қирқиб ташлаш ва доғлаш ҳоллари ҳам учрайди.

38) Касаллик тарихининг мазмунидан маълум бўлишича, Розий касал бўлган хотинни ўз кўзи билан кўрмаган, барча касаллик белгиларини унинг эридан эшитган ва касал сийдигини ҳам эри олиб келиб турган. Устоз аёлни билвосита даволаган. Жаъдавайҳ хотиннинг касаллиги эмчак шамоллаши бўлган.

39) Ал-Ҳасан дарвозабоннинг касаллигини жигардаги йирингли шишдан кейин бўғиннинг септик шамоллаши дейиш мумкин.

40) Розий касалнинг ким эканлигини сўраб олиш қийин бўлган ҳолда, уни олиб келган кишининг кимлигини мумкин қадар тўла ёзишга ҳаракат қилган.

41) Тарёқ (ёки тирёқ) — заҳарларга қарши ишла-тиладиган мураккаб таркибли дори.

42) Касаллик — эклампсия (туғишдаги хушдан кетиш). Дори тайёрловчи аттор хатоси билан аёл балозур истеъмол қилиб, ўлмаи тузалиб кетиши Розий клиник кузатишларидаги ажабланарлик ҳодисалардан биридир.

43) Дарб ан-Нафал — Бағдод маҳаллаларидан бири бўлса керак.

44) Розий бу касални Бағдодда бўлган даврининг охириги кунларида боққан. Ибн Аби Усайбийанинг ёзишича, Розий Бағдод касалхонасининг дори тайёрловчиси билан учрашганидан кейин табобатга берилиб кетган, Бағдод ва Рай касалхоналарига бошчилик қилган. Лекин у қачон Райда бўлганлиги аниқ эмас. Ҳозирча Розий мазкур касални Бағдодда қайси йили давола-ганлигини аниқ айтиш қийин.

45) Бу касалхона 306/918 йили Аббосий халифаларидан ал-Муқтадир Биллоҳ томонидан қурилиб, унга «ал-Бемористон ал-Муқтадирий» номи берилган. Бу касалхонада Розий бир қанча муддат ишлаган.

46) Касаллик — тутқаноқ бўлган.

46а) Касалликни тахминан тутқаноқ ва қон босимининг ошиши натижасида юз берадиган тиришишлар деб ҳисоблаш мумкин.

466) Касаллик — қон қусиш; жигар циррозида қизил ўнгачнинг кенгайиши.

47) Касаллик тарихида касал йўтал билан қон туфлаганлиги қайд қилинганлиги учун ҳам касаллик — ўпка туфайли қон туфлаши бўлган.

48) Юнонча — мўй тўкилиши, тулжидаги каби — «тулки» касаллиги.

49) Касаллик — мўй тўкилиши.

50) Касал хотин бўлганлиги учун Розий уни бево-сита кўра олмаган. Шундай бўлишига қарамай, устоз касаллик белгиларини жуда аниқ баён қилган.

51) «Қуркум» деганда одатда «заъфарон» назарда тутилади.

52) Хотиннинг касаллиги гидрорейя бўлган.

53) Бу касаллик тарихида ҳам Розий касалнинг ўлишига қарамай, касаллик жараёнини яширмай, қандай ўтган бўлса шундай ёзган. Касаллик — қизамиқдан кейин буйракларнинг қаттиқ шамоллаши, яъни гломерулонефрит бўлган.

54) Белгиларга қараганда, касаллик — ўт қопчанинг шамоллаши — холецистит бўлган.

55) Касаллик — бола ташлаш ёки шиллиқ парда остидаги мускул шиши.

56) Касаллик тарихидаги баёнга қараганда, касаллик «сил» бўлган. Аммо бу касаллик тарихига «чечак» ва «қизамиқ»ни нима сабабдан қўшганлиги, ҳар икки касалнинг ҳам ўлганлигини ҳисобга олмаганда, маълум эмас (Яна XXIV касаллик тарихига қаранг).

57) Буқрот (Гиппократ Э. А., милoddан илгари 460—355 йй. да яшаган) — қадимги юнон табиби, у табобатнинг отаси ҳисобланади. Унинг араб тилига таржима қилинган асарлари ўрта аср Шарқ табобати фанига катта таъсир кўрсатган.

58) «Рух» сўзи мазмун жиҳатидан юнонча «пневма»дан олинган бўлиб, инсон гавдасида юрувчи эфирсимон бир жисмни ифода қилади.

59) Буқротнинг «Эпидемия» номли асари назарда тутилган.

60) Бу Буқротнинг диагноз қўйиш санъатига оид китоби.

61) Бу Буқротнинг бухрон ва унинг кунлари ҳақидаги китоби.

62) Бу жойда Буқротнинг асари назарда тутилади.

63) Ҳасан саррофнинг касаллиги — ҳақиқатан зотилжам ва зотилжамдаги вазомотор колляпс бўлган.



64) Розий бу касаллик тарихида тумов, модданинг кўкракка қўйилиши, балғам ташлаш ва ундан кейин бўғин оғриқларини аниқ баён қилган. Қасаллик — тумов ва ундан кейин бўғин оғриқлари.

65) Бу касаллик тарихида баён қилинган касаллик тахминан қўймиш нервнинг касаллиги ёки люмбаго бўлган.

66) Яъни XXXI касаллик тарихида кўрилган Варроқ ҳамширасининг касаллигига ўхшаш — ёнбош оғриғи эди. Розийнинг бундай дейишига қараганда, у ёзиб қолдирган «Қасалликлар тарихи ва клиник кузатишлар» маълум даражада тартибга солинган ва эҳтимол, жуда кўп бошқа шундай касалликлар тарихи орасидан танлаб олинган энг нодир кузатишлардан иборат бўлган.

67) Мазкур XXX, XXXI, ва XXXII касалликлар тарихида баён қилинган касаллик ирқуннасо ёки люмбаго бўлса керак. Бу учта охири касалликлар тарихидан Розийнинг касалларга нақадар яхши аҳамият берганлиги ва улар касалликлари жараёнини ўзининг кундалик хотира дафтарига қунт билан ёзиб борганлигини сезамиз.

68) Бу одатдаги ҳиқичоқ бўлмай, жон бериш олдидаги ҳиқичоққа ўхшаш ҳолат.

69) Қасаллик — сафро йўлининг шамоллаши (холангит) ёки чириган сариқ касаллик бўлса керак.

70) Бу касаллик тарихи тўлиқ эмас. Мавжуд қисмининг мазмунига қараганда, Ибн Нусайрнинг касаллиги — бадан ярмининг фалажи — гемиплегия бўлса керак.

71) Бу асарнинг кириш қисми бизгача тўлиқ етиб келмаган.

72) Шу сўздан кейин қўлёмзадан, тахминан, бир варақ йўқолган. Бу ҳол матн мазмуни ва 1б — варақ ҳошиясига қўйилган пойгирдан маълум.

73) «Биринчи боб» асар қўлёмзасининг йўқолган варағида кетган.

74) Қўлёмза 7-варақдан кейин, тахминан бир варақ йўқолган. 1-касаллик тарихининг бир қисми ўша варақда кетган. Биз бу жойда қолган қисмининг таржимасини бераётимиз.

75) Бу ва бундан кейинги ҳолларда ҳам «устоз» дейилганда, Абу Бакр Муҳаммад ибн Закариё Розий назарда тутилган.

76) Зирбож — «Сирка ва қалампирмунчоқ кўшиб, гўштдан тайёрланган овқат». Матннинг 9а варақ ҳошиясида қўйдагича изоҳ бор: «Зирбож бир хил овқат.

Уни тайёрлаш учун қўй гўшти ёки товуқ гўшти парча-парча қилиб тўғралади. Бир миқдор долчин ва қобиғи тозаланган нохот билан ҳаммаси бир декча сувда қайнатилади ва кўпиги олиб ташланади. Сўнг унга олтмиш дирҳамча сирка, ўттиз дирҳамча шакар, ўн икки дирҳамча қобиғи тозаланган бодом ташланади. Лозим топилса, заъфарон билан ранги саргайтирилади».

77) Узини камтарликка олиб, «банда» (баъзида «фақир») деб учинчи шахс номидан сўзлаётган киши шу «Касалликлар тарихи ва клиник кузатишлар»ни жамлаган, тартибга солган ва баъзи қўшимча маълумотлар билан бойитиб ёзган, ҳозирча номни номаълум Розий шогирдларидан биридир.

78) «Қаля» — «ёғда қовурилгандан сўнг, оловсиз пишириладиган сабзавотлар, яъни «бақлажон қаляси» каби қовурилган овқатларга айтилади. Бу сўз узбек тилига ўтишда метотезага учраган. «Лом» билан «нун» ҳарфлари ўрин алмашган. Натижада «қайла» деб таллафуз этиладиган ва шундай ёзиладиган бўлиб қолган.

79) Меланхолия ва жинниликка учраган кишига нисбатан яхши муносабатда бўлиш ва уни одатдагидан кўпроқ ҳурмат қилиш ҳам даволашнинг бир хилидир. Ибн Сино меланхолияга учраган кишини шодлантириш, у турган уйнинг ҳавосини ҳўллаш ва у ерга райҳонлар ёйиб, ҳушбўй қилиш керак дейди.

80) Шабёр — кечаси ичиладиган мураккаб сурги дори.

81) Матн ҳошиясида шундай изоҳ бор: «Нефтли туз — қора туздир. Лекин қоралиги қора туз бобида айтилганидек эмас, балки унга нефть моддаси аралашганлигидан, уни оловга қўйиб киздирилса, нефть моддаси ажралиб, милҳ андароний каби оқ ва ялтироқ бўлади».

82) Розий шароб ҳидини кетказадиган элаки дори ихтиро қилган. Бу дори нусхасини унинг шогирди ёзиб олган (761-касаллик тарихига қаранг).

83) Шухус — қотиб қолиш.

84) Матн ҳошиясида шундай изоҳ бор: «Шуса зотилжамга ўхшаш бир касаллик бўлиб, унинг фарқи тиббий китобларда ёзилган».

85) Қўлёмзада Розий оғзидан ёзиб олинган йўтал ҳаб дорисининг ҳам нусхаси бор (745-касаллик тарихига қаранг).

86) Илдизлар дейилганда, одатда тўртта ўсимлик-

нинг илдизлари назарда тутилади: арпабодиён, сачратқи, петрушка ва ковул.

87) Шу 19а — варақ ҳошиясида шундай изоҳ бор: «Сирка ёғи деб, сирка билан зайтун ёғини аралаштириб, сирканинг рутубати кўтарилгунча қайнатилгандан кейинги ёғга айтилади. Буни сиркали зайтун ёғи деса ҳам бўлади.

88) «Марҳум устоз» иборасидан бу «Қасалликлар тарихи ва клиник кузатишлар» устоз Розий ҳаётлик даврида ёзиб олинган бўлишига қарамай, устознинг ўлиmidан кейин, касалликлар бўйича тартибга солиниб рисола ҳолига келтирилган.

89) Итрифул ва атрифул шаклида ўқилиши ҳам учрайди. Бу сўз ҳиндча «трипхал» (уч мева)нинг арабчалаштирилганидир. Уч мевадан мақсад бу дорининг асосий қисмини ташкил этувчи ҳалила, балила ва омиладир. Бу маъжунни тайёрлаган биринчи табиб эрамининг эллигинчи йилларида яшаган Андромах деб биладилар.

90) Матн ҳошиясида шундай изоҳ бор: «Муррий» «дуррий» вазнидадир. Авом халқ уни қисқартириб, «мим»га замма, «ро»га касра ва «ё»га сукун қўйиб «мури» дейдилар. Муррий тарҳонга ўхшаб тайёрландиган, Арабистонда машҳур бир овқатдир».

«...Муррий сўзи арабча мумри — ҳазмни осонлаштирувчи деган сўздан келиб чиқиб, бу Халдея табиблари ясаган мураккаб дорининг исмидир. Энг яхши муррий ёзда арпа ундан, чўл ялпизи, укроп, петрушка уруғи, долчин, қаранфил ва бошқа дорилар аралаштириб тайёрланади. Ана шулардан тайёрланган хамирдан хомсўз нон қилиниб, қирқ кун ичида ферментация қилинади. Йўл-йўлақай муррийнинг балиқдан тайёрланганлиги ҳам айтиб ўтилади...».

91) Устоз Розий бу ва бундан бошқа баъзи ҳолларда касал диагнозини аниқлаш билан чегараланган. Шогирдлар шу диагнозга асосланиб, умумий даволаш қондаси бўйича касални даволайверганлар.

92) «Халл-у зайт» яъни «ал-халл ва-з-зайт» тўғри ёзилиши «ал-халл зайт».

93) Қарис — масусга ўхшаш овқат. Қарис — балиқ, эчки, жўжа ва поча каби енгил гўштлар, сирка, янги ва қуритилган мевалар, хушбуй дориворлар ва нордон нарсалардан тайёрландиган овқат.

94) Тафшил — оқланган ясмиқ, нохот ва сиркадан тайёрландиган овқат.

95) Матн ҳошиясида шундай изоҳ бор — сигир поча

суягининг илиги демакдир. Қайрутий баъзи ёғлар билан эритилган асал муми демакдир. Жумладан, бу ўринда «қайрутий» қилинади дейиш, асал муми сигир илиги билан қўшиб эритилади демакдир».

96) Толқонлар дейилганда арпа ва анор донасининг толқони кўзда тугилади.

97) Матн ҳошиясида шундай дейилган: «Иллавс синнавр вазнида». Мусанниф бош айланиши ва довдираш хилларидан ҳисоблайди.

98) Синиқ қавс матни туркчага ағдарган таржимон қўшган сўзлар эканлигини билдиради.

99) «Қизчамиз» дейилишига қараганда Розий шогирдининг қизи бўлса керак.

100) Розий ва ундан кейинги ўрта аср табиблари сутни кўзга соғиш ва уни бошқа дориларга қўшиб кўзни даволаганлар. Масалан, Ибн Сино шундай дейди: «Сут агар кўзга соғилса, кўз оғриғига ва кўзга тушадиган иссиқ моддаларнинг зарарига қарши фойда қилади. ...Кўзга соғилган сут кўздаги қизил нуқталарни кетқазади».

101) «Қуруқ ва кукун ҳолидаги кўз дорисига буруд дейилади. Кўзни қувватли ва равшан қиладиган шундай бурудлардан бирининг нусхасини шогирд ўз устози Розий оғзидан ёзиб олган (757-касаллик тарихига қаранг).

102) Яъни устоз мазкур 65-касаллик тарихида айтилган чора — кашнич сувида эритилган қизил буруд суртишни буюрган.

103) Бу касаллик тарихининг давоми ёзилган, тахминан, бир варақ йўқолган. 22а — варақ матнининг биринчи икки сатри ўша йўқолган варақ матнининг давоми.

104) Паннус — кўзнинг шиллиқ пардаси ва мугузсимон қават сатҳида кўриниб турадиган томирларнинг кўпчишидан ва у томирлар ўртасида тутунга ўхшаш бир нарсанинг тўқилиб туришдан пайдо бўладиган пардадир.

105) Шу сўздан кейин, қўлёма матнидан тахминан бир варақ йўқолган.

106) «Нохуна шиллиқ пардани ёки кўз ғўлагини ўраб турган парданинг ўсишидир».

107) Розийнинг бевосита даволаганлигига мисол бўлади.

108) Ҳисримия ейиладиган овқат бўлиб, у узум ғўрасидан суммоқия каби тайёрланади.

109) Суммоқия ейиладиган овқат бўлиб, у шундай

тайёрланади: «семиз гўштни тўғраб ҳўл доривор, пиёз ва кунжут ёғида ивителиди; шундан кейин ундаги енгил қизил гўштини олиб қиймаланади ва мис қозонда қизитилган ёққа ташланади ва сув билан пиширилади; пишиш жараёнида унинг устига озгина-озгина мазкур гўшт селидан селиб турилади. Гўшт пишгандан кейин устига озгина кашнич ва мурч ташланади; ундан кейин татимни сувда ивितिб, унинг тоза сувини ва янчилган ёнғоқ ва янчилган ялпиз ташланади.

110) Кўкнор шароби дейилганда мураккаб дори тушунилади. Худди шундай мураккаб дори нухасини шогирд устози Розий оғзидан ёзиб олган (762 — касаллик тарихи билан солиштиринг).

111) Бу жойда шогирд ўз устозининг баъзи касалликларни қандай тадбир ва дорилар билан даволаганлигини шоҳид сифатида баён қилган. Бу рақамдаги баён шу жиҳатдан қолган касалликлар тарихидан фарқ қилади.

112) Матн ҳошиясида шундай изоҳ бор: «Чаҳор раг — «жим» ва «ҳо» нинг фатҳаси билан ўқиладиган ва тўрт томир деган маънодаги форсча номдир. Аммо тиббий истилоҳда лаб устидаги тўрт томир демакдир. У томирларнинг иккитаси бир лабда, иккитаси бир лабдадир».

113) Бу касаллик тарихини шогирди қўшган.

114) Хуноқ — бўғилиш сўзи этимологик маъноси жиҳатдан анги́на га тўғри келади.

115) Розийнинг шогирди ўз устози оғзидан милкни маҳкамлайдиган, тишлар қимирлашини йўқотадиган элаки нухасини ёзиб олган (760 — касаллик тарихига қаранг).

116) Розийнинг шогирди ўз устози оғзидан ёзиб олган қустирувчи дорининг бир нухасини ва уни истемол қилиш тартибини шу рисолага қўшган (748 — касаллик тарихига қаранг).

117) Бу жойда ушбу «Касалликлар тарихи»ни жамлаган Розийнинг шогирди илтимос қилганлигини айтаётир.

118) Ушбу касалликлар тарихини тўплаган шогирд устози Розийдан сўраган. Бу билан шогирд асарни тўлдираётир.

119) Ҳижоб — гавдадаги бўшлиқларни ва органларни қоплаб турувчи сероз пардалар: 1) қорин пардаси (Peritoneum); 2) плевра пардаси — кўкрак қафасининг ич томонидан ва ўпканинг устидан ўраб турувчи парда.

120) Хиёршанбар асали деб, хиёршанбар мевасининг қорнидаги ёпишқоқ қора қуюлиб қолган суюқликка айтилади.

121) Матн ҳошиясида шундай изоҳ бор: «Иҳол ҳамзанинг «каса»си билан ўқилади. Бу бир таомдирки, енгил гўштар ва баъзи доривор ўтлар сирка билан қайнатилади. Сўнг сувини олиб ичилади ва нон ботириб ейилади». Аъзамхон «иҳол»ни «аҳол» деб ўқиш ҳам мумкинлигини бошқа маълумотлар билан бирга келтирган.

122) Розий бундай ишни ўз атрофидаги шогирдларидан бирига буюрган.

123) Йўтал билан кўп балғам ташлайдиган кишиларга муносиб зуфо қайнатмаси нусхасини шогирд ўз устози Розий оғзидан ёзиб олиб, шу «Қасалликлар тарихи»га киритган (746 — касалликлар тарихига қаранг).

124) Шақиқа — мигрень, яъни бош оғриғи; кўпинча бошининг ярми оғриганлиги сабабли гемикрания деб ҳам аталади.

125) Буломаж ва буломож — ун, шакар ва ёғ билан пишириладиган бир хил озқат. Бунини кўкрак сутидан ажратилган гўдакларга ҳам тайёрлаб берилади.

126) Ҳошияда шундай изоҳ бор: «Қасб — бир хил жуда яхши қуруқ хурмо, оғизга олинганда ушалади, ёпишмайди».

127) Бу жойда, яъни 55б — варақ билан 56а — варақ ўртасида тахминан матндан бир варақ йўқолган. Шунинг учун 282 — касаллик тарихи касалнинг баёни билан тугаб қолган.

128) Бу касаллик тарихининг бош қисми йўқолган варақда кетган.

129) Маъжун сўзининг луғавий маъноси қорилган ва хамир қилинган бўлиб, ажин (хамир) сўзидан олинган.

130) Зимод — қуюқ суртма ёки қўйиб боғланадиган дори.

131) Абу Бакр Муҳаммад Ибн Закариёнинг таркиб қилган аристолохия маъжунини рабу маъжуни деб ҳам аталади. Бу маъжун рабу, зиқ ан-нафас ва балғамли йўталга фойда қилади. Таркиби: думалоқ аристолохия, ёввойи зира, мурч, ёввойи ясмиқ, оқ горчица уруғи, аччиқ бодом мағзи ва қичитқи ўт уруғи — ҳар биридан беш дирҳам, қуруқ зуфо, чучукмия шираси ва парсиёвишон — ҳар биридан ўн дирҳам; араб елими уч дирҳам; ҳаммасини янчиб ва элакдан ўтказиб, уч баробар тоза асал билан маъжун қилинади. Бир ичими уч дирҳам. Зуфо қайнатмаси билан истеъмол қилинади». Ро-

зийнинг ўзи таркиб этган зуфо қайнатмасининг таркиби шу жойда 746 — касаллик тарихида келтирилган.

132) Исфидбож — шўрвага ўхшаш овқат номи. У товуқ ёки бузоқ гўшти каби енгил гўштлардан тайёрланади ва шўрвага ўхшаб пиширилади. Исмалоқ, қовоқ, оқланган арпа, пўсти олинган нохот каби таъми ўткир бўлмаган доривор ўсимликлар маҳсули қўшилади. Яхши-си товуқ гўшtidан тайёрлашдир.

133) Бу касаллик тарихи шу кузатишларни жамлаган Розий шогирдининг шахсий клиник кузатишидир.

134) Қишқия ёки кишкин деб арпа нонга айтилади. Шунингдек, арпа, бугдой, йирик ловия ва нохот ундан тайёрланган нонга ҳам кишқия дейилади.

135) 76 — варақдан кейин, тахминан бир варақ мати йўқолган. 320 — касаллик тарихининг давоми ва 8а — варақда давоми қолган, бошқа бир касаллик тарихининг бош қисми ўша йўқолган варақда кетган.

136) Уруғлар деганда арпабодиён, петрушка ва Рум арпабодиёнларининг уруғи назарда тутилади.

137) Диабет айрим кимёвий моддалар ёки сийдикнинг кўплаб чиқарилиши билан кечувчи потологик ҳолат.

138) Исфидбож «гўшт, пиёз, ёғ, пишлоқ ёки нон ва сутдан тайёрланадиган овқат». Бу ўринда исфидбожнинг нон ва сутдан тайёрланадиган хили назарда тутилган.

139) Бу араб тилида сувни билдиради. Бу жойда истисқо касаллиги назарда тутилган бўлса керак.

140) «Тўғри ичак, яъни олтинчи ичак сабабли бўладиган ич кетишнинг баъзиси оғриқ билан бўлиб, захир деб аталади; тўғри ичакнинг тортилиб ва қирлиб оғришига ҳам захир дейилади; баъзан у оғриқсиз ҳам бўлади».

141) Музаввара — гўшtidан тайёрланадиган овқатнинг бир хили, у қийма қилинган гўшт қайнатмасидан иборат бўлиб, одатда касаллар учун тайёрланади. Бошоқли ўсимликлар ва сабзавотдан гўшт қўшмай тайёрланадиган овқат. Мазкур ҳар икки изоҳ ҳам тўғри. Музавварани табиб кўрсатмасига биноан гўшт қўшиб ҳам гўшт қўшмай ҳам тайёрланади. (Шу жойда 501, 572, 619 — касалликлар тарихига қаранг).

142) Розийнинг Хуросон ҳокимини бир неча бор боққанлиги унинг Хуросон ва Ўрта Осиёда ҳам яшаб, бу ўлкалардаги илм аҳллари билан мустақкам алоқада бўлган деган фикрни яна бир бор тасдиқлайди (27 — касаллик тарихига қаранг).

143) 676 — варақдаги матн шу жойда тугайди. Ундан кейинги бир варақ йўқолган. 676 — варақ ҳошиясидаги пойгирдан маълум бўлишича йўқолган варақ «бир соат» сўзи билан бошланган бўлиб, 387 — касаллик тарихининг сўнги қисми ва 388 — касаллик тарихининг бош қисми йўқолган варақда кетган.

144) Матнда «Хотира дафтари»нинг тилга олинishi, ҳақиқатан ҳам Розий ва унинг шогирди нодир касалликлар ва уларга ишлатилган дориларни махсус «Хотира дафтари»га ёзиб борганлар ва лозим бўлган вақтда ундан фойдаланганлар. Розий шогирди «Хотира дафтари»ни тартибга солиб, рисола ҳолига келтиргани учун уни бир неча марта «бу китоб» деб тилга олган (290, 674, 764 — касалликлар тарихига қаранг).

145) Бу сўзлар Розийнинг Бағдодда бўлганлигидан далолат беради.

146) Елимшак — ёш мол суюги ва терисидан тайёрланадиган тиниқ, мазасиз елим (желатин).

147) Абу-л-Ҳасан Аллон — Розий шогирдларидан бири.

148) Алоҳида таъкидлаш керакки, касаллар соғойиб кетганларидан кейин ҳам, Розий ҳузурида бўлиб, саломатликларини янада яхшилаш учун қўшимча маслаҳатлар олганлар ва устоз назоратида бўлганлар. Бу ҳол ҳам ҳозирги замон медицинасидаги даволаш услубига мос келади.

149) Куркум деганда одатда заъфарон назарда тутилади. Ибн Сино асарида катта куркум дорисининг истисқога фойда қилиши ва Жолинуснинг кўрсатишича тайёрланадиган таркиби берилган.

150) Бу жойда Розий билан бирга бўлган шогирдлари, жумладан ушбу касалликлар тарихини тўплаган шогирди кўзда тутилган.

151) Бу жумланинг давоми ўтган варақда йўқолган. Йўқолган, варақда талоқ касалликларига бағишланган XX боб номи ва унинг бош қисми бўлган, буни шу касалликларга бағишланган 74а — варақда сақланиб қолган 423, 424, 425 — касалликлар тарихининг мазмунидан билиш мумкин.

152) Розий Ибн Сино каби диабетни буйрак касалликларига қўшган. Бунга сабаб — диабет касаллигида ташналик билан бирга, сийдикнинг кўпайиши (полнурия) бўлса керак.

153) Балғам ва савдодан пайдо бўлган бовасир елларига қарши истеъмол қилинадиган «норжил ёғи» деб аталувчи ёғни олиш усулини шогирд ўз устози оғзидан



ёзиб олиб, шу рисолага қўшган (754 — касаллик тарихига қаранг).

154) Руфус — Рим империясининг Жолинуздан кейинги йирик табиби. Траян ҳукмронлиги даврида (83—117) Рим ва Мисрда яшаган Руфус ўрта аср Шарқ табobati арбоблари ўртасида, жумладан Розий ва Ибн Синоларнинг ҳам эътиборини қозонган. Унинг кўпгина асарлари Ҳунайн ибн Исҳоқ ва бошқалар тарафидан араб тилига таржима қилинган.

155) Мазий — эрлик олати тагида жойлашган простота безининг ишлаб чиқарадиган секретети; бу суюқлик олат қўзғалганда чиқарилади.

156) Қўлэзма 786 — варағидан кейин, тахминан бир варақ йўқолган. Йўқолган варақда 457 — касаллик тарихининг бош қисми кетган.

157) Ўрта асрларда сийдик йўлига бундай дориларни зарроқа даволашга хос пуркагич (спринцовка)га ўхшаш бир асбоб билан юборилган.

158) Яъни 461-касаллик тарихида айтиб ўтилганидек.

159) Гўшт суви дейилганда замонамиздаги табибларнинг кўплари ичида гўшт пишйрилган сув деб ўйлайдилар. Ҳолбуки бундай эмас, балки гўшт суви — қийма қилинган гўштни пиширганда чиқадиган селдир. У гўшт хил-хил бўлиб титилгунча яхшилаб қовуриб пиширилади ва оқиб чиққан селини сузиб ичирилади.

160) Бу 494-касаллик тарихи мазмунидан маълум бўлишича, Абу-л-Ҳасан Аллон устоз Розийнинг етук шогирдларидан бири бўлган. Устоз Розий Ҳузурда ҳам, йўқ вақтида ҳам касалларни қабул қила олган.

161) Айрим луғатларда қимқим — хурмо ғўраси деб изоҳланган.

162) Рикобий зайтун ёғи «рикоб» сўзи билан боғлиқ, «рикоб» эса салт миниладиган туяни билдиради. Рикобий зайтун Шомдан туяда келтириладиган зайтун ёғидир.

163) Бу хат мазмунидан устоз Розий бевосита кўрган касалларгагина эмас, билвосита, жумладан хат орқали мурожаат қилган касалларга ҳам зўр аҳамият ва ҳозиқ табибларга хос одамгарчилик билан муносабатда бўлганлиги ва уларни муолажа қилганлигини яққол кўрамиз.

164) Изоҳ 167-рақамга қаранг.

165) «Агар мозини қайнатиб, кейин янчиб орқа тешикка боғланса, у ердаги шишларни қайтаради. Чўғда

кўйдириб, сирка билан ўчирилса ва кейин янчиб қўйилса, оқаетган қонни тўхтатади».

166) Матнда шу сўз устига бошқа хат билан «ўттиз» сўзи ёзилган.

167) Масус — табиблар истилоҳида сихга тортилган зиравор кабоб, доривор қайла ва музаввараларга ҳам масус дейилган. Кейинги ҳолда жўжа, ёш семиз қуш, кўзи ва эчки гўштлирининг қай биридан масус қилишни хоҳланса, унга семизўт, сачратқи, исмалоқ, янги кашнич, итузум барги каби кўкатлар ва хоҳланганча хушбўй дориворлардан қўшиб пиширилади. Нордон бўлишини хоҳланса қорақанд, нордон анор ёки татим кабилардан, ширин бўлишини хоҳланса шакардан доривор сифатида қўшиб истеъмол қилинади.

168) «Қарис»ни «қарисия» ҳам дейилади.

169) «Суммоқ»ни «суммоқия» ҳам дейилади.

170) «Ҳисрим»ни «ҳисримия» ҳам дейилади.

171) «Дуб ёнғоқда бор нарсанинг энг буриштирувчанроғи унинг жафти, яъни ички қобиғидир».

172) Салоя — доривор нарсаларни упадек янчишда фойдаланиладиган тош.

173. Розий шогирди ўз устози оғзидан қон кетишга қарши ишлатиладиган ҳуқна дори нусхасини ёзиб олган бўлиб, у ҳақда шундай дейди: «Ичакларда томирларнинг очилиши сабабли бўлган қон кетишни тўхтатиш учун қўлланилади. Устознинг таркиб қилган дориларидан» деб унинг нусхасини келтиради (749 — касаллик тарихига қаранг).

174) Тупроқлар қуйдагича: оқар ширин сувлар остидаги тупроқнинг табиати совуқ ва қуруқ бўлади. Шўр ердаги тупроқ, шўр денгиз ости тупроғи, аччиқ ва гургут аралашмаси бўлган ерлар тупроғининг табиати иссиқ ва қуруқ бўлади. Булар жумладан тутувчи ва қуритувчи хусусиятга эга бўлиб, ични тўхтатади, шишларни таркатади, кўп вақт от миннишдан орқа тешикда пайдо бўлган қизиш ва алангаланишини босади. Бошқа муносиб дорилар билан биргаликда истеъмол қилиш сил, қон туфлаш ва ичакларнинг тирналишида ишлатилади.

175) Норанж — померанец қўшиб тайёрланган овқатнинг бир хили.

176) Туффоҳия — олма қўшиб тайёрланадиган овқатнинг бир хили. Энг яхши хилини нордон ва ширин олмадан қиладилар. У ич касалликларга фойда қилади. Олма қўшилган овқат ҳақида Ибн Сино шундай дейди: «Хамрнинг ичда пиширилган олма иштаҳанинг кам-

лигига фойдадир... хамирнинг ичида пиширилган олма гижжалар ва дизентерияга фойда қилади.

177) Норбожияни норбож ҳам дейилади. Бу майиз, анор дони, пиёз ва гўштдан қилинадиган овқат. У меъда заифлиги ва ёмон ҳазм қилишликда фойда қилади. Норбожияни тайёрлаш: битта товуқ, икки ритл семиз гўшт олиб, унга пиёз, кашнич ва ёғ қўшиб пиширилади. Анор донаси ва майиздан икки ритл (майизни аввал сувда ишқаб ювиб тозаланади), бир неча дона боғ ялпизининг янгисидан ва уч уқия пўчоғи тозаланган бодом унга ташланади. Бу дори овқат пишганидан сўнг қозоннинг атрофини лой билан суваб оловдан туширилади.

178) Розийнинг шогирди ўз устози оғзидан қусишни тўхтатадиган ва меъдани бақувват қилиб, ҳиқичоқни тўхтатадиган ҳаб дорисининг бир нусхасини ёзиб олиб, ушбу рисолага киритган (758 — касаллик тарихига қаранг).

179) Совитувчиларга жумладан сирка, гул суви ва кофур киради (Шу жойда 562 — касаллик тарихига қаранг).

180) Розийга лаб ёрилишига қарши ишлатиладиган жуда кўп дорилар маълум бўлган. Бу ҳақда «Қонун»да ҳам етарли маълумотлар бор. Аммо бу ўринда лаб ёрилишини маний суртиб тузатиш нодир ҳодиса бўлганлиги учун клиник хотиралар тарзида бу ерда келтирилган.

181) Розий Жолинус ва бошқа машҳур табибларни танқид қилишга журъат қилган биринчи арабийнавис табиб ва олимдир.

182) Саъфа ярим тошмалар жумласидан... Саъфа қичишадиган енгил тошмалар шаклида бошланиб, баданнинг бирмунча жойларида пайдо бўлади, сўнгра қовжираган ярага айланиб, қизғиш ранга ўтади, баъзан эса ундан сариқ сув оқади ва буниси ширинча ва ҳўл саъфа деб аталади. Баъзан дастлабки пайтда қуруқ темираткага ўхшаб, кўпинча, қишда қўзғалади, сўнгра тез йўқ бўлиб кетади.

183) Ажз дейилганда умуртқанинг қуйи қисми назарда тутилади.

184) Бир фарсах — 6 км.

185) «Фил» касаллиги — элфантиазис — бунда вена кенгайиши касаллигида бўладиганидек оёқ панжаси катталишиб йўғонлашади. Бу касаллик баъзан савдойи хилтдан бўлади, — бу кўпроқ учрайди, — баъзан қуюқ балғам хилтидан бўлади. Гоҳо у томир кенгайишининг сабабларидан ва яхши қондан ҳам бўлади,

кейинги ҳолда қон кўп тушиб, оёқ ундан оз бўлса ҳам озикланади, бунда оёқ олдин қизил бўлиб, кейин қораяди. Фил касаллигининг сабаби кучлик равишда тўлиб кетиш, ҳарорат кўплигидан аъзонинг кучсизлиги ва аъзонинг ҳаракатдан қўзғалган зўр ҳарорат туфайли қонни кўп тортишлигидир. Бунинг пайдо бўлишлигига ҳам томир кенгайишига ёрдам этадиган ҳоллар ёрдам этади.

186) Бу жойда биринчи шахс номидан гапираётган киши Розийнинг шогирди, ушбу «Касалликлар тарихи» ни жамлаган табиб.

187) 466 — варақ ҳошиясида шундай изоҳ бор. «Ҳамзанинг «какра»си билан ўқилади. Бу енгил гўшtlар билан баъзи бир доривор ўтлар ва сирка қўшиб қайнатиб пишириладиган овқат. Суви қайнаб етилгандан кейин унга нон ботириб ейилади». Иҳолни баъзилар «аҳол» деб ҳам талаффуз этадилар. У ҳақда яна шундай тушунча бор: Иҳол нордон қайлаларнинг бир турн бўлиб, у иссиқлик дориворлар, гўшт қайнатмаси ва сиркадан иборат бўлади. Баъзилар уни совитилган сикбожнинг ёғ ва гўштидан ажратиб сузиб олинган суви дейдилар.

188) Қўлёманинг 1056 — варағидан кейинги тахминан бир варағи йўқолган. 632 — касаллик тарихининг охири ҳам ўша варақда кетган.

189) Қўлёманинг 1076 ва 108а — варақлари ўрта-сида тахминан бир варақ йўқолган. 645 — касаллик тарихининг охири ва 646 — касаллик тарихининг бир қисми ҳам ўша варақда кетган.

190) Ибн Сино бу касаллик ҳақида жумладан шундай дейди: «Асосий органлар, айниқса юрак алангамай бошласа, ...ингичка оғриқ касаллиги пайдо бўлади».

191) «Чироқ алангаси чироқдонга қуюлган ёғни тугатиб, пилликка шимилган ёғни тутатишга ўтганидек, ҳарорат биринчи қисмдан бўлган рутубатларни тугатиб, иккинчи қисмдан бўлган турубатларни тугатишга тутинса, бу касалликнинг иккинчи даражаси бўлиб, у «сўлиш» (зубул) ёки юнончада морасмус деб аталади».

192) Сийқа деб бошнинг сочи тўкилган қисмига айтилади.

193) «Диабет сувнинг қандай ичилган бўлса, шундайинча қисқа вақтда сийилиб чиқишидир». Бу касалликнинг диабетдан ташқари яна бир неча юнонча номлари бор; араб тилида ҳам бир неча номи бўлиб, жумладан дулоб араб тилига форс — тожик тилидан ўтган бўлиб, сув торгадиган чархни билдиради. Бу сўз араб

тилига ўтганидан сўнг унинг арабча кўплик формаси «даволиб» яратилган. Дулоб араб алифбоси билан ёзилган туркча китобларда «тулоб» шаклида ҳам учрайди.

194) Ҳариса гўшт ва дондан тайёрланадиган овқат. Энг яхши хилини тоза оқ буғдой ва юмшоқ гўштлирдан, жумладан семиз ёш қуш ёки суягидан ажратилган семиз ёш қўй гўшtidан қилинади.

195) Мисвок иссиқ мамлакатларда ўсадиган кичик дарахт номи. Унинг шохчаларидан «мисвок» («тиш то-залагич») қилинади.

196) Бу жумла мазмун жиҳатидан кейинги жумла-ларда баён қилинган фикрга мос келмайди.

197) Ибн Сино мўйнинг қора ва оқ бўлиши ҳақида бундай дейди: ...«қон ёғлиқ, қуюқ ва ёпишқоқ бўлар экан, мўй қора бўлади, агар қон сувсимон бўлиб қолса, мўй оқара бошлайди».

198) Хилфа ёки бирон кишини хилфа тутди дейил-ганда унинг халожойга тез-тез бориб келадиган бўлиб қолганлигини билдиради.

199) Бу жумладан Рўзийнинг «Ақрободин» номли асари ҳам шу «Қасалликлар тарихи ва клиник кузатиш-лар» билан бир даврда ёзилганлигини ва ҳар иккала асар кузатиш ҳамда тажриба натижалари эканлигини биламиз. Шунингдек, ундан ўз устози клиник кузатиш-ларини жамлаб, рисола ҳолига келтирган шогирд унинг «Ақрободин» номли асарини оққа кўчиришда ҳам қат-нашганлигини сезамиз.

## СОДДА ДОРИЛАРНИНГ ЛУҒАТЛИ КЎРСАТКИЧИ

(Араб — ўзбек — рус тилларида)

### — А — (алиф)

Абҳал*	— арча уруғи, меваси — можжевельные ягоды. Абу Али Ибн Сино «Тиб қонуни» II-жилд, 10-рақам**.
Утруж	— цитрон, лимон 37.
Ижжос	— олхўри — слива 39.
Изхир	— қора чайир — ситник армотный.
Ардаж	— арча, қ. Абҳал 10.
Ос	— марсин — мирт 4.
Асорун	— асорун — копытень 8.
Исбандон	— хардал — горчица, қ. Хардал 749:
Усруб	— қўрғошин — свинец.
Устухудус	— Рум райҳони — лаванда греческая 20.
Исфонох	— исмалоқ — шпинат 50.
Исфидбож	— қўрғошин упаси — свинцовые белила.
Исфидбож ар-расос	— қалай упаси — оловянные белила 40.
Усбур	— махсар — сафлор красильный қ. Усфур 534.
Атроф	— атроф, почка — нижняя часть ноги животного.
Оғоч қовуни	— оғоч қовуни, қ. Утружж 37.
Афтимуи	— девпечак — повилка 19.
Афсантин	— эрман — польнь горькая 3.
Афъюн	— афъюн — опий 36.
Ақоқиё	— ақоқиё, араб акациясининг шираси — сок или камедь аравийской акации 5.
Иклил ул-малик	— қашқар беда — донник лекарственный 1.
Игир	— игир, қ. Важж 208.
Амруд	— нок — груша.

\* Араб алифбосидаги арабча номлар ўзбекча транслитерацияда берилмоқда.

\*\* Бундан кейинги ҳолларда фақат шу Ибн Сино «Тиб қонуни» китобининг II — жилд «Т. «Фай», 1956 й. рақамларини кўрсатиб борамиз.

Амбарборис	— зирк, қорақанд — барбарис қ. зиршк 24.
Антимун	— сурма — сурьма, коллирий.
Анжура	— қичитқи ұт — крапива 35.
Андароний ёки дароний	— андароний тузи, оқ туз — белая поваренная соль.
Анзарут	— анзираг гўштхўр — камедь растения; сархоколин 9.
Анақардиё	— анакардиё, қ. Балозур 86.
Анисун	— Рум арпабодиёни — анис 2.
Илгин — юлгун	— тамарикс, қ. Тарфо 304.

— Б —

Бобунаж	— мойчечак — ромашка лекарственная 80.
Бодранжбуя	— лимон исли райҳон — мелисса лекарственная 99.
Бозруж	— тоғ қора райҳони — базилик огородный 111.
Боқилло	— боқилло, йирник ловия — бобы конские 124.
Болдири қора	— сувсумбул, сумбулсоч, қ. Барсиёвушон 110.
Бон	— бон, бон дарахти — бан или моринга бескрылая 79.
Биринжосф	— бўйимодарон — полынь — чернобыльник 85.
Басфойиж	— бистпоя — полиподиум, многоножка 117.
Басал	— пиёз — лук репчатый 88.
Батт	— ўрдак — утка 109.
Биттих	— қовун — дыня.
Биттих ҳиндий	— тарвуз — арбуз обыкновенный 95.
Бақар	— сигир — корова.
Бақла ал-ҳамқо	— семиз ұт — портулак огородный 114.
Бақла ал-муборака	— бақла ал-муборака — «благословенный овощ», қ. Бақла ал-ҳамқо.
Балозур	— балозур — анакардиум аптечный қ. Анақардиё 86.
Балах	— хом хурмо, хурмо ғўраси, қ. Тамр 732.
Баласон	— балзам оғочи, балзам дарахти — бальзамовое дерево 82.
Баллут	— дуб ёнғоғи — дуб, жолуди 120.
Банж	— бангидевона — белена 107.
Банафсаж	— гунафша — фиалка душистая 83.
Бурақ	— бурақ — сода природная 87.

Байз	— тухум — яйца 96.
Билаку тош	— қайроқтош — «точильный камень», песчанник.
Барсиёвушон	— сувсумбул, сумбулсоч — венерин волос, аднантум 110.
Балиж	— жўжа — цеплёнок.
Панба	— пахта — хлопчатник ар. Қутн 633.
Панир	— пишлоқ, қ. Жубн 161.
Пуроса	— гандано, порей пиёзи, қ. Куррос.

### — Т —

Турбид	— турбуд — турбит 735.
Тархун	— шеролчин — эстрагон 302.
Тарсий	— тарсий. Бу ушшақ — қаврак елими — аммонияк 738.
Таранжубин	— янтоқ шакар — манна верблюжьей колючки 724.
Таръёқ	— таръёқ — терьяк.
Туффоқ	— олма — яблоки 734.
Тамр	— хурмо — финики 732.
Тамар ҳиндий	— тамар ҳиндий — тамаринд 721.
Тин	— анжир — смоковница 736.
Салж	— қор — снег 744.
Савр	— буқа — бык.
Сум	— саримсоқ — чеснок 740.

### — Ж —

Жоварс	— Тариқ — просо 165.
Жовшир	— говшир — опопанакс 140.
Жубн	— пишлоқ — сыр 161.
Жади	— эчки — коза.
Жулоб	— гулоб — розовая вода, Қонун V, 110, 7-изоҳ.
Жулла нор	— анор гули — цветок гранатника 149.
Жуланжубин	— гуланжубин, гулқанд — пастила из лепестков розы с мёдом.
Жундибидастар	— қундуз қири, уғлон оши — бобровая струя 139.
Жантиёна	— гентиана илдизи — горечавка 142.
Жавз	— ёнгоқ — орех грецкий 137.



Жавз ал-қай

— қустирувчи ёнғоқ — рвотный орех, чилибуха. Беруний (Избр. Произ. т. IV. Т., «Фан», 1973 г.) «Сайдана», 272-рақам\*.

— Ҳ —

Ҳаб ар-рашод

— индов, қ. Хурф. 246.

Хурф

— индов — кресс посевной қ. Хаб ар-рашод 246.

Ҳасак

— темир тикан — якорцы 248.

Ҳисрим

— ғўра узум — незрелый виноград. Беруний 342.

Ҳалл

— кунжут ёғи, қ. Шираж. Беруний 630, 5-изоҳ.

Ҳулба

— сариқ йўнғиқча — пажитник сенной 259.

Ҳуммоз

— қўзнуқулоқ — щавель 255.

Ҳинта

— буғдой — пшеница 254.

Ҳанзал

— Абу Жаҳл тарвузи — колоквинт 251.

— Х —

Хабас

— металл чирки — окалина (или шлак) 775.

Хабас ал-ҳадид

— темир чирки — окалина (или шлак) железа. Беруний 73, 9-изоҳ.

Хардал

— хардал — горчица, қ. Ибандон 749.

Харнуб

— жинжак — розковое дерево 761.

Хирваъ

— канакунжут — клеццевина обыкновенная 783.

Хазаф

— сопол — черепок 762.

Хасс

— коҳу, сутҷўп — латук қ. Марул 757.

Хашхош

— кўкиор — мак спотоврный 747.

Хитмий

— гулхайри — алтей лекарственный, проскурняк 748.

Халл

— сирка — уксус 771.

Хавлон

— тоғжумурт — крушина слабительная.

Хавлинжон

— хавлинжон — галанга 759.

Хиёр

— бодринг — огурец посевной. Беруний 379.

Хиёршанбар

— хиёршанбар — кассия стручковая 756.

Хирий

— шаббўй — желтофиоль обыкновенный 772.

\* Бундан кейинги ҳолларда бу китобдан иқтибос қилинганда муаллиф номи ва рақамни кўрсатиб ўтамай.

— Д —

Дор фулфул	— узун мурч — перец длинный 178.
Дажож	— товуқ — курица 174.
Дарунаж ақрабий	— чиёнсимон дорунак — доронник скорпионовидный 169.
Дафна	— дафна дарахти, лавр дарахти — лавровое дерево Беруний 448.
Дам ал-ахавайн	— бақам дарахтининг елими, хуни сиёвашон — драконова кровь 186.
Духн	— ёғ — масло 190.
Дуф	— айрон — кислое молоко с водой. Беруний 347, 3-изоҳ.
Дарур	— толқон дори, хушбўй қамш толқони — порошок из душистого тростника. Беруний 843, 1—5-изоҳлар.

— Р —

Раиб	— қатиқ — кислое молоко. Беруний 347, 2-изоҳ.
Розиёнаж	— арпабадиён — фенхель 668.
Ромик	— оромангиз, оромдору. Беруний 456, 1-изоҳ.
Рабб	— шарбат, қиём — сгущенный сок. Беруний 644.
Рутаб	— ҳўл хурмо — свежие финики 670.
Рамод	— кул — зола 673.
Руммон	— анор — гранатник 676.
Рибос	равоч — ревень персидский 677.

— З —

Зож	— зок — купорос 220.
Зубд	— қаймоқ — маска — сливки, масло сливочное 226.
Зибл	— тезак, ахлат. — кал 235.
Забиб	— майиз — изюм 240.
Зарованд	— зарованд — аристолохия 238.
Зардолу	— ўрик, қ Мишмиш. Беруний 159, 8-изоҳ.
Зиришик	— зирк, қ. Амбарборис 24.
Зурунбод	— ёввойи занжабил — дикий имбирь 217.
Заъфарон	— заъфарон — шафран 228.
Занбақ	— ясмин — жасмин. Беруний 171, 34-изоҳ.
Зинжор	— зангөр — ярь — медянка 229.
Занжабил	— занжабил — имбирь 214.

- Зуфо — зуфо — Ҳисоп обыкновенный. Беруний 507, 2-изох.
- Зуфо ратб — ҳўл зуфо — ланоллин 215.
- Зайтун ёки зайт — зайтун ёғи — маслина, оливковое масло 236.
- Зайт рикобий — рикобий зайтун ёғи (туяларда Суриядан келтириладигани) — оливковое масло, вывозимое из Сирии на верблюдах, Беруний 515, 24-изох.

— С —

- Содаж — содаж — малобатр 479.
- Сабистон — Сабистон олхўриси — слива сабестийская, кордия. Беруний, 526, 1-изох.
- Сазоб — газак ўти — рута 506.
- Саъгар — каклик ўти — душица 493.
- Суъд — тўпалоқ — клубни сыти 476.
- Сафаржал — беҳи — айва 522.
- Сақмуниё — сақмуниё — скаммоний, смола скаммония 497.
- Сукк — сукк, омла шираси — искусственное благовоние 483.
- Сакбинаж — Эрон қаврағи — сагапен 498.
- Суккар — қамиш шакар, қанд — сахар тростниковый 513.
- Сиканжубин — сиканжубин — уксусомед. Беруний 551.
- Силқ — лавлаги — свекла обыкновенная 505.
- Салиха — Цейлон доличины — корица цейлонская 517.
- Суммоқ — татим — сумах дубильный 504.
- Самак — балиқ — рыба 520.
- Самн — сариёғ — масло, масло топленое 515.
- Санам жамол — туя ўркачи — горб верблюда.
- Сано Маккий — Маккий сано — кассия, сениа. Беруний 573, 1-изох.
- Сунбул — сумбул — сумбул, вард 516.
- Сунбул Ҳиндий — хинд сумбули — «индийский сумбул», Беруний 571, 1-изох.
- Совринжон — савринжон — безвременник 489.
- Сус — чучукмия — солодка, солодковый или лакричный корень 495.
- Савсон — гулсафсар — лилия 492.
- Савсон осмонжуний — кўк гулсафсар — «голубой саусан», касатик. Беруний 575, 1-изох.
- Савиқ — толқон — толокно 518.

— Ш —

Шоҳтараж	— шохтара — дымянка 690.
Шабб	— аччиқтош — квасцы 700.
Шаббу	— шаббуи қ. Хирий 772.
Шибис	— укроп — укроп 704.
Шаҳм	— ёғ, чарви — сало, жир 713.
Шароб	— шароб, мусаллас — вино 720.
Шаъир	— арпа — ячмень 712.
Шақоқул	— ёввойи сабзи — дикая морковь 697.
Шалғам	— шолғом — репа 707.
Шамъ	шамъ-воск қ. Мум 705.
Шиҳ	— дармана — полынь цитварная 693.
Шираж	— кунжут ёғи — кунжутное масло, қ. Ҳалл. Беруний 630.
Шитараж	— чакамуғ — клоповник широколистный 691.

— С — (сод)

Соқиз	— сақич — жевательная смола.
Сабр ёки сабир	— сабр, алой — сабур 603.
Самр	— елим — камедь аравийской акации 599.
Баёз сандал	— оқ сандал — Белый сандал 597.
Сандал аҳмар	— қизил сандал — красный сандал 597.

— Т —

Табошир	— табошир — конкреция бамбука 301.
Таросис	— «ер олати».
Тархун	— шеролчин — полынь — эстрагон 302.
Тарфо	— юлғун — тамарикс 304.
Туроқ ўти	— укроп, қ. Шибис 704.
Тин	— тупроқ, лой, гил — глина 312.
Тин арманий	— арман лойи — армянская глина 313.
Тин хуросоний	— Хуросон лойи — хорасанская глина.
Тин махтум	— муҳр лойи — печатная глина 311.
Тин нишобурий	— Нишопур лойи — нишопурская глина
Туюр аҳлия	— уй қушлари — домашние птицы

— Ъ — (айн)

Оқирқарҳо	— назла ўти — слюногон 536.
Алас	— ясниқ — чечевица 546.
Асал	— асал, бол — мёд 547.
Усфур	— махсар — сафлор красильный 534.

Усфур	— чумчуқ — воробей
Афс	— мози — галлы, чернильные орешки 542.
Инаб	— узум — виноград 556.
Инаб ас-саълаб	— итузум — паслён 537.
Анз	— урғочи эчки — коза
Унсал — денгиз пиёзи	— анзур пиёзи — морской лук 535.
Уд	— уд — алойное дерево 539.
Уд ал — қарқ	— уд ал-қарқ — пиретрум
Уд ҳиндий	— ҳинд уди — индийское алойное дерево Беруний 740.

— F —

Фориқун	— «дарахт пўкаги» — агарик 801.
Ғофит	— ғофит — посконник канопляновидный 803.

— Ф —

Фонид	— каллақанд — леденец 564.
Ғужл	— турп — редька 588.
Ғурбиюн	— фарфиюн — млечный сок евфорбия 578.
Ғустуқ	— листа — плод фисташкового дерева, фисташки 589.
Ғулфул	— мурч — чёрный перец 572.
Ғулфул абяз	— оқ мурч — белый перец. Беруний 50, 2-изоҳ.
Ғаланжа мушк	— паланг мушк райҳони — базилик 563.
Ғундуқ	— фундуқ — лесной орех. Беруний 746.
Ғувват ас-сабғ	— рўян — марена красильная 567.
Ғуданаж	— ялпиз — мята пулегиевая 583.

— Қ —

Қосаний	— каврак елими — аммонияк смола
Қоқулла сағир	— кичик ҳил — «малый кардамон» 610.
Қоқулла кабир	— катта ҳил — «большой кардамон» 610.
Қиссо	— бодринг — огурец 646.
Қиртос	— папирус қоғози — бумага папирусная 639.
Қуртум	— махсар — сафлор красильный 618.
Қараз	— Миср акацияси — акация камедоносная 660.
Қаръ	— қовоқ — тыква 645.

Қаранфул	— қалампирмунчоқ — гвоздика, гвоздичное дерево 609.
Қара бош	— қора бош — лаванда
Қасб	— хурмо қоқиси — сухие финики 617.
Қуст	— қуст — костус 620.
Қишмиш	— қишмиш, қ. Қишмиш.
Қасаб	— қамиш — тростник обыкновенный 614.
Қасаб аз-зарира	— хушбўй қамиш — тростник душистый 615.
Қатуно	— испагул — подорожник блошный 91.
Қимқим	— Қимқим — хурмо ғўраси — незрелый финик
Қуршун	— қўрғошин — свинец 26.
Қимулнѐ	— қимулиѐ лойи — кимолосская глина 637.
Қўюн	— қўй — баран 795.

— К —

Кофур	— кофур — камфора 338.
Коканж	— пақпақ — пузырная вишня 350.
Кабоба	— келиндона — кубеба 345.
Қабар	— ковул — каперсы 367.
Қатгон	— зигир — лён 122.
Касиро	— катиро — трагакант (камедь астрагала) 348.
Қуҳал	— сурма — сернистая сурьма 18.
Қуррос	— гандано — порей (лук порей) 347.
Қаровнѐ	— қора зира — тмин обыкновенный 358.
Кирсанна	— ёввойи ясиқ — вика чечевичеобразная 359.
Қарафс	— петрушка — петрушка, сельдерей 369.
Карм	— ток — виноградная лоза 379.
Қурунб	— карам — капуста 373.
Кузбура	— кашинч — кориандр (кишнец) 375.
Қазмозаж	— юлғун бужури — галлы тамарикса.
Қишмиш	— кишмиш — кишмиш, изюм, қ. 343.
Қаклик	— каклик — куропатка
Гил арманий	— арман лойи, қ. Тин арманий 313.
Гулбашакар	— гулқанд — засахаренные лепестки роз
Килс	— охак — негашеная известь. Беруний 914.
Каммуц	— сариқ зира — кумин 357.
Қундур	— кундур — ладан 339.
Қундус	— етмак — качим 344.
Қанқарзад	— канқар — артишок 352.
Қаҳрубо	— қаҳрабо — янтарь 340.
Қунлик	— кундур, қ. Қундур 339.

Лозан	— ладан — ладан 380.
Лабан	— сут — свежее молоко 400.
Лубно	— стиракс елими — стиракс 382.
Лубно огочи	— стиракс огочи — дерево стиракса, қ. Лубно 382.
Луюоб	— сўлак, шира — сок слизь 399.
Лаҳм	— эт, гўшт — мясо 401.
Лавз	— бодом — миндаля 395.

Мо	— сув — вода 409.
Марул	— коҳу, қ. Хасс 757.
Мош	— мош — маш 437.
Момисо	— момисо — мачок рогатый 425.
Момирон	— момирон — чистотел большой 435.
Масанон	— масанон — волчий перец
Маҳмуда	— маҳмуда «сақмуния»нинг иккинчи бир номи, қ. сақмуннӣ 497.
Мурр	— мурр — мирра 423.
Маржумак	— ясмнқ — чечевица
Мурдосанж	— куйдирилган қўрғошин — окись свинца 422.
Марзанжуш	— самсақ — майоран 420.
Марсни	— марсни, қ. Ос 4.
Марв	— канавча — душица 406.
Миск	— мушк — мускус 402.
Мишмиш	— ўрик — абрикос садовый 442, қ. Зардо- лу.
Мастако	— мастаки — мастика 403.
Муғос	— ёввойи анор илдизи — корень дикого гранатника 441.
Муқл	— муқл — беллий, пальма дум 408.
Милқ	— ош тузи — поваренная соль 440.
Малухийё	— тугмача гул — мальва 441.
Мум	— мум — воск қ. Шамъ 415.
Миён боли	— чучукмия, қ. Сус 495.
Майбухтаж	— майбухта, шинни — варенный виноград- ный сок 446.
Мийъа	— мийъа — стиракс (бальзам и смола), 426.

— Н —

- Нор  
Норжил — анор, қ. Руммон 676.  
— норжил — кокосовый орех. Беруний 1037.  
Нордин — Рум сумбули — нард 451.  
Нормушк — анор ипори — нормушк 457.  
Нонхоқ — жувона — ажгон 462.  
Набиз — набиз — вино. Беруний 39.  
Нухола — кепак — отруби 458.  
Нухуд — нохот — горох 253.  
Нашо — крахмал, нашоста — крахмал 460.  
Ноъно — боғ ялпизи — мята 456.  
Наммом — тошчўп — чабрец, тимьян 454.  
Нура — оҳак — известь 464.  
Нушодир — нушодир — нашатырь 467.  
Нилуфар — нилуфар — кувшинка 455.

— Ҳ — (ҳавваз)

- Ҳавуж — сабзи — морковь  
Ҳулам — елимшак яхна — студен. Беруний 1098.  
Ҳалила — ҳалила — миробаланы 195.  
Ҳилюн — морчуба — спаржа дикая 199.  
Ҳиндабо — сачратқи — цикорий 198.  
Хивфастидос — такасоқол шираси — выжитый сок козло-бородника 201.

— В —

- Важж — игир — аир. қ. Игир 208.  
Вард — гул, қизил гул — роза 207.

— Й — (йой)

- Есамин — ясмин — жасмин 336.



## РОЗИЙ — БУЮК ТАБИБ ВА АЛЛОМА

### РОЗИЙ АСАРЛАРИДАН БЕРУНИЙ ВА ИБН СИНОНИНГ ИЖОБИЙ ФОЙДАЛАНГАНЛИКЛАРИ ҲАҚИДА

Азиз китобхон! Мана, сиз Ар-Розийнинг машҳур «Қасалликлар тарихи» китоби ила муфассал танишдингиз. Бу китоб дардингизга малҳам бўлади, кунингизга ярайди, деган ниятдамиз. Энди, ўрни келганда, Ар-Розий асарларининг оламшумул аҳамияти, унинг ишининг муносиб давомчилари ҳақида сўз айтмоқчимиз.

«Ўрта Осиё халқлари,— дейди академик Музаффар Хайруллаев,— хусусан IX—XV асрларда дунё маданияти тараққиётининг энг олдинги, етакчи сафларида туриш даражасига кўтарилди». Ўрта асрлар фани ва маданиятининг Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Беруний ва Ибн Сино каби оддий халқ орасидан етишиб чиққан машҳур намоёндалари ўз илмий ижодларида Шарқ халқлари эришган муштарак фан ютуқлари ва қадимги юнон олимларининг ёзиб қолдирган асарларидан самарали фойдаландилар, улар эришган ютуқларни мустақамладилар, бойитдилар ва юқори босқичга кўтардилар.

Мазкур қомусий ақл эгалари яшаган замондан то Навоий замонигача бўлган давр Шарқ тарихида Уйғониш даври деб аталса, XI-асрнинг биринчи ярми фан тарихида Беруний (973—1048) асри деб тилга олинган.

Бу ўринда биз Берунийдан 100 йил илгари яшаб ижод этган буюк олим Абу Бакр Муҳаммад Розийнинг ёзиб қолдирган баъзи бир асарлари ва Абу Райҳон Берунийнинг унинг асарларидан қай даражада фойдаланганлиги ҳақида фикр юритамиз. Розийнинг ўзи ёзиб қолдирган таржимаи ҳоли ва асарлари рўйхати бизгача етиб келмаган, бундай маълумотларни биз кейинроқ яшаб ўтган олимлар асарларида учратамиз. Олимнинг фалсафий қарашларига боғлиқ бўлган кўпгина қимматли фикрлар Берунийнинг «Ҳиндистон» номли асарида учрайди. Беруний «Ҳиндистон»нинг «Муддат, умуман вақт ва оламнинг яратилиши ва йўқ бўлиши ҳақида» номли XXXII бобида Розийнинг фалсафий дунёқараши ва бу қарашнинг қандай асосга суянганлигини баён этиш билан бошлаган ва унга ўз муносабатини билдирган. Жумладан, у шундай ёзади: «Муҳаммад ибн Закариё Розий бурунги юнонларнинг беш нарсани қадимдан бор деб

эътиқод қилишларини ҳикоя қилиб, у беш нарса: пок таңгри, умумий нафс, ҳаюло-биринчи модда, абстракт (муғлақ) замон, абстракт макондир, деган. Розий ўз мазҳабининг асосини шу эътиқодга қурган ва замон билан муддат орасида айрма кўрсатиб, «уларнинг бирига сон тўғри келади, соннинг чеки бўлмагани туфайли бошқасига сон тўғри келмайди», деб тушунган. Шунингдек, файласуфлар, аввали ва охири Ѕор нарса учун замонни, аввали ва охири йўқ нарса учун даҳрни муддат қилиб белгилаганлар. Розий ҳалиги беш нарсанинг шу борлиқда бўлиши зарур деган...»

Мазкур парчадан Розий фалсафаси Яқин ва Ўрта Шарқда илғор ижтимоий-фалсафий ғояларнинг тараққий этишида катта роль ўйнаганлигини билиб олиш қийин эмас. Ўз навбатида, Беруний антик дунё ва ўрта асрларнинг Эроншаҳрий ва Розий каби илғор мутаффақирлари фалсафий меросларини ижодий ўрганган.

Беруний кимё ва жавҳаршуносликка оид қатор маълумотларни ҳам машҳур табиатшунос, файласуф, кимёгар ва табиб Абу Бакр Розий асарларидан олган. Масалан, у «Газҳарларини таниш учун маълумотлар тўплами» («Минералогия») номли китобини ёзишда Розий асарларидан ижодий фойдаланган.

Беруний 22 ёшида Рай ва Гургонда бўлган, Розийнинг таржимаи ҳолини чуқур ўрганган, илмий асарларидан самарали фойдаланган. Шунинг учун ҳам у 1036 йил охириларида Розий таржимаи ҳоли ва асарларига бағишлаб «Муҳаммад Закарёе Розий китобларининг феҳристи» номли махсус рисола ёзган. Рисола ҳажм жиҳатидан катта бўлмаса ҳам Розий ва Берунийнинг ижодини, умуман, Шарқ маданияти ва фани тарихини ўрганишида асосий манба сифатида катта илмий аҳамиятга эгадир. Бу рисола икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисми Розийга, иккинчи қисми эса Берунийнинг ўзига оид. Рисоланинг биринчи қисмида муаллиф Розийнинг барча асарларини мавзу бўйича тақсимлаб чиққан. Унинг тиббиёт қисмига 56 асар рўйхатини киритган. Биз қуйида мазкур 56 та тиббий асардан Беруний тиббиётида доришунослик («Сайдана») номли асарини ёзишда фойдаланганлари устида сўз юритамиз:

1. Розийнинг энг катта ва энг муҳим асари унинг тиббиёт бўйича ҳамма нарсани ўз ичига қамраб олган китоби, яъни қисқартириб айтилганда «ал-Ҳовий»дир. Бу асарнинг баъзи қўлёзма нусхаларига Розийнинг ўзи ёзиб қолдирган «Қасалликлар тарихи» киритилган. «ал-Ҳовий» 30 жилдга яқин бўлиб, табобат фанининг араб тилида ёзилган энциклопедияси ҳисобланади. Унинг ягона тўлиқ нусхаси Эскуриалда сақланмоқда. Шу қўлёзма асосида у Ҳайдарободда араб тилида 1955—1970 йиллар мобайнида нашр этилди.

2. «Овқатлар ҳақида китоб». Баъзи олимлар уни қуйидаги учинчи рақамдаги китоб номини қисқартирилган шакли, деб тахмин қилганлар.

3. «Овқатлар манфаати ва уларнинг зарарларини йўқотиш ҳақида китоб».

4. «Подшоҳ тиббиёти». Бунда ҳамма касалликларни овқат билан даволаш, фақатгина иложи бўлмаган ҳоллардагина унга мазаси ёмон бўлмаган дори қўшиб муолажа қилиш фикрлари баён қилинган.

5. «Ал-кимёга оид ўн икки китоб». Бу Розий давридаги кимёга оид унча катта бўлмаган ўн иккита рисолати ўз ичига олган тўпلامнинг умумий номидир.

Беруний ўзининг «Сайдана» номли мингдан ортиқ банддан иборат асарининг 200 та бандида Розий номини тилга олади. Баён қилинаётган доривор ҳақида унинг мазкур асарларидаги фикрларини эслайдн ва кўпинча шу доривор ҳақида Розий асарларида айтилган сўзларни кўчириб келтиради. Шунн ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, мазкур 200 банддан 24 таси Розий асарларига суянган ҳолда ёзилган.

Беруний «Сайдана»да Розий асарларидан асосан қуйидаги мақсадлар учун фойдаланган:

а) дориворларнинг ўрнига ўтувчиларни аниқлаш учун (12, 33; 37, 63-§). Масалан, «Ар-Розий айтади: савдони ҳайдашда девпечакнинг ўрнига ўзича олинган турбут ва учдан бир ҳисса олинган тоғ жамбули ўтади» (77-§).

б) дориворларнинг хосиятларини тўлароқ баён қилиш учун масалан, «ар-Розий, «Подшоҳ тиббиёти»-да айтади: мен тош бодзахрнинг бошга қарши таъсир қилишда ажабланарлик кучга эга эканлигини билдим, бундай ҳолни мен бирон оддий дори ёки тарёкда сира кўрмаган эдим...» (126-§).

в) дориларнинг сифатини аниқлаш учун. «Муҳаммад Закарнё айтади: испағул уруғини сувга ташлаганда, сувни тагигача чўкиб борса, бу унинг яхши сифатли эканлигидан дарак беради» (850-§).

г) баъзи дориларнинг даволнк хусусиятини баён қилиш учун «Ар-Розий шундай дейди: игир хусусияти билан елларни ҳайдайди; жигар ва талоқ мизожининг совуқлигига фойда қилади...» (1069-§).

д) дориларнинг маҳаллий номларини аниқлаш учун «Ибн Закарнё айтади: маншим (балзам дарахтининг донлари) — шу ном билан Сурияда машҳур» (1017-§).

Берунийнинг «Минералогия» ва «Сайдана» асарларидан келтирилган мазкур иқтибослар қомусий ақл эгаси Розийнинг минералогия, фармакогнозия ва тиббиётда ҳам Беруний этиборини жалб қила оладиган даражада чуқур билимга эга эканлигини билдиради.

Шарқ ва Оврупо мамлакатларида нашр қилинган каталоглардаги маълумотларга қараганда, Абу Бакр Розий ишнинг давомчиси, Урга Оснёлнк аллома, буюк ҳаким Абу Али ибн Синонинг ўттиздан ортиқ тиббий асарлари бизгача етиб келган. Кейинги йилларда олимнинг «Тиб қонунлари» ўзбек ва рус тилларига, «Юрак

дорилари» рисоласи ўзбек тилига, «Уржуза» шеърин асарин ўзбек ва рус тилларига, соғлиқни сақлашга оид «Дафъ ал-мазорр» ва «Сиёсат ал-бадан» рисолалари ўзбек тилига таржима қилинган. Мазкур асарларни қунт билан ўрганиш натижасида Ибн Сино ўзидан олдин ўтган олимлар асарлари, жумладан, Розий тиббий асарларидан самарали фойдаланган ва жуда кўп ажойиб клиник кузатишлар олиб борганлиги аниқланди. Бу ҳол айтилса, унинг «Тиб қонунлари» ва «Юрак дорилари» асарларида яққол кўзга ташланади.

Масалан, Ибн Сино «Қонун»да «Кўзнинг бурун томон бурчагида бўладиган ғараб (яъни, оқма тешик) ва кўз бурчагининг шишиши, деб номланган бобнинг даволаш қисмида шундай дейди: «Агар (ғараб) ичидаги нарса озгина бўлиб, сиқиш билан чиқмаса, бир миқдор нарса тўплангунча уч кун боғлаб қўйилади, кейин сиқиб ювгандан кейин Муҳаммад ибн Закариё ар-Розий ўзига нисбатан берган ғараб шамчасини, айтилса уни мози сувида эзиб томизлади». Биз бу иқтибос орқали Розий ғарабга қарши махсус шамча дори тайёрлаганлиги ва ғарабга учраган касалларни даволашда Ибн Сино ҳам шу шамча нусхасидан ишлатганлигининг гувоҳи бўламиз. Бундан ташқари, Ибн Сино ўз асарини жағжағ ўтга бағишланган бандида уни ўқувчига тушунтириш ва танитиш мақсадида «бу «ал-Ҳовий» ва бошқа асарларда хушо деб аталган», дейди. Демак, Ибн Сино «Қонун»да Розийнинг «ал-Ҳовий» номли асаридан бевосита фойдаланган.

Ибн Сино «Қонун»нинг I-китоби назарий масалаларга, II-китоби содда дориларга, III-китоби айрим-айрим аъзоларда юз берадиган касалликларга, IV-китоби бадан аъзоларига умумий бўлган касалликлар ва зийнатга, V-китоби эса мураккаб дориларга бағишланган.

Содда дориларга бағишланган 2-китобни ўрганар эканмиз, биринчи галда Розийнинг «Касалликлар тарихи»да маълум бир касалликка қарши ишлатилган дори Ибн Синода ҳам шу касалликка қарши ишлатилганми ёки йўқми, деган савол туғилади. Текшириш шуни кўрсатдики, содда дориларнинг жуда кўпчилиги қисмидан Розий ва Ибн Сино бир хил мақсадда фойдаланган. Масалан, XXXI—рақамдаги касаллик тарихида Розий шундай деб ёзган: «Китобфуруш ҳамширасининг ёнбош оғриғи бор эди. Мен унга ҳуқна қилишни тайинладим, лекин у ич сурадиган бир нарса сўради. Кейин тузланган балиқ суви билан ҳуқна қилишни буюрдим. Шундай қилди ва ичагидаги шиллиқ сидирилганидан кейин тузалди». Ибн Сино ҳам балиқдан шундай касалликни даволашда фойдаланган. Жумладан, Ибн Сино ёзади: «Тузланган балиқнинг шўрваси билан бир неча марта ҳуқна қилинса, ёнбош оғриғига жуда фойда қилади...»

Розийнинг шогирди тўплаган айрим касалликлар тарихи мазмунини Ибн Синонинг «Қонун»да айтган сўзлари билан таққослаб кўрамиз. 92-касаллик тарихида шундай дейилган: «Бир болани

олиб келдилар, у бир бурда пахтани ютмоқчи бўлганида бурнига тиқилиб қолган экан. Устоз унинг чорасида иссиқ сувга бошини тутқазиб қўйди. Ундан кейин озгина гул ёғини илитиб бурнига томизиб, яна бошини иссиқ сувга тутди. Шундан кейин икки ҳабба етмакни бурнига тиқиб, кейин уни тортиб олди. Етмакнинг ранги кўкариб кетди. Бир оз вақт касални ўз ҳолига ташлаб қўйган эди, акса келиб, пахта бурнидан чиқиб кетди». Ибн Сино эса ўз асариде етмак ҳақида айтади: «Акса урдиради... Бурун тешикларида еларни чиқариб юборади. Ғалвирсимон суякдаги тиқилмаларни кучли қилиб, буруннинг ҳид сезмаслик касалига фойда қилади».

608-касаллик тарихида Розий саратонга қарши таркибида қўрғошин бўлган суртма дорини тайинлайди ва уни тайёрлашни баён қилади: «Бир хотиннинг чап ёноғида беҳига ўхшаш узоқ давом этиб келаётган бир саратон бор эди. Устоз семиз ўт суви билан чиқарилган испағул ширасини қўрғошиндан қилинган ясси бир тахтача устига суртиб, иккинчи бир ўшандек қўрғошин тахтача биринчисининг устига қўйиб ишқаланади, шунда маълум миқдордаги қўрғошин бўлакчаларига аралашган шира малҳамдек бир моддага айланади ва шу усул билан бундай моддадан керагича йиғиб, саратон устига суртилади».

Ибн Сино эса «Қонун»нинг қўрғошинга бағишланган бандида унинг шиш ва тошмалар, жароҳат ва яраларга етказадиган фойдасини Розийнинг мазкур касаллик тарихида айтган фикрига мос баён қилади: «Бундан, яъни қўрғошиндан сиёя тоши ва унинг дастасини ясаб, уларни баъзи ёғлар билан бир-бирига ишқалайдилар ва бу ишқалаш натижасида нимаики ажралиб чиқса, уни иссиқ шишларга қўйсалар уларни совутади; уни ёмон яраларга, ҳаттоки саратонга ҳам қўядилар. Қўрғошиндан пластинка ясаб, кулғуна, безлар ва бўғинларнинг яраларига ҳамда улардаги безларга қўйилса, уларни эритиб, тарқатиб юборади. Юқоридагича ишқаланишдан ҳосил бўлган куқунларни ва унинг куйиндисини, хусусан ювилганини, ёмон жароҳатларга, саратон яраларига ва бўғин яраларига қўйилса, фойда қилади».

Келтирилган иқтибослар Ибн Синонинг юнон олимлари қатори Абу Бакр Розий асарларидан ҳам маълум даражада унумли фойдаланганлигини кўрсатади.

Ибн Сино «Қонун»нинг III китобидаги ишқ (севги) касаллиги бобининг даволаш қисмида шу касалликка йўлиққан ошиқдан маъшуқани унуттириш орқали уни ўй ва ғамдан халос қилиш тадбири ҳақида ёзади. Худди шу чорани Ибн Синодан олдин Розий қўллаган, бу ҳақда, у ёзади: «Ҳасан ибн Зайд устозга чўрим ўлгандан кейин юрагимда шу қадар ўй ва ғам пайдо бўлдики, қиладиган ишимни қила олмайдиган бўлиб қолдим, деди. Устоз томирини ушлаб, бу ўйлаш оқибатида озган деди ва боринг, кўнглингизда чўрлар кўп деб ўйланг, қанақасини ёқтирсангиз ўшанисини олиб, унга

муҳаббат қўйишга ҳаракат қилинг, деди...» «Қонун»нинг III китобидан биз Ибн Сино ҳам касалликлар тарихи ва клиник кузатишлари каби ёзиб борганлигини биламиз. Аммо Ибн Сино уларни Розий каби бир жойга тўпламаган, балки «Қонун» ва «Юрак дорилари» номли асарларини ёзиш асносида уларни лозим топган жойларига киритиб юборган.

Мамуд Ғазнавий тазйиқи остида дарбадарликда ўз ватанидан узоқлашган табиб Ибн Сино Хуросондан Шимолий Эрон маркази Райга келади. Унинг табибликдаги маҳорати бу ерда ҳам тезда маълум ва машҳур бўлади. Шу вақтда Рай маликаси Саййиданинг ўғли Мажидуддавла савдо касалига учраганида, уни тезда тузатиб юборган. Бу воқеани Ибн Синонинг ўзи касаллик тарихи тарзида, яъни касалнинг исми, отаси исми, турар-жойи, касби, ёши каби лозим бўлган маълумотлар билан очиқ-ойдин ёзиб қолдирмаган. Бу воқеа Ибн Сино ҳақида ёзилган китобларда, қисман олимнинг «Юрак дорилари» номли рисоласида бизгача етиб келган.

Ибн Синонинг «Қонун»ида учрайдиган клиник кузатишлар ўзинга хос услубда ёзилган. У кўпроқ ўз номидан ҳикоя қилади. Масалан, силга учраган аёлни тузатганлиги ҳақида ёзади: «Мен қуйидаги тадбирни турли кишилар ва турли мамлакатларда кўп марта синаб кўрдим: шу касалликка учраган киши йил бўйи ҳар кун истаганча шакарли гулқандни истеъмол қилиб туради, ҳатто анчагина миқдорда бўлса ҳам нон билан ейишга буюрилади, кейин у кишининг аҳволи кузатиб борилади: агар гулнинг қуритиши сабабли нафаси қисса, керакли миқдорда зуфо шароби, иситмаси кўтарилганда эса кофур кулчалари ичирилади. Шундай даволашни ўзгартирмай борилса, натижада касал соғаяди. Агар ёлғонга ейишдан қўрқилмаганда эди, мен бу ҳақда ажойиб ҳикояларни сўзлардим ва сил касаллигига учраган бир хотиннинг гулқанддан қанча миқдоргача истеъмол қилганини айтардим. Унинг касали чўзилиб, узоқ ухлатди, ҳатто гўр ва кафанини тайёрлаш учун киши чақиринди. Бироқ, биродари унинг олдида туриб узоқ муддат шу йўсида даволади, натижада у хотин соғайиб, семириб, яшаб юрди. Мен унинг гулқанддан қанча миқдор еганини айта олмайман». Иккинчи бир жойда Ибн Сино клиник кузатишларидан бири ҳақида қуйидагича ёзади: «Мен айтаман: кўпинча, биз боши оғриган кишининг оёқ-қўлларига иссиқ сув қуйишни давом эттирганимизда, у киши боши оғриғининг оёқ-қўлларига тушиб, шу билан тарқалаётганини сезар эди».

Ишқ (севги) касаллиги бобида Ибн Сино маъшуқанинг ким эканлигини аниқлашда қизиқарли усул қўллаганлигини ёзади, чунончи, ошиқ, яъни касал томирини ушлаган ҳолда унга гузар ва кўча номларини, сўнг тахмин қилинган кўчада яшайдиган аёллар помини айтади. Маъшуқа яшайдиган кўча ва маъшуқа исмини

эшитганда ошиқнинг томир уриши ва аҳволи ўзгаради. Шунга кўра, Ибн Сино ошиқ маъшуқасининг кимлигини айтмаса ҳам унинг исми ва қаерда яшашини аниқлаган ва уларни қовуштириш натижасида касал соғайиб кетган: «Бунга биз тажриба қилдик ва маъшуқани аниқлаш учун фойдали маълумотлар топдик... Биз бунинг натижасида соғайган ва қайтадан эт олган бир кишини кўрдик; у жуда озиб ва озишдан ҳам ўтиб ишқнинг кучлилигидан қуввати камайиб, огир ва узоқ замонга чўзиладиган касалликлар ва иситмалар билан қийналган эди. Бир оз вақтдан кейин маъшуқасига етишини сезгач, энг қисқа муддат ичида соғлиги ўзига қайтди. Биз бунга ажабландик ва киши табиатининг нафсоний таъсирларига бўйсунмишга шунга далил қилдик».

Юқоридики келтирилган далиллар асосида шунга айтиш жонзким, Ибн Сино ҳам замондоши Абу Райҳон Беруний каби Абу Бакр Розий асарларидан фойдаланган ҳамда ўз тажрибалари, клиник кузатишлари билан табобат фанининг янада тараққий этишига беҳад ҳисса қўшган. Шу боис унинг доно фикрлари ҳануз ўз қимматини йўқотган эмас.

Ҳа, Розий — буюк табиб ва аллома эди. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти хайрли ишга қўл уриб бул зотнинг сайланмасини чоп этаётганидан жуда мамнунмиз. Абу Бакр ар-Розийнинг «Қасалликлар тарихи» китоби Сиз — зукко китобхонларнинг донмий ҳамроҳингиз бўлиб қолишига чин юракдан ишонамиз. Бу бебаҳо китобнинг қиммати давр ўтган сари ошаверади.

Ҳ. ҲИҚМАТУЛЛАЕВ.

## МУНДАРИЖА

Нашриётдан . . . . .	3
Муҳаммад алайҳиссаломнинг табобатга онд ҳадислари.	
Арабчадан Ҳамидулла Ҳикматуллаев таржимаси. . . . .	4
Абу Бакр ар-Розий. Чечак ва қизамуқ ҳақида китоб. Арабчадан Убайдулла Қаримов таржимаси . . . . .	30
Абу Бакр ар-Розийнинг ўзи қайд қилиб борган «Қасалликлар тарихи». Арабчадан Ҳамидулла Ҳикматуллаев таржимаси . . . . .	67
Абу Бакр ар-Розийнинг шогирди тўплаган «Қасалликлар тарихи» Туркчадан Ҳамидулла Ҳикматуллаев таржимаси. . . . .	82
Абу Бакр ар-Розий ва унинг шогирди ёзиб қолдирган «Қасалликлар тарихи» таржималарига изоҳлар . . . . .	214
Содда дорилар лугатли кўрсаткичи . . . . .	234
Розий — буюк табиб ва аллома . . . . .	245



Илмий-оммабоп нашр  
**АБУ БАҚР АР-РОЗИИ**  
**ҚАСАЛЛИҚЛАР ТАРИХИ**  
Ўзбек тилида  
На узбекском языке  
**АБУ БАҚР АР-РАЗИ**  
**КЛИНИЧЕСКИЕ ЗАПИСИ**

Издательство народного наследия им. А. Кадыри,  
Ташкент, 1994 г.

Мусаввир Темур Саъдулло  
Техн. муҳаррир Мирзиёд Олим  
Мусаҳҳиҳ Зиёда Латифхон қизи

ИБ № 56

Теришга берилди. 14. 01. 94. Босишга рухсат этилди. 18. 07. 94. Бичими  $84 \times 108^{1/32}$ . Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма табоғи 13,44. Нашр табоғи 15,8. Жами 50000 нусха. 4309 рақамли буюртма. Баҳоси келишилган нарҳда. Шартнома № 6646.

Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 700129, Ташкент,  
Навоний кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босмахо-  
насида босилди. 700002, Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.

## МУҲТАРАМ КИТОБХОН!

Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти Шарқ адабий-тарихий меросини чоп этишни давом эттирмоқда. Нашриёт икки йиллик фаолияти мобайнида бир қатор катта-кичик асарларни элга манзур қилди. Булар: Ибн Синонинг «Тиб қонунлари», Форобийнинг «Фозил одамлар шаҳри», Берунийнинг «Феруза», Саъдий Шерозийнинг «Гулистон», Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи султоний» Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музақкири аҳбоб» ва бошқа китоблардир. Аини дамда, қуйидаги китобларни нашр этиш режалаштирилган.

Мирзо Улуғбек. Илми нужум (Астрология).

Шарқ табобати.

Олим Ғофуров. Шарқ исмлари тарихи.

Бўрибой Аҳмедов. Амир Темур.

Азиз ўқувчи! Мазкур рўйхатда бой адабий-тарихий меросимизга оид яна қайси китоблар бўлишини хоҳлардингиз? Таклиф ва мулоҳазаларингизни бизга ёзиб юборинг.

Манзилгоҳимиз: 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30- уй.  
А. Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.